देवनाथंचात्रमस्याध्यायस्य॥

॥श्रीगणेशायनमः॥ ॥अथैकोनाधृतिमंत्रपाठक्रमेणपौर्णमासादर्न्यूनेहोत्रोक्तानिवाधर्माएकस्मि
न्नहदर्शेनाधृतिमंत्रपाठक्रमेणैववाचातुर्मास्यानिवक्ष्येसामारेनकालमाह॥ ॥चातुर्मास्यायोगः
फागुन्यां॥ ॥चातुर्मास्यशब्देनवस्तुतोगुणविशेषदेवतरुणप्रघासमाकमेधशुनासीरायसंज्ञानिच
त्वारिपर्वाण्यभिधीयंते।चतुर्षुमासेषुतदानिष्टतिर्व्यत्यस्ता।तत्रनवसुविकारेचातुर्मास्यावयवेदे
वकर्म्याङ्गतिवार्तिकंतत्राप्यग्नेरादियागएवचातुर्मास्यशब्देनाभिधीयतेनकरंभपात्रहविर्वि
शेषेएवकादयोजुहोतयःकुतः।अध्वर्यवेपवेतेचवृष्टिमाभियजतेचातुर्मास्यैरयजंतेत्यादौचातुर्मा
स्ययोगेभिक्षियागसामानाधिकरण्यात्।अतयत्रयागएवप्रधानेजुहोतयश्चतदंगाअस्याधिनायास्त

त्पायनाचार्योप्याऽऽ फाल्गुन्यां पूर्वमध्ये मुनयो मीयंत्यातर्वैश्वदेवमिति तत्रऽऽग्रयणमवभृथाकमेधेषुचरुहानित्वानिमेष्टयो पौर्णमासेनयजन्तइति पर्वसमनंतरमेव पौर्णमासानुष्ठानंऋतेष्वा ऽऽग्रयणंवा फाल्गुन्यांपौर्णमास्यांचैत्र्यांवा वैश्वदेवेनयज तइत्यक्षिन्पर्वणिपंचहोतारंमनसानुदृत्य हवनीयसग्रहंकृत्वान्वारंभणीयामिष्टिंनिर्वपेतिवैश्वानरद्वादशकपालंपर्जन्यंचरुं मितिप्रकृत्यहिरण्यंवैश्वानरेदद्मातिधेनुंपर्जन्येसिद्धिसंतिष्ठेतप्राचीनप्रवणेवैश्वदेवेनयजेतेतिपंचदशपमेव वैश्वदेवमु पक्रम्यमायंदोहौतंकृत्वाग्नेतेपात्रसंसादनंकृत्वैकादशकपालइत्यादिनाप्रतिपद्येवपर्वकरणमहिमाभवतिचातुर्मास्यानीजा नाःपौर्णमासीमुपोष्याग्नयेवैश्वानरायद्वादशकपालंपुरोडाशंनिर्वपतिपार्जन्यंचरुमितिप्राचीनप्रवणेवैश्वदेवेनय जेतफाल्गुन्यांचैत्र्यांवावसंतेवानेपर्वसंज्ञातुमीस्येषुयजमानावापमातरंतिलप्रस्थापस्तंजनसूत्रवत्प्रतिपद्येवेवैश्वदेव विधानात्कर्वसूत्रेप्यवमवाप्तिश्चेतिभूतेतुल्यमानिवपनादितिऋतःप्रतिपद्यवैश्वदेवंपर्वकर्तव्यं॥॥वैश्वानरपार्जन्यो निरुप्येछन्॥॥इच्छन्वैश्वानरपार्जन्योनिरुप्यचातुर्मास्यानांयोगःकार्यःकर्तव्यःअयमन्वारंभणीयासहितकल्पःइत्यर्थः २

यावैश्वानरपार्जन्योऽनयाऽन्वारंभणीयेतिऽगारवांतरात्॥॥वैश्वानरोद्वादशकपालःपुरोडाशेनाभवतिऽत्रवैश्वानरऽति विशेषणंभृताऽगुणादेवायंतऽइतःसौविष्टकृतान्पवद्यतिऽकृत्वासमानीयसौविष्टकृतमितिवत्ऽअतोविशेष्यंगुणानादेवता ऽग्निरत्रद्रष्टव्यःऽगारवांतरेतथादर्शनात्ऽतथाचकावकेएवंसुपोष्याग्नयेवैश्वानरायद्वादशकपालमितिऽमनुरपिऽएवं पौर्णमासीसुपोष्याग्नयेवैश्वानरायद्वादशकपालमितिऽकृतावपिऽस्मृदृष्टेष्टोऽअग्नयेवैश्वानरायद्वादशकपालमितिप द्यतेऽसूत्रकोरणतत्रापिऽइंद्रायसूत्रघ्नएकादशकपालोवैश्वानरश्चेतिनिर्गुणएवोक्तःएवंचसतियत्रयत्रश्रुतोसूत्रेवानि गुणोवैश्वानरपदश्रवणंतत्रसर्वत्रापिगुणानादेवताम्नुक्तापिज्ञेया॥॥चरुरुत्तरः॥॥उत्तरपार्जन्यश्चरुर्भवतिऽगारवांत रात्॥ऽस्यांचापसंदृष्टत्वेदक्षिणापवित्रांतिहिरण्यंवैश्वानरेदद्मातिधेनुंपर्जन्यइतिचोदकप्राप्तोचान्वाहार्यःप्राप्तो तिऽमानवेत्रधेनुरनड्वांश्चदक्षिणेतिऽइयंद्विहविष्काऽइष्टिःपूर्वस्यांपौर्णमास्यांकर्तव्या॥अयमत्रयोगोमातरश्चाप्रऽस

मनंतरंचातुर्मास्यान्यारंभमानइतिश्रवणादन्वारंभणीयावत्प्रयमप्रयोगेरेवयमिष्टिर्भवतिनद्वितीयादिप्रयोगेषुइत्यं
चयजतित्वेपिनचातुर्मास्यइत्वाच्यात्।अन्वारंभणीयास्यानापन्नत्वात्।तद्देवत्यश्चादर्शपूर्णमासान्वारंभणीयात
छ्रुत्वाच्यानभवति।एवमसावपीति।अतोगत्वादस्यविस्मरणेप्रयोगः॥॥अथवैश्वदेवपर्वणिरुवीविधाह॥॥अग्नि
यंःअग्निदेवत्यापोष्टाकपालःपुरोडाशःप्रथमंहविर्भवति।सवाआग्नेयोष्टाकपालःपुरोडाशोभवतीतिश्रुतत्वात्॥॥
सोम्पश्चरुः॥द्वितीयंहविःसौम्पश्चरुर्भवति।अथसौम्पश्चरुर्भवतीतिश्रुतत्वात्॥॥सावित्रोद्वादशकपालोष्टाकपा
लोवा॥तृतीयंहविःसावित्रःसवित्देवत्योद्वादशकपालोष्टाकपालोवापुरोडाशोभवति।अथसावित्रोद्वादशक
पालोवाष्टाकपालोवापुरोडाशोभवतिइतिश्रुतत्वात्।अयंचपुरोडाशःस्युतरःकल्पव्यः।सैववर्षिष्ठःपुरोडाशोभवती
तिश्रुतत्वात्।सावित्रश्चातुर्मास्येष्विति वचनादुपांशुभवति॥॥सारस्वतश्चरुः॥सरस्वतीदेवत्यश्चरुःचतुर्थंहविर्भवति॥ ३

अथसारस्वतश्चरुर्नवतीतिश्रुतत्वात्।योयंवैसरस्वतीत्यर्थवादादत्रसरस्वत्यादेवतात्वंननुसरस्वतः॥॥पौष्णश्चरुःप्र
पिष्टानां॥पूषदेवतःप्रपिष्टानांप्रकर्षेणपिष्टानांव्रीहितंडुलानांचरुर्नवति।पौष्णश्चरुरितिश्रवणात्।तस्माद्यंपूष्णचरुंकु
र्वंतिप्रपिष्टानामेवकुर्वंतीतिश्रवणात्।एतच्चयद्यपिदर्शपौर्णमासप्रकरणेपठितंतत्रचपूषानास्त्रिश्रुतःप्रकरणादु
ल्लूष्यवाक्यबलेनविकृतौयत्रपूषातत्रपिष्टंप्राप्येतइदानीमिदंविचार्यते।राजसूयेत्रिधंयुक्तंधवपौष्णश्चरुरास्त
सोपिकिंप्रपिष्टानांभवतिउतनेतिसंदेहेसूत्रेणैवपक्षंपरिगृह्णाति॥॥द्विदेवतोपियमसामर्थ्यात्॥॥द्विदेवतोपि
पौष्णःश्चरुःप्रपिष्टानामेवभवति।कुतःनियमसामर्थ्यात्।द्वयोःसमुदितयोर्देवतात्वंयस्मिन्नसौद्विदेवतः।अत्रहि
द्वसहितस्यपूष्णोदेवतात्वंतत्रपूष्णोनियोमनपिष्टंप्राप्तिःइतरस्यंद्वस्यानियमःतत्रकोंस्पर्धोजिन्यायेननियमा
नियमयोर्नियम्यबलवत्त्वाद्द्विदेवत्येपिप्रपिष्टंपौष्णःप्रविष्टानामेवभवतिइतिप्राप्तमाह॥॥अर्धपिष्टंवाभयसामर्थ्या

नु। अथवा द्विदेवतं चरुमधिपिष्टं कुर्यात्॥ प्रश्नः पिष्टमितरस्य वा ऽपिष्टमिति
गतार्थतां च भवति। अतउभयसामर्थ्यात् द्विदेवतं चरुमधिपिष्टं च कुर्या दि
भविष्यति। ना विक्लिन्नप्रायेषु तंडुलेषु पिष्टा ना मावापः करिष्येततेनपा क
नाश्च॥ किंचसौ मा पौष्णेचरौ द्विदेवतेनमपिष्टतादर्शनाश्च। द्विदेवतोपिं
त्वोनेमइतिया स्कोक्तः॥ तथाचदर्शनं। सौमा पौष्णेचरुं निर्वपेन्नेम पिष्टा नं
वदर्शनमितिवचनेहिसतिवाक्यनेदा स्यात्॥ सौ मा पौष्णं चरुं निर्वपतितं
धीपिष्टं कुर्यादिति प्राप्तेआह॥ ॥ अपिष्टो वादेवतान्यत्वात्॥ वाशब्दः पूर्वो
पिष्टएव भवति। नप्रपिष्टा नो। नाप्यधीपिष्टइति। दिवतान्यत्वात्। केवला

न्यत्वात्। केवलोत्यन्पा। सहितो यान्पएवा केवलेपेवप्रश्नः प्रपिष्टानां चरुर्भवति
देवत्यएंद्रो पौष्णश्चरुर्भवतीतिसिद्धांतः। कथंतर्हिदर्शनमितित्यपेक्षायामाह॥
र्यानेमपिष्टता सावचनात्। अतस्तद्दर्शनबलेनान्यत्रेनमपिष्टतासाधयितुं
पिनभवति॥॥ एतानिसर्वत्र॥ एतानिहवींषिसर्वेषुपर्वसुभवंति॥ सर्वत्रा ह्ये
चशब्देन। एतेषुहिश्रुतौ पंचहवींषिस्मर्यंते। अथैतान्पवपंचहवींषिभवंति
ज्यः स्वतवस्यः सप्तकपालः॥ षष्ठंहविर्मरुत्स्यः स्वतवस्यः सप्तकपालश्चरुर्भ
येषांतेस्वतवसः। स्वतवस्यइतिविशेषणं। मरुत्स्यइतिविशेषणं। अस्यचयहः
प्रयोगः कार्यः। मारुतस्तुसप्तकपालइतिप्रकृत्यंतरेस्वतवोभइतिकुर्यात्

॥॥मारुतोवा॥अथवामारुतः।मरुतोदेवतायस्यासौमारुतः सलक्पालःपुरोडाशोभवति।अथातःपयस्यायाएवायत
नंमारुतस्कसलक्पालइतिश्रवणात्।सउखलुमारुतएवस्यादितिवा॥॥वैश्वदेवीपयस्या॥सलमंहविःवैश्वदेवी
पयस्याभवति।विश्वेदेवादेवतायस्याःसावैश्वदेवी।इयंचोपांशुवैश्वदेवीचलुमीस्यरपांशुभवतिइतिप्रागुक्तत्वात्।
अर्स्यांचदोह्यायणपयस्यायाधर्मप्रदानंततश्चाग्मन्वाधानानंतरंशाखाछेदनानुमार्जनपरिवासनोपवेषकरणप
वित्रवंजनवत्सापाकरणंविश्वेभ्योदेवेभ्योभागमितिगोस्पर्शनंशरेवापगूहनानिरुक्त्वात्रसवरणादिनिरुप्याज्यं
होहंकृत्वातत्रपयसिदधिप्रक्षेपादधनिवादोहःतत्रस्थाभिघारमदत्वावावाजिननिषेकादितेषात्करेसादनोवाजि
नयागेपिभक्षांतोभवति।अथातःपयस्येतिप्रकृतयतस्माद्वैश्वदेवीभवतिइतिश्रुतेः॥॥घावाद्यधिवायएककपाल
इ॥अष्टमंहविर्घीवाद्यधिवाय्यएककपालःपुरोडाशोभवति।अथघावाद्यधिव्यएककपालःपुरोडाशोभवतीतिश्रव ५

णात्।अयमप्युपांशुभवति।एककपालत्वात्।एककपालाश्चावारुणाइतिप्रागुक्तत्वात्।एवंचात्रत्रीणिहवींष्युपांशु
भवंति।सावित्रोवैश्वदेवीघाचाद्यधिवायश्चेति।अतएवश्रूयेते।तेषांवैचत्वारोत्रीणित्रीणिहवींष्यनिरुक्ता
निभवंतिहेहेहेयोरितिवैश्वदेवेअंतेचत्रीणित्रीणिमध्यमयोर्हेहेइति।अत्राहापस्तंबः॥अयंकरणकालआज्येनेक
कपालमभिघारयित्वाविघृष्टंचेति।एतद्घावार्यणाग्रयणेउपनिबद्धंउद्धास्यांस्तांष्ठादश्येदाज्येनेति॥॥एतद्वैश्वदेवं
॥एतदाग्नेयाघष्टहविष्कंकर्मवैश्वदेवसंज्ञकंभवति।संज्ञाकरणंसंव्यवहारार्थंप्रजाकामस्यापिवैश्वदेवमित्यादौ
॥॥प्राचीनप्रवणे॥प्रवणनिम्नंयस्मिन्नसौप्राचीनप्रवणोदेशःतस्मिन्प्राचीनप्रवणेदेशेवैश्वदेवंकर्मभवति।प्राचीन
प्रवणेवैश्वदेवेनयजेतेतिश्रावंतरात्॥॥अहुतवासाः॥अस्मिन्वैश्वदेवपर्वणियजमानोऽहुतवासाभवति।अहुतवा
सायस्यासावहुतवासाः।एकंपरिधानीयंद्वितीयमुत्तरीयंपरिधास्यपरिधानमंत्राःयज्ञासोमत्कृत्तरीयस्यापरि

वानानंतरंद्विराचमनंउद्धरणंत्यागेवैतत्परिधानंकर्तव्यं॥॥पत्नीच॥पत्नीग्रहणंसहत्ववासंसर्गवत्।अस्याअपिपरि
धानीयमुत्तरीयंचेतिद्वेवाससीभवतः।तेघेवैश्वदेवेनयजमानयोर्वाससीपरिहितेस्यातामितिवचनात्॥॥तएववासंत्र
याग्नेयेपि॥येवाससीवैश्वदेवपर्वणिपत्नीयजमानाभ्यांपरिहितेतएववरुणप्रघासेषपिभवतः।व्यक्तिनियमोयंविधेव
श्वदेवेनयजमानयोर्वाससीपरिहितेस्यातांतेएवात्रापिस्यातामितिकल्पनात्।वैश्वदेविकातोनात्रादोषादात्वन्य
यारपिवरुणप्रघासेपरिधानंकर्तव्यंदानंच॥॥त्रिधाबर्हिःसंनह्यत्यपुनरेकधा॥बर्हिःपूर्वत्रेधासंनह्यत्येकेनमंत्रेण
संनहनेनहेथकृत्वोन्मूलकोनकत्रबध्नीयादित्यर्थः।अथातआहैतवामेपकिरंस्तरवेदिमितिप्रकृत्यैत्रेधात्व
र्हिःसंनद्धंभवतितत्पुनरेकधेतितत्स्मात्त्रेधातत्पुनरेकधेतिचश्रुतत्वात्॥॥कुशाप्रस्वप्रस्तरणसंनद्धः॥कुशाप्रस्व
प्रस्तराःपुष्पिताःकुशादर्भमंजर्यःप्रस्तरेत्रभवंति।कीदृशाउपसंनद्धबर्हिभवति।चतुर्थसंनद्धमध्येसोपिभवत

MEMORIAL

त्यर्थः।प्रस्तरउपसंनद्धोभवंतितंप्रस्तरंस्तृणातितस्मात्प्रस्तरंस्तृणातीतिचश्रवणात्॥॥आसाघाग्निमंथनंहवींष्या
सादाग्निमंथनंकर्तव्यं।आसादहवींष्यग्निंमंथतीतिवचनात्।प्रकृतोहविरासादनानंतरंहविरालंभात्मालंभोदकस्पर्श
नानिविहितानिसंतिअत्रहविरासादनानंतरमग्निमंथनंतत्।प्राकृतंचविकृतावित्यनेनन्यायेनहविरासादनानंतरं
प्रथमंहविरालंभात्मालंभोदकालंभान्कृत्वाग्निमंथनंकर्तव्यं।अथाग्निमंथनमेतिकर्तव्यतामाह॥॥अग्नेर्जनित्र
मितिशकलमादायवेधांकरोति॥अग्नेर्जनित्रमित्येनेनमंत्रेणयज्ञियवृक्षशकलमादायतस्मिंवेधांउदगग्रंक
रोति।सोधिमंथनेशकलमादत्तेग्नेर्जनित्रमितिश्रुतत्वात्॥॥दृषणावितिकुशतरुणेतस्मिन्॥दृषणौस्थऊर्ध्वमिं
त्रेणतस्मिन्शकलेकुशतरुणेदर्भतरुणेप्रागग्रेनिदधातिअथदर्भतरुणेकेनिदधातिदृषणौस्थऊर्ध्वमितिश्रुतत्वात्।मान
वेऽन्तरेस्थपश्चात्परिधिसंधेरग्नेर्जनित्रमसीत्यधिमंथनंशकलमवस्थापयति।दृषणौस्थऊर्ध्वमितिचात्रप्राचावछिन्नप्रां

तादर्भीर्वुर्वेश्यमीतियोरुदकतुलामरणंपश्चात्प्रजननंस्रुक्तत्तरामरणंमासुरमीतिश्राज्यस्थाल्पा विलेखि
हयन्नक्रियमनक्षीत्यादिश्रापस्तंबोपि प्रांचोदर्भीविति॥ ऊर्वेरुपसीत्यधरारणिंतिर्यंचमात्मनःकुरुत
रुणयोरुपर्युत्तरांश्रधरारणिंनिरस्यतिऊर्वेरुपसीतिमंत्रेणाधरारणिंनिरधास्यत्यूर्वेरुपसीतिश्रुतत्वात॥ पा
युरसीत्यूत्तरयाग्निस्थालीं संमृश्य उरुरवाइत्यग्निनिधानंतया॥ आयुरसीत्येतेनमंत्रेणतयाउत्तरारणेरग्निं
धानंश्रधरारणेरुपरिनिधानंकरोतिग्रथोत्तरारणेरुर्ध्वमिलायामुपस्पृश्य॥ आयुरसीतितामग्निनिदधातिउरुरु
वाश्रसीतिश्रुतत्वात॥ ॥ ॥ श्रथेध्मसन्नहनायानुब्रूतेमथ्यमानायानुब्रूहीतिवचनंहोत्राकारयति॥ तंत्रोद्यमथ्य
मानमानुब्रूहीत्येवंश्रथाहरग्नेयमथ्यमानायानुब्रूहितिश्रुतत्वात॥ मंथ॥ गायत्रेणेतिमंत्रेणमंथ्रिःसद्दि॥ णं॥त्
तोध्वर्युर्गायत्रेणेतिप्रतिमंत्रप्रदक्षिणंत्रिर्मंथति॥ श्रतऊर्ध्वप्रदक्षिणंवाप्रदक्षिणंवासमंथतिगायत्रेणत्वाछंदसाहरत्वा

दिश्रुतत्वात॥ ॥ जातेजात॥ ति॥ जातेश्रनोजातमनुब्रूहीत्यनुवाचयतिजातायानुब्रूहीत्यूर्ह्यदार्जपंतप्रक्षीयमाण
येत्यनुग्रहरन्तितिश्रुतत्वात॥ ॥ पक्षीयमाणेधरिप्रास्यन्॥ श्रग्नावग्निंप्रास्यन्॥ श्राहवनीयेग्नाजातस्यग्नःप्रसर्पंकरो
त्यनुप्रक्षीयमाणेयानुब्रूहीत्यनुवाचनंहोत्राकारयति॥ प्रक्षीयमाणेयेत्यनुग्रहरन्तितिश्रुतत्वात॥ ॥ भवतंन्नइ॥ त्या
स्यति॥ ॥ भवतंन्नइतिमंत्रेणाग्नावग्निंप्रास्यति॥ श्राहवनीयमेवजातमग्निंप्रक्षिपतीत्यर्थः॥ मानुग्रहरतिभवतंन्नइतिश्रुतत्वा
त॥ श्रत्रयस्यपात्रंश्रछिन्नेकयजमानकेविपरिणम्यतेमायज्ञपतीजातवेदसावितिक्रियजमानेकेमायज्ञपतेइजातव
दसाधतिषऽइतु॥ ॥ श्रग्नावग्निरितिस्रुहोतिस्थाल्पाःस्रुवेण॥ श्रग्नावग्निरित्यनेनमंत्रेणस्थाल्पाःसकाशात्स्रुवेणा
ज्यंजुहोतिषाच्छिल्स्यानेकपरिवृदमग्निंप्रास्यतितित्यागात्॥ श्रथस्रुवेणापहत्याज्यमग्नावग्निरितिभवणत
स्वमंतमग्निमंथनंततोहरतुरंत्रणादि॥ ॥ नवप्रयाजंयजतियाजं॥ वैश्वदेवंभवतीतिश्रुतत्वात॥ नवप्रयाजाःस्तंन्नवत्र्य

जंनवानुयाजायस्यतंन्नवानुयाजंवैश्वदेवेपर्वणिनवप्रयाजाभवंतेअनुयाजाअपिनवभवंति।नवप्रयाजंभवतिनवानुयाजमितिश्रवणात्।अत्रपंचमप्रयाजस्याम्नासेननवसंख्यापूरणीयाउत्पन्नाभिष्टुत्वात्।ततश्चपंचमषष्ठसप्तमाष्टमनवमानांपंचममित्यनेनैवानुमंत्रणं।पंचमस्यस्थानेहोमइति।पंचमस्यंदद्ध्मीइतित्यागःइदमुषासानक्तेभ्यामितिषष्ठस्यइदंदेव्याभ्यांहोत्रेभ्यामितिसप्तमस्यइदंतिसृभ्योदेवीभ्यइत्यष्टमस्यानवमस्यतुअग्न्यादिसर्वदेवताभ्योयाज्यामंत्रेपठिताभ्यइति॥॥वरुणप्रघासामहाहविश्च॥वरुणप्रघासानवप्रयाजानुयाजाश्चभवंतिमहाहविश्चनवप्रयाजंभवति।नवानुयाजंचउभयत्रतथाश्रुतत्वात्।वरुणप्रघासेतावत्।आआव्याहसमिधोयजेतिचतुर्थंचतुर्थंप्रयाजेसमानयमानोनवभिःप्रयाजैश्चरतइति।तथादेवान्यजेतियजयजेतिचतुर्थंचतुर्थंनुयाजेसमानयमानोनवभिरनुयाजैश्चरतस्तथैवनवप्रयाजंभवतिनवानुयाजमितिश्रुतत्वात्।महाहविष्यपिमहाहविषाहवैदेवाइतिप्रकृत्यतन्

स्याहदित्यस्यांकंडिकायांनवप्रयाजंभवतीत्यादिश्रुतत्वात्।ननुवैश्वदेवधर्मित्वेनैवनवप्रयाजादिसिद्धेवरुणप्रघासामहाहविश्वेत्यादिसूत्रंनैकार्थं।सत्यंनित्येभ्यःपंचभ्योधिकानांहविषांनवप्रयाजार्थादिसंबंधविधानार्थंपुनरुक्तिमित्यदोषःतथाचमारुत्याश्चपिनवप्रयाजताभवंति।ऐंद्राग्नवारुणमारुतकायमाहेंद्रवैश्वकर्मणविसर्पणेचमसमासरूर्ध्वयज्ञेतेषांचथगनुष्ठानंयागंक्रियतेततश्चैतेषांनवप्रयाजतानवानुयाजताभवति।इतरथाचनस्यात्।वैश्वदेवधर्माणांपंचहविर्भिरेवसर्वसंबंधात्॥॥त्रीणिसमिष्टयजूंषिजुहोतिदेवागातुविदइतिप्रथमंयज्ञयज्ञमितिहितीयंएषतइतितृतीयमितित्रीणिसमिष्टयजूंषिभवंतिज्यायसइवहीदंवहविर्यजादितिश्रुतत्वात्॥त्रयाणांक्रमेणइदंवातापइदंयज्ञस्यापइदंयज्ञस्यपवइतित्यागः।अत्राभ्यासेनसंप्रेषणंउत्पन्नयोगायसंख्यायाः।अनेकयज्ञमानकेचोदनायज्ञपतागच्छतिहयाः।यज्ञपतींगच्छतिबभ्रुएषते

यज्ञोयज्ञपतीऽइति।यज्ञपतयऽइतिच॥॥पत्नीच॥पत्नावप्येतान्येवस्त्रीणिसमिष्टयजूंषिजुहोति।तस्मात्तस्पत्नीसमिष्ट
यजूंषिजुहोतीत्यग्नीषोमीयसमिष्टयजुषांप्रतिषेधः।तदितरपशुषुतत्समिष्टयजुषांप्राप्तित्वंविधीयतेपत्नीविकल्प्य
नमंत्रांतरत्वमाह॥॥यांऽआवहऽइतिवापत्नी॥यांऽआवहऽइत्यादिभिर्वीप्सिभिर्मंत्रैःपत्नीस्त्रीणिसमिष्टयजूंषिजुहोति
यांऽआवहवयंहित्वादेवागातुविदऽइति॥अत्रपूर्वयोरिदमन्वयऽइतित्यागः।ततोयस्पदंवातोयेति॥॥एकंवावेष्ण
देवेवैष्णदेवपर्वणेपकंवासमिष्टयजुर्जुहोतित्रयाणामप्येकमेवस्याद्वीर्यज्ञानीतितच्चदेवागातुविदऽइत्यनेनमंत्रेण
।वरूणप्रघासमहाऽइविशेषोस्त्रीणेवावैष्णदेवऽइतिविशेषोपदेशात्।कुनासीरीयेप्येकमेव।एकंसमिष्टयजुरितितत्र
श्रवणात्।अत्रतस्याप्रथमजोगोदक्षिणेतिश्रुयते।यजमानगोष्ठप्रथमजातोप्रथमजःतंउक्षाकू।अथमजोगोदक्षिणेवै
ष्णदेवस्यचेति॥॥पर्वसुश्मश्रुवपनंवाप्रागंत्यात्॥पर्वसंस्थासुप्रागंत्यात्पर्वणस्त्रयाणांसंस्थासुसमाप्तिषुकर्मापव

र्गीतियजमानस्यवपनंवाभवति।अथातःपरिवर्तनस्येतिपङ्क्त्यमयऽइष्वदेवेनयजेतेग्निमेवैतदित्यस्यांकंडिकायां
तत्रेणीशलालाभवतिलोहक्षुरस्तेनपरिवर्तयतऽइति।अथयद्वरूणप्रघासैर्यजेते।अथपत्साकमेधैरित्यनयोर्
पिकंडिकयोर्लोहक्षुरस्तेनपरिवर्तनमतिक्रान्तत्वात्।एवंत्रिष्वेवपर्वसुक्रान्तत्वात्।प्रागंत्यादित्यफल्गुपरिवर्तनं
वकेशश्मश्रुवपनंमुंडनमुच्यते।शाखांतरस्त्रेषुपौर्णमासेष्वनंतरंवपनंविहितं।तथाचकाण्वके।पौर्णमासेष्व
परिवापयेत्तलोहायसेक्षुरेणेति।मानवेच॥सघःपौर्णमासंस्थायत्रिश्चेतयाशलाल्यालोहायसेनक्षुरेणनिर्वर्तयति
केशानुवपन्तिश्मश्रूणीति।आपस्तंबेपि॥श्वोभूतेपौर्णमासेष्वापत्तनसऽत्फाल्गुनीत्रयेष्वपाशलाल्याकांडेनक्षुराला
कयावालोहक्षुरेणोदुंबरएकेशांनिर्वर्तयतेवपयतेश्मश्रूणीति।अथवपनस्येतिकर्तव्यतामाह॥॥अपरेणदक्षि
णाग्निंदक्षिणंगादानंगुरतिसवित्राप्रसूतोदेव्याआपउंदंतुतेतनूंदीर्घायुत्वायवर्चसऽइति॥ततोदक्षिणाग्निमप

रणदक्षिणाग्नेरपरस्यांदिशिप्राङ्मुखोपविष्टस्ययजमानस्यदक्षिणंगोदानंश्रयनकालेगविष्टथिव्यांदीयतेतिवाय
तेयिदीयतेस्याप्यतइतिगोदानंदक्षिणकर्णसमीपवर्तीशिरःप्रदेशइत्यर्थः।तमुंदतिजंदीक्लेदने।अभिःक्ल
दयतिआर्द्रीकरोतिसवित्रेत्यादिनामंत्रेणैवउदङ्मुखउपविष्टोध्वर्युः॥॥त्रिष्पाशलल्याविनीयत्रा॥णिकुशात
रुणान्पंतर्दधात्योषधइति।त्रिष्पाशलल्याक्रियाकरणान्विनीयष्टथकुरुत्पविपतत्वस्त्री॥णिकुशातरुणानिरमंत
णान्पंतर्दधातेऽषऐत्रायस्वेतिमंत्रेणत्रिष्णीशलली।भवतीतिश्रुतेःत्रिषुस्थानेषुएनीश्लाकाकुशत्रिष्णीशलली
सैकाशलाकाआविद्येमात्रिष्वेतयेतिसूत्रांतरात्।वर्णादनुदात्तात्तोपधात्तोनइतिडीषूतकारस्यचनकारःए
तशशदःकुशस्वरूपवर्णवाची।अनुदात्तोत्तोपधाः॥॥त्रायुषमितियजमानंक्षपयति॥ततोयजमानस्यायुषंजमदग्नेरित्य
मुंमंत्रंस्वरेणजपति॥॥शिवोनामेतिलोहदुरमादायनिवर्तयामीतिवदति॥ततोध्वर्युःशिवोनामेतिमंत्रेणलोहदु १०

रंलोहेननाग्नेऽणपरिस्कृतमयोमयमेवदुरमादायहस्तेनगृहीत्वानिवर्तयामीतिमंत्रेणैकशान्त्वपविकुशतरुणंतर्हि
तान्कुशान्छिनत्तीत्यर्थः।तृणानामपिछेदनंकर्तव्यंसकुशानिप्रच्छिद्यंतिकचिद्दृश्यंतान्।लोहमंत्रतामंत्रमुच्यतेले
हितइवत्यग्नेरितिवचनात्।तस्माल्लोहपरिस्कृतामरुद्दात्रादात्रस्यैवप्रसिद्धत्वाद्यपनसाम्यात्यच।लोहइतिम
नुस्तोपेननिर्देशःइतिहरिस्वामिनः॥॥एवंपश्चादुत्तरतश्च॥दक्षिणगोदानस्योदनादिवपनांतमुक्तं।एवंभवपश्चा
दुत्तरतश्चकर्तव्यंपश्चाज्जादानशिरसःपश्चात्पदशोउत्तरतोदानेऽत्तरस्मिन्शिरःप्रदेशइत्यर्थः।जपदुरादानयो
रभावःकृतत्वात्।अन्यत्सर्वसमंत्रकंभवति।श्मश्रुवपनंकेशानांविनयनंदर्भतृणांतर्धानंछेदनमिति॥॥शूलेषुपो
र्णमासेसमारूढनिर्मथितयोस्तथोचेत्॥ततःपूर्वकरणप्रदेशादागत्यशूलेषुसमारूढनिर्मथितयोरग्न्योर्वापौर्ण
मासंकर्तव्यंतथाचेदितिचेद्यदितथाभूतंभवतिसमारूढनिर्मथितयोःपूर्वेकृतंभवतितदाप्येवंसमाप्यैवान्यत्रसमारू

ढनिर्मथितयोः क्रियंते।तत्रैवोदवसायनिर्मथ्येवत्येतेनयजतइतिश्रुतेः।तयश्चहानित्वानिर्मथ्याग्नीषोमीयपौर्णमासेन्थे
जतइतिवरुणप्रघासांतेसाकमेधांतेचश्रुते।नवेष्टेदेवश्रुनासीरीययोरते।श्रुतावरुणप्रघाससाकमेधसमान्त
नंतरमेवाग्नीसमारोत्यश्चहमागत्यमथित्वातत्कालमेवसघःपौर्णमासंकर्तव्यंवैश्वदेवांते प्राचीनप्रवणान्दर्भा
पत्यमेवस्वस्थानेनीत्वापौर्णमासेष्टिः कर्तव्येति।साकमेधानंतरंसमारोत्यनिर्मथ्यतत्रैवश्रुनासीराचरुत्वाग्न
ईपत्यंस्वस्थानमानायपौर्णमासंकर्तव्यं।फाल्गुन्यहरुष्टेश्रुनासीरीययोर्गोप्येवमेव।पक्षांतरेश्रुनासीरायांशिष्ट
र्णमासस्यप्रसंगएवनास्ति॥॥प्रजाकामस्यापिवैश्वदेवे॥प्रजाकामयेतवांछतीतिप्रजाकामः।प्रजाकामस्यापिय
जमानस्यवैश्वदेवंपर्वकेवलंभवति।सयःप्रजाकामएतेनहविषायजतइतिश्रुतत्वात्। एतेनेतिवैश्वदेवेनेत्य
र्थः॥॥एकेषांप्राङ्नाग्नीमधोरुष्टेजायापत्यौमाऽसकल्पतानिवर्जयेदुदक्याभवायंचप्रागवशयात्॥एकेषां॥

MEMORIAL

रिवनएवमाऊर्ध्वंचातुर्मास्ययाजावैश्वदेवानंतरंयजमानोधःप्राङ्नाग्नीस्यात्।अधश्शयनेवरस्थितेत्पपेक्षमापौर्णमा
नत्वनास्तमयोमूलोपाद्रितिप्रकिरतीतेतथामधोरग्नीभवत।मधुनामितिनाममात्रायात्।तथाश्रुतोजायोपायी
स्यात्।ऋतुकालेएवस्वभार्यामुपगच्छेत्।नान्यथाऋषिब्रह्मचर्यमृतुकालएवजायामुपेयादेवानकदाचित्प्रमा
दान्नोपेयादितितथामांसंस्त्रियंअतस्तंचएतानिवर्जयेत्।इतिमांसभोजनस्त्रियंसुरतमोगमृतुकालादन्यत्रऋतुकृ
तिविहितत्वात्॥अन्ततमसत्यंचातुर्मास्यसमाप्तिपर्यंतमेतेनियमाभवंति।उदक्याप्यधायाउदकमश्नंप्रवेशंतंच
र्जयेदवभृथात्प्राङ्वरुणप्रघासांतेऽवभृथोभवतिनानेनीतेषामधीतेऽधःशयनादिनिनियोगतेनानुष्ठानंभव
ति।एतेनवैप्रजापतिरित्यस्यांकंडिकायांहरिस्वामिनिरेवंव्याख्यातं।सयःप्रजाकामइत्यपक्रम्यैवंनाहवैप्रजा
तिंप्रजायतइतिनिर्वचनात्।प्रजाकामस्यैवैश्वदेवंभवतिएकमंत्रंतइतिभवनात्येकमंत्रंतेसूत्रकारस्याह॥

उत्तरपर्वभिःसहैकवाक्यतादर्शनादुत्तरेधिवसमुद्दायांतगतेस्पेवाष्टघ्नूतस्पेतत्फलमितित्वयंमंन्यते।इदमे
वात्रपुर्कं।अन्यथावरुणप्रघासाअप्पिप्रजाताश्रोग्पायष्टथकूफलाएवस्फासाकमेधाश्चद्विषणंपराजयाय।तस्मा
दवत्यवादधामात्रेइति।अस्पापिमतेधःशायनादीनांनियोगतोनुष्ठानंनविकल्पइति।एकत्रहरणस्पूर्वमुत्तरंस
बंधात्।तथाचापस्तंबःतस्पर्वस्वंतरालगतानिनमोसमम्नातिनास्त्रियमुपेत्पतोवाजायांनपर्याजुयुप्सेतनगाग
इनोतेमश्नातिमश्नानःस्यादित्येकांव्यंजनायेमित्परमनुयाज्पन्पश्चात्तुमोस्पयाज्पन्पवसंतोमृतश्चप्राचइनू
छरदभूरितियजतेसत्रमनुयाजपथपश्चाच्चतुर्मासेषुमासेषुस्चातुर्मास्पयाजीवसंतवेश्लेदवनयजतेप्रारुषिवरुणप्र
घासेःशरदिसाकमेधेरितिविज्ञायते।काम्येचाव्रह्मचारीव्रतोह्मवत्पासमापनादधःशायीमांसस्त्रियश्चवर्ज
येत्कामम्नतोज्ञायामुपेयादितिनामकायनिनांव्राह्मणमिति।मानवेचाचतुरोमासान्नमांसमश्नातिनास्त्रियमुपे

तिनपर्योस्तजुयुप्सेतान्रतातप्राङ्नेतमश्नात्यृत्स्नायमुपेतीतिश्रुतंवेश्वेदवसंज्ञंपर्व।अधुनावरुणप्रघासांमा
ह॥॥आषाढ्यामयंतेयोनिरितिसमोरोत्योदवसायनिर्मिष्यवरुणप्रघासाः॥आषाढीनामगोणीप्रतिपदुच्यते।ऋतु
मध्येस्तनुमुखेचातुर्मास्पैर्पर्जन्यतिश्रावंतरंश्रुतत्वात्।प्रतिपदेनमुखंनपंचदश्रीतितत्राषाढ्यामाषाढशुक्लप्र
तिपदिवरुणप्रघासाभवंति।क्रिंकृत्वाअयंतेयोनिरितिगार्हपत्याहवनीयावन्नीअरण्पोस्समोरोत्यप्रतयेनगारण्पो
रारुदोक्षत्वाअर्यादेवपूर्वतरमाहवनीयमुद्धृत्यप्रतिकर्मोद्धरणमप्रसंगाद्धृत्वा।उनराधानादिनिमित्तंनि
त्यवत्तस्पेवसमोरोयःत्पेयनसमोरोपेणशुरुषार्थंनित्यधारित्वस्पाधात्।समोरोपविस्मरणेचाश्वर्यंकृत्वाप्रागाप
दानकांगप्रधानाकृतेःकरणेनततऊर्ध्वंतत्रहविःश्रपणादिकंपत्नृकृतंतत्कृतमेवगुणलोपादनादिष्टंनिमित्तंभवति।
विस्मृतेषुचेद्विकृतानन्नीस्समोरात्यनिर्मिष्यपुनरुद्धरणान्निष्पणयनाग्न्वाधानादिकार्यपरिस्मरणेमाहवनीयक

लपनंपरिधिपरिधानंस्रुवस्यसंमार्जनंसमिधंत्यनुवाचनंदर्भाजनंइध्माजनंइषवा
जनंसंमार्गश्चेत्येतेसंस्काराउनःकार्याःततउदवसायस्त्वस्थानादिहांतरेप्राचीनप्रवणेतासत्रप्राचीनप्रवणेगा
र्हपत्यंनिर्मथ्यंस्थापयित्वाततआहवनीयदक्षिणाग्नीवित्यवरुणप्रधानाःकर्तव्याःआषाढ्यामयंतेयोनिरितिसमा
रोप्येत्यत्रसमारोप्यमंत्रउक्तःग्रामेवाविवसन्नरण्येवारित्यरण्येवाःसमारोप्यानीतालोप्तंमितिसमारोपस्यदर्शनो
त्तएवंचसूत्रत्रयेणाखिलःसमारोपःसिध्यतिक्वचिन्मंत्रात्क्वचिदग्नीक्वचिदरणीउतिततत्रापिप्रथमंगार्हपत्यमु
त्तरेणद्वितीयमितितत्तएवमाहवनीयस्यकुतःशांखायनसूत्रस्यविशेषस्यदर्शनात्तथाश्रयंतेयोनिरितित्वा
रणात्प्रतिसंस्कृत्यसंस्कृत्यमंत्रेणद्विद्वितीयमवमाहवनीयादितिउदवसायेयत्कर्तृर्वसतिःप्रदेशांतरगमनंव
र्तितोनेनोदवसायस्त्वस्थानात्पदांतरंगत्वेत्यर्थः॥एवंकृत्वेषांमंत्रेणनिरुप्यमाणानांकरंभपात्रकरणं १३

एवंकुर्यात्तनीयकालात्प्रतिपदःपूर्वस्मिन्दिनेपंचदशंदक्षिणाग्नौनिरुप्यमाणंभ्रष्टयवानांकरंभपात्रकरणंतदर्थंनि
रुप्यंकृत्वायस्मोनिरुप्यमाणाःआमापक्वाःभ्रष्टाःपक्वाःआमाश्चतेभ्रष्टाश्चामभ्रष्टाःईषदूनभ्रष्टाइत्यर्थःतत्परिपूर्णपक्वत्वो
द्दामाद्रव्यंतेकिंचित्पक्वत्वाच्चभ्रष्टाइतिनिरुप्यमाश्चतेआमभ्रष्टानिरुप्यमामभ्रष्टाःतेचयवाश्चनिरुप्यमामभ्रष्टाः।पक्व
त्वाकृताफलीकरणाद्भ्रष्टाश्चयवाइत्यर्थःतेषांयवानांकरंभपात्रकरणमितिकरंभोदध्नासंसृष्टाःसक्तवःतन्मया
निपात्राणितेषांकरणंनिष्पादनंकर्तव्यंनिरुप्यइत्येननफलीकरणव्यतिरिक्तःनिरुपकरणमात्रस्यैवविधानात्तदक्षि
णाग्नावित्येनगार्हपत्याहवनीयौपूर्वकल्पिकमन्यत्तत्रप्रोक्षणमपीत्येतेत्यतश्चदक्षिणाग्नेरधात्रेश्रपणत्वात्पात्रा
सादनमपितस्योत्तरतउदक्संस्थंकर्तव्यंग्रहणंतुगार्हपत्यस्यप्रत्यग्दवाजघनेनगार्हपत्यमितितत्रऋतोःपूर्वाहीतानामाग्ना
दनंतुदक्षिणाग्नेःपश्चादेवातस्यश्रपणस्यपश्चाद्विहितत्वात्भर्जनोपधानंत्वङ्मर्यंखदक्षिणाग्नौविरोधाभावात्कर्य

मिकरणंतुगार्हपत्यादेवगार्हपत्यसंस्कारइतिवचनात्प्रथमंदर्वेकरन्वाहार्यपचनेतुपानिवयवान्कृत्वातानीषदेवो
पतप्तेषोदरंभपात्राणिकुर्वंतितथापात्राणिभवंतिपात्रेषुहव्यंनमग्नेतयवमयानिभवंतीतितादृग्गोप्तेतान्पपि
कर्तव्यानित्रिरादनादोपात्रीष्टंतानिनिधेयानिभाजनवदेवाकर्थंपुनस्तानिकरंभपात्राणिभवंतिइत्याकांक्षायां
ह॥॥यावंतोयजमानस्यपत्यायेकाधिकानि॥देहभवार्थंयजमानस्यायजमानस्यायावंतोयावत्संख्या
यजमानस्यपत्यानिभवंतितावंतितावत्संख्यानिकरंभपात्राणिएकाधिकानिरेकोनआधिकानिकर्तव्यानियावंतोय
त्यास्युस्तावंत्येकेनातिरिक्तानिभवंतीतिश्रुतत्वात्॥एवंसतिस्वपशवादस्यप्रजाएवमुत्पत्स्यमानायादिष्टविशिष्टवात्तत्संख्यायाकरंभपा
त्रकरणप्राप्तोइदमाह॥॥प्रजायांवावैजायतेऽमृतः॥यावंतोहवैस्वकरित्वयंपत्यवाहप्रजायांवर्तमानोयात्यानश
त्पत्नीयादितत्तःतानिवैप्रतिरूपंयावंतोपत्यास्युस्तावंत्येकेनातिरिक्तानिभवंतिात्प्रतिरूपंमेवैतदेकेकेनयाम्र १५

स्वप्रजाजातास्तावरूपेणपशून्मुंचतिइतिश्रुतत्वात्॥अस्यार्थः॥कियंतिपुनस्तानीत्यपेक्षितेयावंतोयत्यापतेहेपुभवार्थंपत्या
तत्प्रतिरूपमितिवचनात्तत्पशव्यः॥किंतर्हिमनुष्याः॥तत्रापियात्रस्यप्रजाजाताइतिचाकर्त्रभिप्रायादपत्यानियावंति
उत्रपौत्रपुत्रीपौत्रादिरूपाणिनभृत्याः॥नात्मानबंधवः॥नचपुत्रस्यसुवासिन्यःजातत्विग्यहत्वादितिस्वामिनः॥नन्वेवंस
त्पनपत्यस्याकरणेप्रोक्षेरकापत्यस्यद्यापत्यस्यचप्रजासंख्यायाकारणेप्रोक्षेन्नाह॥॥त्रीणित्वानित्यत्वात्॥वाग्वैदोजश्च
रणेअनपत्यस्यैरकापत्यस्यचद्व्यपत्यस्यत्रीण्येवैकाधिकानिकर्तव्यानित्यत्वात्॥करंभयात्राणिकुर्वंतीति
बहुवचनस्यनित्यमेवश्रवणात्॥नित्यंबहुवचनंत्रिषुश्रोतंबहुवचनश्रवणात्त्रीण्येकाधिकानिद्युनंपत्यारोनामपिभवंत्ये
वा॥॥मिथुनिद्युनंचामेषश्चमेषीमेषौमेषयोमिथुनंतदपिद्वैद्वैकरेवततएवनिरूपामश्रेयवकरंतस्यैवमेषमिथुनंकरो
तिमेषंमेषाकारंप्रतिरूपकंमेषीमेष्याकारंप्रतिरूपंचतत्रापिमेषंचमेषीचकुर्वंतीतिश्रुतत्वात्॥तत्रतस्मिन्नेवकालेऽद्य

तत्वात्तेषामेवमनाक्लृप्तानांयवानामेवतथाचश्रूयतेभवतइतिअत्रकवश्रुत्रं।आमयवपिष्टानांकरंभपात्राणियावंतोयजमानस्यपुत्रापौत्रायजमानःपत्नीचप्रतिपिंडेएकमश्रिकंश्मश्रुणिणंमेषंअश्रुंगीमेषीमुल्काणिशिरोवपतिमानक्वविशेषःउत्तरतोगार्हपत्यस्यप्रतिप्रस्थाताआमयवपिष्टानांदध्नाकरंभपात्राणिकरोत्यंगुष्ठपर्वमात्राणिमेषंकृत्वामेषीचकरोतिपुंल्लिंगानिन्यूंक्वेरस्त्रिलिंगानिमेष्याःप्रतिप्रस्थाताःप्राक्शालेप्राणिक्लघयलडुतिआपस्तंबोपितस्मिन्कालेप्रतिप्रस्थातास्त्रीकरंभपात्रार्थान्यवान्निर्वपतियजुषाश्वयुर्मेषार्थान्मेष्यन्प्रतिप्रस्थातायोरामिक्षावद्वर्तमामाशपेषाणांफलीकरंभपात्राणिकरोतियावंतोयजमानस्यामात्याःसस्त्रीकास्तावंतेकाति रिक्तान्पोपधाणांमेषंकृतामवतेमेषमद्वर्युःकरोतिमेषीप्रतिप्रस्थाताःस्त्रियाःस्त्रियंजनानिपुंसःपुंव्यंजनान्यपिवाश्वैघुरन्वाहार्यपचनेवितुषवयतान्कृत्वातेषामाषडुपनक्लृप्तांपत्नीकरंभपात्राणिकरोत्पत्नापिमेषीचकरोत्पत्नापिवाजसनेयकामे १५

द्राग्नपर्यंतानाधिश्रयंत्येकादशसुकपालेषुमेषीमाश्रयतिअश्वासुमेषंकुंभापाकेवाभवतइतिएतेषांकवादीनांकरणप्रधानिकहविर्यज्ञएकालएवेंद्राग्नेनिर्वापानंतरंकरंभपात्रादीनांनिर्वपनंविहितमस्तिमाध्यंदिनानांत्वयप्रेवंधरितिवचनात्पूर्वंधुरेवात्रकरंभपात्रमेषमेषीकरणंप्रतिप्रस्थातुःमेषकरणमध्वर्योःपूर्वंस्त्रीकरंभपात्रार्थानांरधिकापत्यसंख्यानांचतुर्मुष्टिकानांग्रहणंकरंभपात्राणिजुहोतिइतिजुहोतित्वात्स्त्री।ततोवरुणायजुष्टमित्येनेनमंत्रेणाश्वयुर्मेषार्थानांततोमरुत्वोजुष्टमितिप्रतिप्रस्थातुर्मेष्यर्थानांष्टथकूष्टथकूरुपसुकानिपात्राण्यासाधास्लेषणांतमेषमेष्याःसमंत्रकंसंवर्ययथास्वमध्वर्युप्रतिप्रस्थात्रेभ्यांकर्तव्यांतत्रप्रतिप्रस्थाताकरंभपात्रमेषीसाधारणाःपदार्थाःसमंत्रकाःकर्तव्याःसूर्यीमिहोत्रहवणीदानाधासादनांतंकंडनश्रपणेप्रणयवनांताकरंभपात्राणांयदसाधारणग्रहणंप्रोक्षणमभिमंत्रणंनाश्वियणालंभनांतंचस्त्रीमेवकुर्युरहननंचात्रनभवत्येवाश्रद्दधायित्वपक्षेप्रणीतापणं

यमंयदसवीर्यत्वसंयवनार्थत्वपक्षयोस्तूपणीताप्रणयनंनभवत्येव।तत्रसवीर्यत्वपक्षेत्रपादधीश्चसमंत्रकंप्रणयन्
ब्रह्मन्नूनपदभ्राप्रणेष्यामीतिचोक्तः।संयवनार्थत्वपक्षेचकेवलस्यदध्नः।तत्रात्रेत्रूनदधिंप्रणेष्यामीतिएतावदेवाम्रक्षीर
र्वंकरोत्यसमारोत्योदवसायनिर्मथ्यवरुणप्रघासार्थमाहवनीयदक्षिणाग्नीवित्यसमंत्रकमग्न्वाधानंब्रह्मवि
रणंचकृत्वायजमानवाचंयच्छेतिचोक्त्वाध्वर्युप्रतिप्रस्थात्रग्नीदादिबऋत्विक्कर्तृकंयथास्वंपात्रासादनाद्यास्यादकनिनयनादिकं
कृत्सर्वंकर्तव्यं।आस्यादकनिनयनंतुप्रातस्तनपात्रंयुलिप्रक्षालनेनसहकर्तव्यंनाद्यः॥॥श्रेनेडकारुणाःप्रस्तरस्त
श्लेषयेत्तमेवाः॥ए-इकोनामदक्षिणापथेमेषाकृतिःपशुरेडकस्यमाएडकयानएडक्यःश्रेनेडक्यस्तास्त्रेनेडकारुणीस्ता
वरोमाणिप्रस्तारस्यप्रकर्षणाङ्गुलीभिःसंकालयित्वामेषमेष्योःपिष्टमेयाःशरीरेश्लेषयेत्।तत्रापिमेषंचमेषींचकुर्वंतितत्रा
र्मेषंचमेषींचयश्रेनेडकारुणीविंदेत्ताःप्रणीयनिश्लेषयेदिश्रुतत्वात्॥॥कुरीरणीवाभावे॥कुरीरणीकुरीरनांदर्भाणां

MEMORIAL

ऊर्णामंजरीवृनिमेषोर्णीमेषरोमणामभावेकुरीरणीवाप्रस्तारस्यमेषयोराश्लेषयेत्।विकल्पेयंश्रेनेडकीनेविंदेद
योश्रविकुरीरणीएवस्युरितिश्रुतत्वात्।तयाचापस्तंबःउद्वासनकालेनेडकारुणीनिर्मेषंवृक्षतीलोमशंवाकुरुतः
तद्भावेकुरीरणीनिरितिएषवेप्रत्यक्षंवरुणस्ययन्मेषइतिवाक्यशेषात्पयस्यावदानांसहस्रुक्त्यवधानवचना
नांमेषमेष्योर्गार्थत्वमवसीयतेतेनयुक्तंतयोःसमंत्रंभवनिर्वपनादिकुर्वंतीतिबहुवचनाच्चाध्वर्युप्रति
प्रस्थात्रग्नीदादिबऋत्विक्कर्तृकमपियुक्तम्।अत्राऽपितत्पूत्पाचार्याःयागाङ्गव्यसंस्कारंमेषमिथुनसंस्कुर्वंतीत्येके
एकेनयेसंस्कुर्वंतितेषामिप्रायःपयस्यावदानेनसहमेषमिथुनमथवदीयेत।अतस्तदर्पितदेवतोद्देशेनोत्पद्यत
इतियामंसाधनमेवेति।येतुनसंस्कुर्वंतितेषामिप्रायःनैवयागाङ्गव्यंमेषमिथुनंवारुणोमेषोभवतिमाभूत्।मे
षात्पश्रुतत्वात्तानववरुणंमरुत्श्चेत्यादिरूपमेषमिथुनंत्पद्यते।यदेववामारुत्यंचरुंविसदृशदेवत्यंनैवसदेयतोद्देशाइति

मिश्रेणसिद्धोहविषःसर्वत्रस्तात्तादधर्मकमितिजुहोतिधर्मएनेघ्नन्निधुनंसंस्करणायंदृतिम्रृनंतयाद्विकाःहरिखा
म्पिमतश्चायंपक्षःमतःसएवाह॥अवदानसहमेघमवदधातीतिहोमसंबंधोवचनंबंधान्मेघस्यहोतव्यत्वाद्ध
वदानस्येततश्चसोपिवरुणायहोतव्यःयागसंबंधाभावाद्वाज्यनयागहविर्धर्माःकार्याःइतिकर्काचार्यसंप्रदायका
रादिमतेयागसंबंधचेतषोमतसमंत्रकास्तेयोधर्माभवंति॥॥आहवनीयस्पुरस्ताद्विदीकरोतिकरंभपात्रमेघनि
धुनकरणानंतरंआहवनीयस्यानेःपुरस्तात्पूर्वस्यांदिशिहविदीकरोतिएकादक्षिणःअपराउत्तरतइतितद्विहविर्द
ह्यावह्नीभवतइतिश्रुतत्वात्तत्रप्रधानत्वाद्बहूनांहविषांसादनार्थत्वाच्चोत्तरोवेदिपुरस्तादाहवनीयस्यज्ञिसमना
तथाचमानवेआग्नेणाहवनीयंत्रिषुप्रक्रमेषुपरिमितेवावकाशेद्व्यंगुलांकुनिहत्यवज्रादानत्रक्षतिवेदिंविद
धातिषड्भ्यांप्राचीचतुर्भ्यांपश्चात्त्रिभ्यांपुरस्तात्पूर्वोधिघातीतियमात्रंअरत्निमात्रीचतुर्दिक्षुभुत्त

रवेदिंविधायाग्नेणोत्करंप्रक्रममात्रेवेरुद्धन्यावोत्पचात्वालंत्रम्ययापरिमितंतदृतिं॥॥प्रादेशांतरा॥तयोर्द्व
योर्वेद्योःप्रादेशाप्रादेशापरिमितोदेशोतरालंतरालंभवति॥अंगुष्ठतर्जनीभ्यांप्रसारिताभ्यांप्रादेशाउच्यते॥॥ष्ट
घोवा॥अथवाद्वयोर्वेद्योःषडंगुलांतरालंतरालंभवति॥खांतरादेव॥॥आहआपस्तंबः॥अंगुलंअंगुलंचतुरंगु
लंषण्मात्ररथवर्त्ममात्रंसाम्नामात्रंप्रादेशमात्रं णवातियगसंभिन्नेवेदी
भवतःइति॥अष्टानांगुलिरामणिबंधनाद्धस्तःषडश्रिरेनोच्यते॥मानवेच॥प्रतिप्रस्थातादक्षिणस्यांवेदिंकरोत्य
तस्मात्परियहादरत्निमात्रमंतरासेमप्राचीभवतःयथाहवीर्विसंभवेयुस्तथातिरश्चीएकउत्करोपरेणोत्तरवे
दिस्तंबयन्नुभवतीति॥॥रथमात्रमुत्तरा॥उत्तरावेदिरथमात्रीरथप्रमाणाभवतिदक्षिणानुप्रकृतिवेदवन्मयरि
मितप्रमाणावाव्याममात्रीपश्चात्स्यादित्यादिप्रमाणावारथप्रमाणंचस्रुक्स्रुवहस्ताकांअंगुलेरयसंमितायाः

प्रमाणस्तत्राष्टाशीतिशततमी पाचतुःशततमस्तावदुत्तिर्युगंचत्वारोष्टकाग्रमितिअरत्निश्चतुर्विंशो भागो
गुलंपुरुषस्यपंचमो भागोरत्निःअथवाकूर्परादारभ्यकनिष्ठिकाग्रांतानेवचतुरधिकांस्तांगुलंपश्चात्तिर्य
कुमाप्रमाणंअष्टाशीतिगुलिरचिकरातांगुलाप्राची।षडशीत्यंगुलैरुपरिस्तात्तिर्यक्प्रमाणमितिअत्रायंसाधनो
पायःअष्टाशीतिशतंगुलांरज्जुंमित्वातत्रलक्षणंकृत्वातत्रचतुर्णवत्यंगुलांतरज्जुंस्थलेरज्ज्वात्वर्धप्रमाणानम्य
स्यतस्यारभ्यस्तावीरज्ञाःअर्धषष्ठांगेअंगुलत्रिभागेअंगुलेत्रिभागेयाधिकपंचदशाग्रंगुलप्रमाणेलक्षणंआकर्षणा
र्थंकर्तव्यंततोभ्यासरज्जोरग्रेत्रयश्चत्वारिंशत्तमेअंगुलेअंसांकनार्थंद्वावंवाशततमेअंगुलेचश्रोणींकनार्थल
क्षणंकुर्यादितिएतदेवमुत्तरवेदेःप्रमाणमुक्तंअथद्वितीयंप्रमाणमाह॥॥चतुररत्निर्वापश्चाच्चसप्तभाधनुश्च
यःपुरस्तात्॥वाशब्दोविकल्पार्थःअथोत्तरवेदिःपश्चाच्चतुररत्निस्तिरश्चीभवतिसप्तारत्निःषडरत्निर्वाप्राची १८

प्रागायंतात्रयोरत्नयःपुरस्तात्तिरश्चीभवतिशरवांतरदेघातत्रषडरत्निप्राचीपक्षेत्रयंसाधनश्लोकःनवारत्निमि
तारज्जुलक्षितांषट्चतुरःपरंअर्धेत्रिषुपाशाःस्युरष्टपंचवेदःप्रमाधनमितिअस्यार्थःनवनिरत्निमितारज्जुःपञ्च
रत्निपुलक्षितांचिह्नयुक्तांकार्यातद्वलक्षणंप्राचीशंकनार्थंअतःपरमस्मात्षडरत्निमितस्थानेकतालक्षणात्परत्रिषुष्व
निघईअर्धरत्नावर्धरत्नीलक्षणंकृत्वापंचवेदःप्रमाधनंकार्यमितितत्रप्रथमर्धरत्नोआकर्षणार्थंद्वितीयेर्धरत्नो
श्रोणंकणार्थं॥अर्धेअरत्नौतौततःसार्धेपंचवेदःप्रमाधनं॥अस्यार्थः।द्वौअरत्निप्रमाणमस्याःसाध्यरत्निःरज्जुस्ता
म्यांहारत्नौरज्जौलक्षणंकुर्यात्॥श्रोणंकनार्थंततोअर्धेअर्धरत्नोआकर्षणार्थंलक्षणंकुर्यात्॥ततःसार्धत्रयश्च
इरिस्यधिकेअरत्नित्रयेप्राच्यंतांकनार्थंलक्षणंकुर्यात्॥ततःपरमर्धेअर्धरत्नोआकर्षणार्थं॥ततःपरमरत्नोअरत्नि
प्रमाणेअंसांकनार्थंलक्षणंततःपरंसार्धेअर्धरत्निसहितेअरत्नौसार्धरत्नावित्यर्थःअत्रलक्षणरज्वंतपात्राउत्पर्यः॥

थचपात्रा विपर्यासेनसाधनोपायामस्तारत्निप्राच्यापदेतुमस्तारत्निपरितोरज्जुंतत्रलक्षिलांतदनानिवर्ध्यवर्द्धितायास्रो
घिषष्ठमाषलक्षणमाकर्षणार्थकत्वाप्रातादरत्निद्वयेमाईारत्नौचश्रोणयांसांकनार्थेलक्षणंकुर्यादिति॥७॥ततःपरमर
त्नीश्रत्निप्रमाणेश्रसांकनार्थं॥तेषांमध्येश्रंकु॥त्रयःपुरस्तादिति॥प्रणुक्तंतेषांत्रयाणामरत्नीनांमध्येश्रंकुर्निहंतव्यः
तत्रहिश्रंकुनाकार्यमस्ति।पूर्वार्द्धेश्रंकुसहितमित्यस्यपरिमितावाउक्तप्रमाणद्वयातिरायेनश्रधिकप्रमाणंभवति
श्रपरिमितंप्रमाणंह्रयरत्निमुच्छ्रितंकृत्वाकृत्वाद्व।श्रतश्चैकाहिकचातुर्मास्यादीहविरामादनपर्यासाश्रपरिमितावदि
राश्रयणायास्रन्यथाश्रवरोरुत्तरणेहविधातोयेनहविषामासादनासंभवात्।श्रत्राविंयतंतोदीर्घीक्रियतेतत्प्रम
णंरज्जुमित्वातत्रलक्षणंकृत्वादीर्घप्रमाणश्रमिष्यतस्याधिषष्ठभागेलक्षणमाकर्षणार्थंकृत्वापश्चात्रियक्प्रमाण
र्द्धेश्रोणयंकमार्थंप्राकूतिर्यक्प्रमाणार्द्धेवांसांकनार्थंचलक्षणंकुर्यादिति॥॥स्यादाघासंमर्शनात्करोति॥श्रत्रहयो

वेधाःस्यादर्दिस्यादानादारभ्यास्रासंमर्शनात्कृत्वाग्नीत्तेरवाःसंभ्रयतीत्येवमंतंकरोतीत्यर्थः।श्रत्रप्रकृतिव
द्विकृतिःकर्तव्येतिन्यायात्प्रकृतिवत्सर्वंकर्तव्यं।प्राकृतौचासादितःप्रोक्षितश्चस्यात्सतृणइहोपात्तःप्रोक्षणं
चप्रोक्षणीःकृतंततस्त्राग्निहोत्रहवणंपवित्राभ्यांचसंस्कृयेते।पवित्रार्थौचदर्भौकुशौस्थिरौघेतेत्यर्थादे
नान्यत्रपूर्वमासादनीयानि।प्रोक्षितव्याभिरत्रचप्रकृतौश्रग्नवरणकृताकृतप्रत्यवेक्षणंकृतं।पात्रासा
दनप्रोक्षणकालेनप्रोक्षितेनयजमानेनवाग्यमनकृतंवाग्यमनेनाङ्गुष्ठेनप्रोक्षणंचाश्रतएतावत्सर्वमंत्रापे
क्षत्वेतेसर्वेर्थत्वपक्षेप्रणीताप्रणयनंतत्रार्थक्रमः।तत्रयदिप्राग्गार्ह्यपत्याधानात्करंभपात्रंकृतंतदाइहाग्न्वा
धानं॥उभयोःस्रावयोश्चेद्वाःसन्नमनंस्रावयोपरिवासनंचाश्रर्थकारेवोपवेषकरणंचपवित्रवंधनात्तुभयोः
वरुणयभागमित्यध्वर्योःमरुत्वोमागमितिप्रतिप्रस्थातुःश्रुहनंतुभयोःततोश्रग्नवरणंयजमानवाचंयच्छ

दे॰भा॰५ तिप्रेषः वाग्यमनं पात्रासादनं वज्रः पवित्रच्छेदनानि पवित्रे अग्निहोत्रहवणं अंतर्धीनतृणं शम्यावेतिषड्क्षासादन
मध्वर्योः शम्पावर्जितं पंच कासादनं प्रतिप्रस्थातुः अपएणस्पश्चादुत्तरवा ततउभयोर्वाग्यमनं ततः पवित्रच्छेदनादिप्रे
२० क्षणी संस्कृत्यवज्रांतर्धीनतृणयोः प्रोक्षणमुभयोः अध्वर्योः शम्पाप्रोक्षणमधिकं प्रोक्षणीनांस्थापनमुभयोः तृणंउ
हीत्वायोक्तेवेदिमानमुभयोः ततः स्थादानादिसंमर्शनांतमुभयोः इति केचिदध्वर्योस्त्वात्वालमानाधीयाशम्पा
याग्रासादनंप्रोक्षणंचनेच्छंतिग्रंथप्राकृतकार्याधित्वात् मेषमेध्योर्यास्वंसमंत्रकनिर्वपणंचाग्न्याधानंब्रह्मवर
णंवाचंयच्छप्रेषांतमेवास्याघासादनं चप्रोक्षणंसंस्कृतावेवसंतिकेवलमंत्रत्वेनाम्प्रासाघतयाप्रोक्षणमंत्रं
कार्यं ततोवेदिमानादियजमानस्ववाग्यमः सप्रेषोग्नाविष्णवेत्येवाध्वर्यवेवंनावसतीत्येतत्पर्यंतस्यानुष्ठानंतृण
शम्प्योरधिमेषमेध्यानिर्वपनसंबद्धपात्रैः सहासादनंप्रोक्षणंभवतीनदृष्टकृ॥ ॥ उभयोरेकउत्करः॥ उभयोर्वेधोरे १०

कएवोत्करोभवतिउत्तरस्यांवेदेः समीपे॥ ७॥ अपरेणवेदिंप्रतिप्रस्थातुः संचरः॥ स्तंबयजुर्हरणधिमुत्करंप्रतिगच्छतीः
प्रतिप्रस्थातुरपरेणोत्तरांवेदिसंचरोमार्गोभवतीतिसंचरतिगच्छतीत्यनेनेतिसंचरः गोचरसंचरतिकरेणेघप्रत्ययोतेनि
पातितः तत्राहापस्तंबः अंतरावेदाप्रतिप्रस्थातुसंचरोपरेणोत्तरवेदिस्तंबयजुर्हरमध्वर्युमभिपरिहरन्नुत्तरेणिवपति
समानमुत्करः पंचजनइति मानेदंचात्रांतरेणोत्तरांस्तंबयजुर्हरतीतिअतस्तंबयजुर्हरोवायंसंचरनियमोनात्रेति
अत्रत्वंतरंविरोधात्रा हापस्तंबः अग्नेगार्हपत्यसामप्राचीवेदाभवतुत्तरामध्वर्युकरोतिदक्षिणांप्रतिप्रस्था
नोत्तरविहारेध्वर्युश्चरतिदक्षिणेप्रतिप्रस्थोभयत्रकृत्स्नंतंत्रमपिपत्नीसंयाज्यारकवंप्रेषोद्विवत्रमनुजानाति
तिति तथाग्नीद्ध्वाध्वर्युकरोतितत्प्रतिप्रस्थायत्किंचवाचाकर्मणामध्वर्युरेवतत्कुर्याद्यागपत्कालान्वानिगदांत्सो
श्चारणद्रव्यांशुसंस्कारानितिति॥ ॥ उत्तरवेदिर्निवपत्युत्तरस्यां॥ उत्तरस्यांवेदावुत्तरवेदिर्निवपतिवक्ष्यमाणेनप्रकारेण

सउत्तरस्यामेववेदाउत्तरवेदिमुपक्रिरतिनदक्षिणस्यांइतिश्रुतत्वात्।उत्तरवेदिरितिवक्ष्यमाणसंस्कारसंस्कृत
चात्वालमदातस्यस्थंडिलस्यनामधेयं॥॥ऋम्पामादायचात्वालंमिमीतेपूर्वेणोत्करंसंचरंपरिहाप्य॥ऋम्प
म्पामादायद्वात्रिंशादंगुलप्रमाणंऋम्पावाऋणीहस्तेनगृहीत्वापूर्वेणोत्करंउत्करात्पूर्वस्यांदिशिसंचरंपरि
हाप्यसंचरणार्थमंतरालंत्यक्त्वाचात्वालंमिमीते।चात्वालइतिमानादिसंस्कारसंस्कृतस्यगर्तस्यनामधे
यं।तच्चसंव्यवहारार्थं।चात्वालेमार्जयंतइत्यादौ।अथऋम्पांत्वस्यंचादक्षत्रइतिपक्षेत्पयत्रेवस्वयंमनसाम
त्रेणोत्करंचात्वारंपरिलिखेदितिश्रुतत्वात्।अतश्चपूर्ववेऋम्पायाआदानं।ततस्त्यागनं।ततश्चात्वाल
मानमितिमिमीतइत्यस्यांतेयेवमानप्रकारमाह॥॥ऋम्मुदीचींनिदधातिउत्करात्पूर्वतःसंचरणंयथा
र्गंपरित्यज्योत्तरस्माद्घंताडुदीचींऋम्पांनिदधाति।यत्रेवस्वयंमनसामंत्रेणोत्करंतत्रैव

ALL

लंपरिनिरवत्सेवघंताडुदीचींऋम्पांनिदधातीतिश्रुतत्वात्ततथाचापस्तंबः।उत्तरस्माद्घंताडुदक्कूप्रक्रमेचात्वा
लइतिप्रकृत्यपरिलिख्यात्स्रोजानुदघ्नंत्रिवितस्तंवाखात्वोत्तरवेघ्न्यांम्पामुत्करइतिकाठकेचोत्तरतश्चात्वा
लंबहिर्वेदिसंप्रत्यक्षत्तरवेदिस्त्रिप्रक्रमपरिमितेवेतिजानुदघ्नंखात्वेतिच॥॥उरस्याच॥ऋम्पामात्रमेवांतरालं
त्यक्त्वावेघंतोदक्पुरस्तात्सर्वस्यांदिशिउदीचींमुदगग्रांऋम्पांनिदधाति।अथपुरस्तादुदीचीऋम्पांनिदधाती
तिश्रुतत्वात्॥॥दक्षिणतःप्राचीं।उत्तरवेघंतमनुलक्षीकृत्यदक्षिणेनोदक्षिणस्यांदिशिप्राग्ग्रांऋम्पांनिदधा
ति।अथानुवेघंतंप्राचीऋम्पांनिदधातिश्रुतत्वात्॥॥उत्तरतश्च॥॥उत्तरतउत्तरस्यांदिशिचकारात्प्राचींप्रागग्रा
मेवऋम्पांनिदधाति।अथोत्तरतःप्राचीऋम्पांनिदधातीतिश्रुतेः।एवंचतुर्दिक्षुऋम्पायानिधानेनचात्वालस्य
मानमुक्तं॥॥स्योनातर्लिखितंस्योनीतिप्रतिमंत्रंमप्रतिदिशंऋम्पांनिधायतस्यायनीमासाप्रदिमिश्चतुर्भि

प्रतिमंत्रंस्फ्येनकरणंस्रुतेनांतर्लिखतिनिहितायाःस्राम्यायाःमध्यपार्श्वेऽभ्यंतरंस्फ्येनेरयंकरोतीत्यर्थः।तत्रायनीति
पश्चात्।विस्रांयनीतियुरस्तात्।अवतान्मानाथितादितिदक्षिणतः।अवतान्मावयथितादिरुक्तरतश्चेति।सेवघंताडुदी
चीऽग्न्यांनिवधातिस्रपरिलिखतिस्रायनीमसीत्येवंसर्वत्रनिधानानंतरंएवमपरिलिखतिइतिप्रत्येकंक्रतत्वात्।ए
वंघात्रिंशदंगुलःसमचतुरस्रश्चात्वालःपरिलिखितोभवति॥॥विदद्ग्निरितिचात्वालेप्रहरतिस्फ्येनान्वारब्धे॥॥
अन्वारब्धेयजमानेऽध्वर्युर्विदेदग्निर्नभइतिमंत्रेणचात्वालेऽधिकरणंस्रुतेस्फ्येनकरणंस्रुतेनप्रहरति।प्रहारं
करोतिपुरुषोवननार्घंसप्रहरतिविदेदग्निरितिरुक्तत्वात्।अन्वारंभरुक्यहरणमात्रएवभवतीतंत्रेवविध
नात्॥॥स्फ्येन॥॥अग्नेऽअंगिरइतिपुरीषंहरतिहस्तेनच॥ततोऽध्वर्युरवांतपुरीषंमंत्रेणाग्नेऽअंगिरआयुनेतिमंत्रे
णहस्तेनचकारात्स्फ्येनचहरतिवदिष्युतद्धिनिहितंशंकुसहितं॥॥योस्पाऽइतिनिवपतिस्रीधर्शंकुसहितं॥ २१

योस्पाष्टथिव्यामसीतिमंत्रेणतदुध्दतंपुरीषंतस्मिन्नेवदेशेपूर्वार्धेपूर्वभागेशंकुसहितंयथानिहितंशंकुसंस्पर्शंनंनि
वपतिरात्रिंकरोतिप्राप्नुह्यउत्तरेवेद्यंनिवपतीतिमानवे।योस्पाष्टथिव्यामसीतियोस्पाष्टथिव्यामसीतिद्वत्व
न्निरुक्तीतिरुक्तत्वात्॥॥अग्नीत्कीरवत्लक्ष्मीरुद्धंत॥तद्धंतपुरीषंमंत्रेणाग्नीत्कीरवत्लक्ष्मीमंत्रवर्जंपाणिद्वयेनाति
न्यस्यतिअग्निनिदधातिहस्तेनामवद्वावतदुत्पथीऽग्नेहरतियत्रहरतितदग्नीदुपसीदतीतिरुक्तत्वात्॥॥
एवंद्विरपरं॥यथाविदेदग्निरितिप्रहरणंदरस्यामिन्यासांतमेकवारंकृतं।एवमेवमपरंद्विर्वारंकर्तव्यं।तत्रविशे
षमाह॥॥द्वितीयस्यांतृतीयस्यामितिविशेषः॥योद्वितीयस्यामितिद्वितीयेपुरीषनिवपनेमंत्रविशेषः।यस्तृ
तीयस्यामितितृतीये॥॥अनुत्वेतिचतुर्थ्यर्थयाचेमाद्रुत्पासंदृक्षसीतिमृद्दृत्फलरयेदिग्रहणमात्रे॥॥अनुत्वा
दित्वावीतयइत्येनमंत्रेणचतुर्थ्यर्थयाचेमांयावतापुरीषेणेत्यर्थः।उत्तरवेदिनिष्पन्नेरुपंत्रयोजनंतावत्पुरीष

मात्रत्यश्रं कुक्षमा पेक्षानी यावप ति। सि०त्यसीति मंत्रेणक ल्पस्वेति पदवत्सु केउत्तर वेदिं प्रहरति। पुरीष मसि संग्रह मेवह स्तेन सर्व पर धित्वोत्तरेवदिशं म्पा मात्रीद्वा त्रिंशदंगुल प रिमाणा म्पापति माणं निष्पादयती त्यर्थः। व्यू हतीत्यम्पात्रा पिहस्तेमर णार्थे स्पृष्टार्थत्वात्। क्षुपाहता त्पदो। अनुत्वा देक्वीत यद्ध तिचतुर्थः ग्रहरति। तांवै चतुरक्षेश्चात्वालाद्धारति। अथानुव्यूहति सि०त्यसिसप त्नमाहा देवभ्यः कल्प स्वतिश्रुतत्वात्। दिशो दिशमनुवि नागना कृतिव्रश्चयति। चतुरस्रमुत्तरवेदिकर्तु मितिहरिस्वा मिनाः। तांवैयुगमात्रीमप्तनि भृतत्व तिश्रुतत्वात्। म्पामात्री मित्यकृत्वा यथा चद्वात्रिंशदंगुलामचतुरस्रांतिर्वेदिर्भवति। अरनेश्चतुर्विंशो भागोंगुल श्चतुर्विंशांगुलीरत्निरित्यकृत्वा त। अरत्निरकूर्परादारभ्यकनिष्ठिकाग्रपर्यंतः। अरत्निरकनिष्ठिनिधनेत्यनेनो क्तो। सयश्चाऊर्ध्वबाहोः समस्थित स्यपुरुषस्यपंचमो भागोरत्निः। पंचारत्नि। उरुषइति सूत्रकारेणोक्तस्यचतुर्विंशो भागोंगुलमिति। अथोत्तरवेदिः प्र

२३

माणांतरमाह॥ ॥ वित्तती यामपरिमितांयुगमात्रींयजमानदक्षापघो वा॥ वाक्षोविकल्पार्थः। मचप्रत्येकमनिनं बध्यते। वित्तीयंचोत्तरवेदिंकुर्यात्। वित्तती यामितिवेदस्तृतीयभागसंमिताइत्यर्थः। तत्रयत्प्रमाणीयंवेदावुत्तरवेदि क्रियेततत्प्रवेदिक्षेत्रंसर्वक्षेत्रफलेनचतुरस्रीकृत्यत्रिभागापनयेद्धेकंतृतीयभागंदृष्ट्वाचतुरस्रीकृतप्रमाणमुत्तरवे दिंकुर्यात्। तदुपायश्चुल्वकृतोक्तः पदंतिर्यग्मानंत्रिपदा पार्श्वमानीतस्याक्षयारज्जुर्दक्षाकरणेति॥ एवंचक्षेत्रफलेन दक्षाप्तो भवति। दक्षापदेनदक्षापदेत्यच्यते। पर्यापदयोपपदयोस्पदृष्ट्वा त्। हादक्षांगुलंपदमित्यकृत्वाद्यकेचित्तुहाद क्षापदा मितिमुरुपप्रमाणक्षात्तपदक्षेत्रफलमाहुः। कुतः। तांवैयुगमात्रींवा सर्वतः करोतीत्यतासर्वतइत्यनुवर्तमानेयज मानस्यदादक्षादक्षापदा नीतिश्रुतेः। अतश्चसर्वतः सर्वान्दिक्षुदक्षादक्षापदानीत्यर्थो भवतिपरिशिष्टकारवचनस्यतु त्रारब्धंतरमानंत्ववचनंभविष्यति। हरिस्वामिनस्तुरमोक्षतिपदंतिर्यग्मानंत्यादिपरिशिष्टकारवचनानुरोधेनेवव्याख्या

तवंतः।तथाहि॥सुगप्रमाणंचतुर्थपिपार्श्वेषुकरोति।अथवायजमानस्पदन्यूनपदानिसर्वतः करोति।करोतिक
र्मपदंतिर्यनापदापार्श्वमानीयस्मत्रयस्मयाप्रातयामत्रायेनरज्वानदशपदाभवंति।तानिचप्राच्योपिद्यमाना
निदशभवंति।दक्षिणेतोपिपत्पण्युदत्येत्पवंयजमानस्पदशपदानिसंपद्यानिएकशतविधेप्येवमेवाग्निवेदिमान
करिष्यति।सायावत्पिषासलविंशस्पवेदिस्तावतीचतुर्दशकृत्वाएकशातस्पवेदिंनिर्मातनुते।अथोग्नेर्विधाष्टाविंशति
प्रांचपुरुषाःसाविंशतिस्तिर्यंचइतिचोत्तरवेदिःसाधार्मिकोसोमिसगाम्नातउत्तरवेदिरादृष्टसंस्कारवाचीश्र
तित्रनामधेयेनेतेसर्वउत्तरवेदिसंस्काराइवप्रयंते।तत्रयावत्कत्तरवेदिसमानानिसोमेक्रतानितान्यपिसर्वाण्यत्रप्रा
नुवंतिनचतानिसर्वाण्यपाहेप्येतचनश्रूयते॥॥सोमेवोत्तरव्यस्फुरणेक्रतोः॥वाग्रोहोवधारणे॥उत्तरेश्रंतिमेद्यन्त
रवेदिप्रमाणेयुगमात्रीयजमानदशपर्वावेत्पेतेसोमेएवभवतोनान्यत्रकुतोव्यपस्फुरणक्रतोः।यतःचात्रुसोस्पुवघ

त्तरवेघोर्व्यपस्फुरणंश्रूयेत।तथाहि।यदिपुगमात्रीदशपदीचोत्तरवेदिंकुर्यात।वेदिश्चोत्तरवेदिश्चव्यपस्फुरेयाता
मितिव्यस्फुरणंचस्यादुच्येत।अतंतरयोःप्रमाणयोरिहप्रतिनिधिद्वत्वात्परिष्टानित्रीणिप्रमाणंहभवंति॥॥असंभ
वाच्च॥नकेवलव्यपस्फुरणश्रवणात्।अपितुअसंभवाच्च।अत्रासंभवादप्युत्तरप्रमाणेसोमेएवभवेतानान्यत्रअतावत्
कृष्णत्रघासादउत्तरेप्रमाणेनसंभवतः।कथं।तथाहिउत्तरस्यांवेदावुत्तरवेदिनिर्वपति।अतोत्तरवेद्याधारत्वेनवेदिःश्रुता
नचमहाप्रमाणयाअन्यत्रप्रमाणयोवेदिराधारत्वेनसंभवति।अतोपिकारणंसोमेएवोत्तरप्रमाणेभवतः।अतरवाग्रं
भवतीतिरुपारोनात्।यातपघानतुदशपरस्तात्रफला।तस्मात्तुवाकृष्णत्रघासमपितवेदेसंभवोभवत्येव॥तयाचत्रसं
भवतीतिहेतुरसंगतःस्यादितितल्लाछतपरस्तात्रफलेवदशपघतिस्तुतारानिष्प्रयोः॥॥नखेनाभिकरोतिप्रोदशसमां
चतुःस्त्रक्तिंउत्तरवेदिमध्येनोदशसमाप्रादशपरिमाणांचतुस्त्रक्तिंचतुःकोणानाभिकरोति।मध्येनाभिकाभिवक्र

रातिसमातत्रासीनोव्याघारयाणितिक्रतत्वात्। अथास्यामधेप्रोक्षमात्रोगोपदमात्रमश्वस्यफमात्रीचोत्तरतो
मिचनुःस्रक्तिंकृत्वत्यापस्तंबः काव केचापरिमंडलांचेति॥॥ प्राक्षत्फलरवेदि सिकताश्चप्रकिरतिसंन्य
स्तिप्रतिमंत्रं॥मिढ त्यसीतिद्वाभ्यांमंत्राभ्यांप्रतिमंत्रमुत्तरवेदिप्राक्षतीति। सिकताश्चप्रकिरति।तत्रशुंधस्वे
तिमंत्रेणाद्भिःप्राक्षतिशुंभस्वेतिमंत्रेणोत्तरवेदौसिकताःप्रकिरतिउपनिक्षिपतिनामऽिरभ्युक्षतिसोभ्युक्षा
तिसंन्त्यसिसपत्नसाहोदेवेभ्यःशुंधस्वेत्यथसिकतानिनुविकिरतीतिप्रकृत्यसानुविकिरतिसंन्त्यसिसप
त्नसाहोदेवेभ्यःशुंभस्वेतिउक्तत्वात्। विकृतीनांसधयःकालापेक्षतयाहवचनाद्वाऊकालत्वाभवतियाज्ञकाव केव
ध्वाग्नीप्रणयतइति। पदमन्येष्वपिसूत्रेषु। आपस्तंबसूत्रेतुविशेषःसंघस्कालायावरुणप्रघासाइतिविकल्पेनसंघ
स्त्वस्याप्युक्तत्वात्॥ उंन्नावसतिउदुंबरशाखाभिःप्रच्छाघवसतिसंघःकालापेक्षुभवेत्तापस्तंब २५

॥॥प्रातःपंचशरहोतंरहोत्वाग्नीप्रणयतीध्मंपामुपयम्यप्रच्छादनांतंरूर्वदिनकृत्वाप्रातःस्नोभूतेआज्यसंस्कारपूर्व
कंजुह्वांपंचशरहोतमाज्यशरहोत्वारध्मंपांहावनीप्रणयति।किंकृत्वाउपयम्यउपसानाग्निरुपेयशरसंतापपरिहा
रार्थंकृत्वापात्रस्थाग्निरसोरचस्ताद्धारणंकृत्वाइध्मंपादयत्कपयमनीरुपकल्पयंतीत्यादिश्रुतत्वात्प्रणिप्रणय
नंचसधर्मकंसोमेउपदिष्टंतत्रचैकाग्निप्रणीयेतरहतुतुद्देवादिद्धावनीभवतइतिद्वयोरप्याधिधानात्। हयोःप्रणी
यनंतानिप्रणयनविधानाभीन्यामनीप्रणयतीत्फलं।अपरिमितंप्रणयनीयंत्रिप्रनमित्युक्त्वोदकेकेभ्योपरिमित
काष्ठकत्रिप्रनबद्धस्यभवति।तोयवंविधाविध्यामाहवनीयेभ्याक्तस्रुचंयुपतिप्रस्थातारोत्रणयेतिज्यगत्पत्नोग्नि
मिरित्कपयमन्यसिकताः। अथस्ताद्धरणार्थंपात्रासंनापघरितरोयापसमीपकल्पयतिस्थापयंतीतिहरित्वामिनः
आपस्तंबउदुंबरशाखाभिःप्रच्छाघवसति। यदासंघःकालःपस्तुनवहत्याहवनीयेप्रणयनीयंदर्भमादीप्यसि

कतासिरूपयम्पाग्नेयेप्रणीयमानायानुब्रूहीतिचेति।मानेवचावात्वालाडुपयमनाकुर्वतेवदिंपुरीषात्मनिप्रतिप्रस्थातारं
यप्रणीयमानायानुब्रूहीत्पनुवाचपतिम्रग्निभ्यांवेति।अताइयमत्पसिकतावावात्वालमृदावावाग्रात्पाडभय
र्शमपिसुमनात्वात्॥॥सर्ववाविभज्यप्राकृतत्वात्।अथवासतमेवाहवनीयंहविभज्यकर्परेभ्याप्रणयनंकु
र्तात्।तासांप्राकृतत्वात्।प्रकृतितप्राप्तत्वात्।प्रकृतोहिदर्शपूर्णमासयोरवमेवंप्रणयनंदृष्टंसोमवदिग्नेनप्रणयमा
म्नातंनचवरुणघ्रयासानांसोमःप्रकृतिः।किंतुदर्शपूर्णमासावावाऽतःप्रकृतिवदेवकपेरभ्यांसर्वमाहवनीयंवि
भज्यप्रणयनंकर्तव्यमितिप्राप्तेऽभिधत्तेऽथवासर्वमाहवनीयंविभज्यहविष्कृत्वाहवेयोवेद्यांप्रणयनंकर्तव्यंकुत
आ प्राकृतत्वात्।अस्यप्रणयनस्यापूर्वत्वादित्यर्थः।इत्यकारश्लेषेणव्याख्यानं।सर्ववेदसंप्रकृत्यसहस्त्रेणलुयह
दर्शनादिति।तथाचाग्नाप्यव्याख्यियमितिपक्षान्तरमाह॥॥प्रणयनंवासोमाहुत्यत्वात्॥अथवाग्नप्यत्रसोमा

BHAUDAJI MEMORIAL

त्प्रणयनंस्यात्।सोमिकस्यैमणोप्रणयनंनेवत्।नमान्तांकुर्तएतत्।एवंस्येतद्वाव्यंकृत्यंविधेयंभवति।यदि सो
मिकंतत्स्याग्नाप्यत्वात्।प्राकृतंतुवोदकनप्रोक्षणेत्पेवनविधेयंविधीयेतचहयाःप्रणयंतीत्।तस्माद्यत्रप्रोक्षणंश्रू
यतेदप्रणयनमिति।सोमिकमेवस्यादितिप्राप्तेऽभिधत्ते॥॥प्रकृतेर्वाःनामत्वात्॥वाशब्दःपक्षव्यावृत्तौ।प्रकृतेरेवदप्र
णयनंभवतियदेवगार्हपत्याद्धरणमित्यर्थः।नसोमार्थत्वंसोमिकमिदमस्यामाहवनीयादितिकुतः।अनामत्वा
त्।नामह्येयंहविर्निर्वापयतिनचेतन्नामधेयंतिङंतत्वात्प्रणयंतीति।ननुप्राकृतंवेदेतत्प्रणयनंतर्हितस्यचो
दकादेवप्राप्तत्वात्।किमितिपुनर्विधानंहयाःप्रणयंतीत्येवमाशंक्याह॥॥ग्रहणंगुणार्थमुत्तरेवघ्नितिधाना
त्॥प्राकृतप्राप्तस्येवप्रणयनस्यपुनर्ग्रहणंपुनर्विधानमतद्गुणार्थकंगुणइतिचेदाह।हियुणःउत्तरेवघ्नितिधा
नात्।प्रकृतौआहवनीयरेवरग्नितिधीयेतउत्तरवेदौनेनोत्तरवेदिविधानार्थमेतत्प्रकल्पितंउत्तानपनेन

पाकुणात्द्वयोः प्रणयनादिवचनद्वयोर्मध्यमपर्वणोः प्रणयंति। प्रकर्षेणइत्यग्निं नयंतिउत्तरवेदौ निधानविधानादिति। तस्मात्प्रकृतमेवेदं प्रणयनमिति। सिद्धांतस्तु॥॥ आज्यप्रोक्षणीरुद्धस्यात्रोक्तोहाग्निर्भ्यांप्रक्रियमाणंभ्यामनुब्रूह्येकस्यायान्ददातीति॥ पंचगृहीतमाज्यंप्रोक्षणीश्चोद्धस्यमुत्पाद्यद्वावग्नीचोद्धस्यमहोतारंप्रत्याह। अग्निर्भ्यांप्रक्रियमाणंभ्यामनुब्रूहीति। एकस्यायान्ददातीतिप्रतिप्रस्थातारंप्रत्याह। आज्यंत्वोप्रोक्षसवित्रप्रसवेनाश्विनोर्बाहुभ्यांपूष्णोहस्ताभ्यांजुष्टंसंरुक्ष्यनुब्रूहीति पंचगृहीतंप्रात्यं॥ प्रोक्षणीश्चसंस्कृतास्तूष्णीमाज्यएवकंचित्पात्रस्थाःइध्मबर्हिरुद्धस्यमहोतारंप्रत्याह। कल्पयंत्याज्यभागावित्रस्रुवंचरुंचचसंमार्ष्टीत्युक्त्वाज्यंपंचगृहीतंगृह्णातियदाप्रदीप्तइध्मोभवत्यथाज्यंजुहोतिनाग्नमुपयन्तुत्कल्पयमानीरथाहानमेवाग्नीयमाणंयानुब्रूह्येकस्यायान्ददातीत्युक्तत्वात्॥ तनुपक्षंहस्तातिहस्तांभांडेक्षिपति। सामर्थ्यात्प्रोक्षणीसहायोपदंशवचनं। तत्राध्वर्युःप्रधानत्वादिनमुद्धरतीति। आज्यप्रोक्षणीदानि

२७

सामर्थ्यान्नियोगाद्वायाग्नयानिप्रैषैरेकस्यासाधनस्यासंमेकस्मैरेवा। आतपामुक्त्वाग्नुपश्रावुदाहिउद्धरउद्धरोद्यत्तस्योर्ध्वगमनंप्राचीदिग्योनयतिस्वेनाङ्गलक्षणेनतीयाः। यथासुकृतंप्रतिपद्यातामिमंयमुग्नेनिस्फोनमसौस्वंकुर्वन्नित्यर्थः। प्राकृतेप्रेतत्प्रणयनमितिस्यापितेर्वपक्षोसिद्धांतत्वेनसोमिकंप्रणयनमुपदिशति। सूत्रकारस्याप्यमेवाभिप्रायोयेनसौत्रामण्यांस्फ्यादिकरोतिदक्षिणेस्रावरुणघ्रघासवदितिग्रहातत्रहिश्रूयते। तघेदंतावन्माग्नाहवनीयाद्धिक्रियेतइति। एतच्चतदेवोपपद्येतयदावरुणघ्रघासेघपिप्रतिप्रस्थातुराहवनीयात्प्रणयनंभवतीतिप्राकृतेचैतन्नस्यादितितस्मादत्रसधर्मकंसोमिकमेवाग्नेप्रणयनमितिसिद्धांतस्तत्रसूत्रकारेणोपयमन्युपनिवपनांततेदेवापनिबद्धा। तथाचाहाग्नायनाः। आहवनीयश्चासाप्रणयंतानिरुद्यायात्वेतिपात्रमानेरिरमयारितिच। प्राकृतेहिसत्याहवनीयादितिरुभेयारितिवचनस्यात। कावकेचाग्नो

मनेयीप्रणयनेयथापस्रुवंधरति।मानवेच।आहवनीयेनिप्रणयनाइतिप्रकृत्यचात्वालादुपयमनाःकु
रुतेवेदिसुसंख्यानिप्रतिप्रस्थातान्नेयत्रणीयमानायानुब्रूहित्यनुवाचयति।अग्निर्ग्रावाब्रिरुक्षायामग्निप्रणयनान्यघ
च्छनदक्षिणसंवर्गमेवमेमिकप्रणयनमुरुक्॥आपस्तंबस्त्रेत्रविशेषः।कोलपर्णवत्गार्हपत्यादनीप्रणयनाघतहो
मोनुरुर्नोत्तरोवप्रतिप्रस्थाताप्रतिपद्यतउत्तरेणोत्तरोवेदिमध्रुर्वा।एवीध्रुरुत्तरवेघामग्निप्रतिपस्थापयति।जघ
न्यःप्रतिप्रस्थातादक्षिणस्यामिति॥॥ब्रिरुक्षायांयद्योवेदिहरणं।होत्राप्रयमायामब्रिरुक्षायांतत्पंयद्योवेदिस्व
स्वेवेदिंप्रत्यग्रेहरणंकुरुतः॥॥प्रतिप्रस्थाताखनलिखत्योवेदिओणं॥एकस्मिन्यानूदहीत्यध्रुर्मुणाप्रेषितःप्र
तिप्रस्थाताखनकरणंसूत्रेणआहवनीयादारभ्यउत्तरोवेदिओणंदक्षिणेवेदिओणींयावतिरवतिलेरंवाकेरातीत्यर्थः।
अनूदेतिप्रतिप्रस्थातेकस्मिन्येतस्मान्मध्यमाच्छंकोर्यएषवेदर्जघनार्धोभवतितयेदवात्रांतःपातेनगार्हपत्यस्येवेदर्धे

वच्छिन्नंभवतितदेवैतदनुसंतनोतीतिश्रवणात्॥अत्राहसाधपनाःअध्वर्युश्चद्वयपाद्यन्नेकस्मिन्प्रापसंबंधानिस्थे
नाहवनीयात्पांसून्मुष्टेत्यान्तरस्योवेदिर्दक्षिणादनात्कर्षन्नियादीवेदिमध्यारकोवेदितितेनवेदिद्वित्वंवरुणप्रघा
सुषुसोत्रामणेपांदक्षिणोवेदिओणियावेडघाकरणंएकवेदिकमहाहविषस्तुबंधसोमादनुवेदिमध्यस्थापरकु
शंपर्यंतमेवातथाचश्रुतावुक्तंतस्मान्मध्यमाच्छंकोर्यएषवेदर्जघनार्धोभवतीति॥॥उत्तरवेदर्द्धा॥अथवाउत्तरवेदि
पर्यंतंप्रतिप्रस्थातास्फ्यनलिखति।आहवनीयादारभ्यतेनैकेनोत्तरवेदेरनूवायंतातिश्रुतत्वात्॥॥विधंतरेस्थित्वो
दंङुत्तरवेदिंप्रोक्षतीडघोषमितिश्रुतिमंत्रंप्रतिदिशंयथालिंगं॥अध्वर्युर्यादग्निमन्थंसोप्रायंवेधंतरेवेधोर्मध्ये
अंतरालेउदङ्मुखःस्थित्वाअथवावेधंतरेउत्तरवेदर्द्धदक्षिणपार्श्ववेदिमध्येउदङ्मुखःस्थित्वाइडघोषत्त्वावसुक्ति
रित्यादिभिश्चतुर्भिर्मंत्रैर्यथालिंगंमंत्रलिंगक्रमेणप्रतिदिशंसर्वासुदिक्षुउत्तरवेदिंप्रोक्षतिप्रसिंचति।तत्रायंत्रा

गच्छेत्फल्गुरवेदिंप्रोक्षणीरध्वर्युरादत्तसपुरस्तादेवायेप्रोक्षत्युदक्षिंघंनिंइघोघस्त्वेतिश्रवणात्।तयाहि।अथय
श्चात्प्रोक्षतिनचेत्।अस्त्वेति।अथदक्षिणतःप्रोक्षतिमानोजनवास्त्वेति।अथोत्तरतःप्रोक्षतिविश्वकर्मीत्वेतिच॥॥
दक्षिणा७समक्षितंबर्हिर्वेदिंश्रोषंनिषिंचतीदमहंत्तसंवारिति॥ततो ध्रुर्मुप्रोक्षणीरिंषंउदमहंत्तलंवार्बर्हिर्धेति
अनेनमंत्रेणोत्तरवेदर्दक्षिणंसमक्षितंदक्षिणंसमंलग्नमेवबर्हिर्वेदिबर्हिःप्रदक्षएवनिषिंचतिनिनयति।अथ
याःप्रोक्षणाःपरिशिष्यंतेतघरेतरंर्वेस्वक्रोतयोर्यादक्षिणातान्पंतेनबर्हिर्वेदिंनिनयतीदमहंरुत्यादिऋक्तत्वा
त्॥ननंत्रयेएतेउत्तरवेदरंर्वेस्वक्रोकोणातयेसिष्येयादक्षिणास्तक्रिशंनांनसाविरविभक्तिव्यत्येयनतिस्र
ष्टांतप्रोदक्षोन्यत्।तेनतस्मिन्पंनइतिसप्तम्यर्थेतृतीया।अथयाताःअवशिष्टाःप्रोक्षस्मान्पतीननिनयनांनि
यदानुचयेनअग्याधत्तरवेदिषुसतिक्रियमाणेतत्रबर्हिर्वेधेवात्तरवेघोरंक्षिणांसस्पार्जवेनिनयनं।तत्वान्मनि २९

बर्हिर्वेदिनिनयतीतिश्रुतेः॥॥अमुमित्यभिचरन्॥अभिचरंनभिचारंकुर्वन्नअमुमभिविद्वेषंजनयामीतिश्रुतिपतितेनमंत्रेणबर्हि
र्वेदिश्रोषंनिषिंचति।तथाचश्रुतिःयद्धत्रभिचरेदादित्रोदिदमहंतलंवारमुमभिविद्वेषंजनयामीतिअमुमित्यस्यस्थानेद्विषंतं यंत
अभिचर्यमाणंस्यनामग्रहणंकर्मबलेनपरस्यपीडनमभिचारंउत्पद्यते॥॥नाभ्याःश्रोएषंमेमुपंचगृहीतंजुहोत्यस्तायार्
दक्षिणंश्रोत्रेश्रोणाःश्रोणिएषाःशमथ्येचहिरंण्यंयजुषंतिअत्यसीतिप्रतिमंत्रं॥ततोध्रुर्युरुत्तरवेदरुत्तरतउपविश्यनाभ्याःश्रो
एंसेषुद्वयोःश्रोणिद्वयोरंसयोःअक्षयोःकोटिल्येनतत्पंचगृहीतमाज्यंजुहोतितत्रक्रममाह॥प्रथमंनाभेर्दक्षिणेंसेन
ततउत्तरश्रोएंपात्रेतादक्षिणश्रोएंपात्रंततउत्तरंसेतंतोनाभिमश्रोसिंत्यसिसपत्नसाहीत्यादिभिःपंचभिर्मंत्रैःप्रतिमंत्रं।
हिरण्यंपत्रेउपस्तुवंपश्यंविलोकयमत्रध्रुर्जुहोति।हिरण्यमंतर्धायपंचगृहीतेननानिंद्याघारयतीतिमानवे।जुह्वांपं
चगृहीतंगृहीत्वासर्वत्रहिरण्यमुपस्पर्शन्नयात्तरवेदिंव्याघारयतिदक्षिणंसमुत्तरंश्रोणिदक्षिणंश्रोणिमुत्तरंसं

मध्यमितिपिंहारित्यनेनेत्प्रतिमंत्रंभृतेभस्त्वेतिस्रुचमुद्धरति।नानिंपैतुदारवैःपरिधिमिरुत्तरवेदिंपरिदधाति।परिधिसंधे
नामदीक्षतीर्जुहोतीति।अथयेषांमध्येनाग्निकेवभवतितस्मैयेदर्वस्रुक्कीर्तयोर्यादक्षिणातस्यामाधारयतिमिथुन्यासित्वा
हेत्यापरयोरुत्तरस्यांअथापरयोर्दक्षिणस्यांअथपूर्वयोरुत्तरस्यांअथमध्यआधारयतीतिश्रुतत्वात्॥॥भृतेभस्त्वे
तिस्रुचमुद्धरति॥होमार्थनीचैःकृतांस्रुचंभृतेभस्त्वित्यनेनमंत्रेणोद्धरतिजुहूनिर्उंढीकरोतिअथस्रुचमुपधत्ते
भृतेभस्त्वेतिश्रुतत्वात्॥॥नानिंपैतुदारवैःपरिदधातिपूर्वेद्युरवोसीतिप्रतिमंत्रं॥पैतुदारवैःदेवदारुवृक्षजैःप्रादेश
मात्रैःपरिधिभिःपूर्ववन्नाभिंपरिदधाति।पूर्ववदितिमध्यमदक्षिणोत्तरेध्रुवोसीतिप्रतिमंत्रेअथपरिधीन्परिदधाति
ध्रुवोसिपार्थिवोदेवहेतिमध्यमंस्रुवेणेदंदेवहेतिदक्षिणमस्रुतेदंदेवहेत्युत्तरमितिश्रुतत्वा
त्तथाचकाठकेऽग्नीन्परिधीन्पैतुदारवान्त्सादेशमात्रान्तिस्रउत्तरतोनाभिंपरिदध्यादिति॥॥अग्नेःपुरीषमसीत्यनेनमंत्रेण ३०

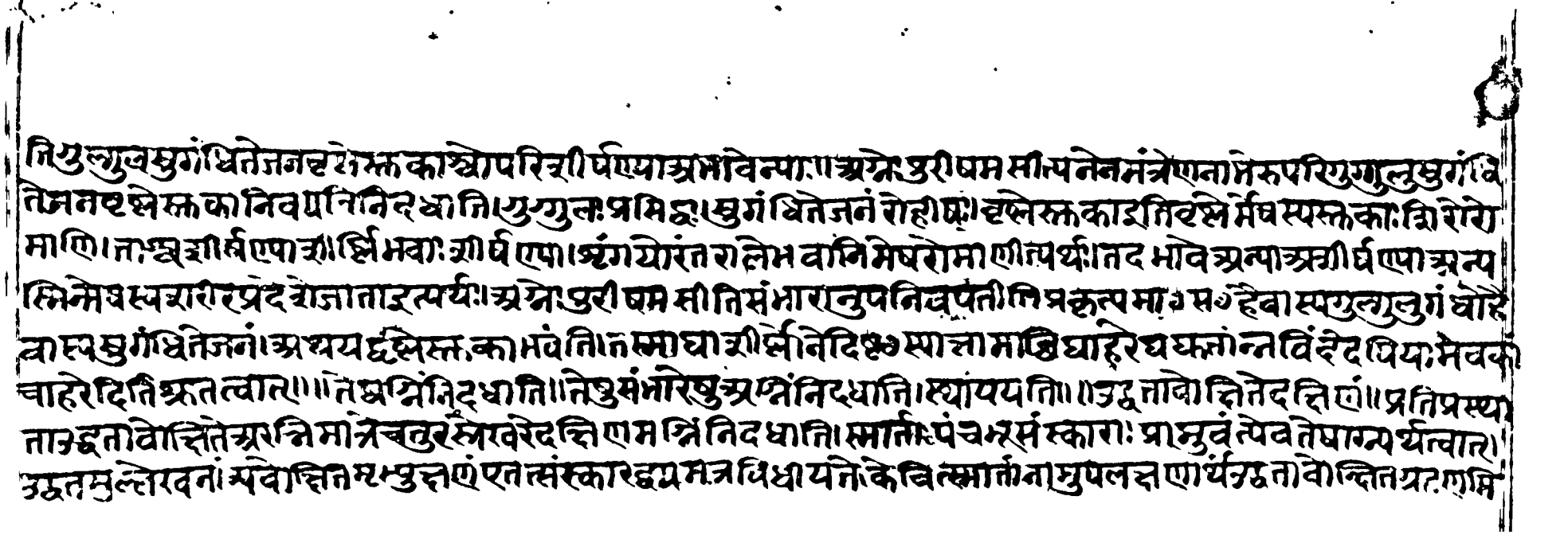

निधुनुवसुगंधितेजनयरायस्कएधिपरिधीर्धिष्णियाअग्नावित्याद्याअग्नेःपुरीषमसीत्यनेनमंत्रेणनाभेरुपरिधुनुवसुगंधि
तेजनयरायस्कएधिनिदधातिनिधुनुरुग्रमिद्धवसुगंधितेजनंरोहाश्वःपलस्कएधिवर्चसेमेधस्यस्कएधिरोरो
माणिनाम्नश्चार्षिण्याश्लिभवाःश्रोर्षिण्याःश्रंगयोरंतरालेभवतिमेषरोमाणीत्यर्थःतदभावेअन्याश्रोर्षिण्याअन्य
स्मिन्मेषस्यशरीरप्रदेशेजाताइत्यर्थःअग्नेःपुरीषमसीतिसंभारानुपनिधत्तेतिप्रकृत्यमा।सएवैवास्रुग्धुधुवंघोरे
वास्रुवसुगंधितेजनंअथयद्यस्रुक्कामयेतिनस्माद्यश्चीर्लोनिदिश्यस्यात्तामाज्यंधारेयद्यक्षान्नविंदेदघियमेवक
चाहरेदितिश्रुतत्वात्॥॥तेअग्निंनिदधाति॥तेषुसंभारेषुअग्निंनिदधाति।स्यांयजति॥॥उद्धृतावोक्षितेदक्षिणं॥प्रतिप्रस्था
ताऽद्धृतावोक्षितेअग्निमंत्रेचतुरस्रुवेदक्षिणमग्निंनिदधाति।स्मार्तःपंचमःसंस्कारःप्रामुवंत्येवतेषामग्न्यर्थत्वात्।
उद्धृतमुल्लोरदनंयदावोक्षितमभ्युक्षणंएतत्संस्कारद्वयमत्रविधायनेकेचित्स्मार्तानामुपलक्षणार्थमुद्धृतावोक्षितग्रहणम्

ङ्गंति। नत्रोक्तनोपलक्षणात्सिद्धेपिनवेद्यर्थंप्यात्। अतोधिविधानमेवदर्शयति। अग्निहोत्रदर्शपूर्णमासावुपलक्षणंविकृतिपिण्डपितृयज्ञानां संस्काराणांसर्वेराहृष्टत्वाच्च॥ उपयमनीरूपनिरूपति॥ अग्निधानानंतरमुपयमनीरश्नोपयमनउपयुक्तस्रुवादा। सिकतावाउपनिवपनिउप्सभीपित्रग्नेनीचेःप्रक्षिपतीत्यर्थः। प्रतिपूत्तिरियंचरितार्थत्वात्। एतद्दिक्षादानाद्ऊर्ध्वपयसानंपर्यंतंसर्वेसोमिकंकर्मज्ञातव्यंतत्रभवत्येवसर्वेषुज्ञातांतरसूत्रेषुतथोपदिष्टत्वात्॥ प्रणीतावतः॥ अतोग्निधानाद नंतरंप्रणीतादिप्रणीताप्रणयनादिकर्मभवति। अत्रकर्कमतंदोदकपरिप्लानांपूर्वमेवाग्न्याधानंगार्ग्यखाण्डिरनारायणभाष्यकरणांतमुभाभ्यांकर्तव्यंतत्रज्ञा खाण्डिरनामुमार्जनज्ञागार्ग्यपरिवासनमुभयोरुपवेषवकरणमध्वर्योस्तानूनप्त्रेप्रस्थानमुततःज्ञागार्ग्यायपवित्रबंधनमुभयोर्वत्सापाकरणमुभयोर्वरुणयभागमित्यध्वर्योरसुरुग्भागमितिप्रस्थानमुज्ञागार्ग्यापग्रहनमुभयोरित्यत्रप्रणीतादीन्युपदेशाद्वरणवैकल्पिकंव्रतग्रहणांतंसर्वंकर्तव्यमितिप्रतिपत्तिः॥ इ

तोपायनंवाकृतंचेत्॥ एवंदिनेव्रतोपायनानंतरंवाब्रह्मवरणोत्तरकालंचचेद्यदिव्रतोपायनमकृतंकृतंचेन्नभवेत्तदाऽग्निधानानंतरंतत्कृत्वाप्रणीताप्रणयनादितत्कर्तव्यंअत्राहपूर्वपक्षीव्रतोपायनंपूर्वंतःप्रणीतादियद्यपक्षेगीतातःप्राक्प्रणीताप्रणयनाद्व्रतोपायनमितिप्राप्तस्यैवस्मारणार्थंइतिचेत्तदेतन्नोपपद्यतेवैकल्पिकानामादावनुद्धारितत्वात्। यदाचब्रह्मवरणोत्तरकालंतर्हिव्रतोपायनस्यनिर्धारितत्वादतउत्तरकालीनानांपदार्थानांव्रतोपायनमंगीतेषुचवेदिकरणाङ्गपक्वेष्टेषुतदंगस्यापकर्षोभवत्येवानर्चत्रेवव्रतोपायनंभवतीनात्रेतितस्मादियमपूर्वेकालांतरमाधेयवैकरेवकर्तव्यं। तत्रवत्सापाकरणंत्रोपयोविकारत्वात्पयस्योःप्रयाहापंस्तबःप्रणीतन्वाग्नयेपथकृत्याग्नेआक्रमणंतेषध्यावहिंषःमारुत्याःप्रतिप्रस्थातावत्सानपाकरोतिवारुणीर्ध्वयुःसमीनयोहिरण्मयोवास्रावोभवंतियथादेवतंमायंदोहोदोहइत्यःसयःकाल्यावावरुणप्रघाएवंसतिलौकिकेनदध्याग्न्याम्नाकर्मस्यात्प्रातर्दोक्तविकाल्क

मेकऋामिस्तापयासमाऊरिति॥॥तित्येभ्योधिकान्येदांग्नापयस्येवारुणीमारुत्तीकायएककपाल॥॥अत्रप्रणीताप्रणयनानंतरंउपयुक्तानिपात्राणिऋासाधस्फ्यापहितपात्रीकरणादिक्रियेते।तत्रहवींष्याहनित्येभ्यऋाग्नेयादिभ्योऽधिकानिएतानिहवींष्यत्रभवंतितत्रदशहविरंद्रानोद्वादशकपालःपुरोडाशोभवति।तत्रवारुणीवरुणदेवत्यावाऽभयत्रपयस्यभवतःऋद्यर्युर्वारुणीपयस्यामस्तमंहविःप्रतिप्रस्थातुर्मारुत्तीपयस्याएकंरविःतेताऽर्युरष्टमंहविःकायएककपालःपुरोडाशोभवतिऋयंचोपांशुभवतिएककपालत्वात्।एककपालाश्चावारुणाऽतिप्रायुक्तत्वात्।सोचिऋश्चतित्फपांशुएवंद्वेहविषीऋत्रापांशुभवतःद्वेऽद्वेयोरितिश्रुतेः॥एकशब्दाकारांतात्प्रजापतिदेवतायावाचकाऽ।कोदेवताऋस्येत्यर्थेकस्येदितिसूत्रेणकऋादेशेप्रत्ययःतद्योगेचकऋादेशेकोरितोदेवताऋर्थेचेतिसप्तम्याःप्रायदेशःकायएरोडाशऋाऽतिरूपंऋतश्चात्रसंप्रेषादेकायानुब्रूहीतिइदंकार्यमित्यनुषंगेनरूपंभवति।ननुकस्मादितिमहाभाष्यपदमंजर्यांचदर्शि ३१

तोनथाचापस्तंबसूत्रंकायानुब्रूहिकथंजेत्येकयासेसंज्ञैवादिषावितिएवमष्टौहवींष्यऽर्यायाःएकंप्रतिप्रस्थानुरितिऋतःप्रतिप्रस्थातुरितऽउपयुक्तंपात्रासादनादिमर्वंभवति।ऋथैतान्येवपंचहवींषिभवंतिस्रथैंद्राग्नोद्वादशकपालःपुरोडाशोभवतिऽभयत्रययस्यभवतःवारुणपुत्तरोभवति।मारुतीदक्षिणाऋथकायएककपालःपुरोडाशोभवतातिस्फतत्वात्।ऋत्राहापस्तंबःनिर्वपणकालऋाग्नेयमष्टाकपालमितिनेत्तरोणिहवींषिनिर्वपतिसर्वेयवाभवंत्यपिवाश्लाकरंभपात्राणिभवंतिविनियवानांत्राहीणामितरेषामितिः॥॥नानाऽनिर्वपणं।कर्तव्यंदेशभेदात्संत्रभेदात्स्यपिगार्हपत्यस्यसाधारणेपनाऽस्यपन्त्येवस्रुणंतुतेनभविष्यतीतिशंकानिवृत्यर्थमिदंसूत्रं॥॥दक्षिणंप्रतिप्रस्थानुः॥प्रतिप्रस्थानुराऽयंदक्षिणंभवतिऋद्यर्योराऽयात्।ऋवरोक्तमुत्तरंहविषीत्यस्यापवादोवचनात्।ऋतश्चमाऽस्याऋग्निऋग्नेणादिवारुणपादक्षिणातएवकर्तव्यावारुणपुत्तरोभवतिमारुतीदक्षिणेतिवचनात्॥ऋाऽप्यनिर्वापानंतरंयथास्वंदोहः।प्रथममद्यपुःपश्चात्प्रतिप्रस्थाता।तेतापस्

ष्टांप्रक्षाताद्यंशुद्धेत्यादीन्यैषान्वयमेवकुर्यात्तत्रिन्नकालत्वेनलक्षणसिद्धेरभावात्॥तथाचकात्यके॥अङ्गयुरेवसंप्रेषान्नास्तुतदङ्गमितिचेत्॥आपस्तंबोपि॥पुनरप्यकालत्वाल्लिंगादन्साधारणांश्चसंस्कारानध्युरितिचेत्॥॥॥ध्रुवायास्तुरस्तात्पदाज्यमाज्यंदधिमिश्रंसंप्लवहोतंरोतिरसीतिसमिदंतेन॥विश्वेषांदेवानांसमिदित्येवमंतेनमंत्रेणस्रुक्षतिपदाज्यमाज्यस्यात्रसिद्धत्वात्स्वयमेवपर्यायोपादानंव्याचष्टेआज्यंदधिमिश्रंइतिदध्नामिश्रंआज्यमेवपदाज्यंस्त्यर्थः॥अत्रदध्नोमिश्रणश्रवणान्नस्पेतेप्राधान्यंप्राधान्यंत्वाज्यस्यैवदध्नातुतस्पष्टत्वादिक्रियानाकुर्वन्नाक्रियतेप्रोक्षणंगुणभूतंदधिप्रयाजनंकेवलंतदनुयाजेषुक्रियतेनानुयाजेषुक्रियतेष्वनाहृतिरित्यत्रापिज्येतिरसीतिमंत्रासकृत्त्रिर्वाप्रयाज्याःप्रकृतिवत्प्रयानुयाजार्थस्याज्यस्यप्रकृतावेवमंत्रदृष्टत्वात्॥ज्येतिरसिविश्वरूपमित्यत्रवाक्यस्यपरिसमाप्तत्वात्समिदंतेनमंत्रेनप्राप्नोतितेनसमिदंतेनोत्पन्नेनैवात्रपदादीनिश्रुत्वानइतिचापात्रप्रकरणस्थत्वाच्चतुर्होतृंश्चोपश्रुतिवरु

क्षतिपंचगृहीतंध्रुवदाज्यमित्यादिश्रुतेस्तत्रात्रानुक्तमुपश्रुतिचवनुर्गृहीतंपंचगृहीतंध्रुवदाज्यंश्रुत्यर्थचतुर्गृहीतमितितदुक्तंचतुरुत्पत्रप्रतिविधानादितिचेत्॥॥॥अनुयाजार्थंसर्वत्र॥यदेतत्स्रुवदाज्यंग्रहणमुक्तंतत्स्रुवदाज्यंकिमर्थमित्याकांक्षायांहाअनुयाजार्थमेतदत्रस्रुवदाज्यंभवतिनकेवलमत्रकिंतुसर्वत्रयत्रकुत्रचित्यत्रादोस्रुवदाज्यंतत्रानुयाजार्थमेवभवतितथाचयज्ञेश्रथस्रुवदाज्यंगृह्णातीतिप्रकृत्यतेनानुयाजेषुचरतीतिश्रुतंतेनतत्स्रुवदाज्येनअनुयाजाकर्तव्यार्थतयाश्रुत्यर्थतश्चान्वध्यानुपश्रुतिस्रुवदाज्यंयात्यंअनुयाजार्थद्रव्याधारतयातत्सामान्यप्रकृतेरुपश्रुतत्वात्प्रयाजार्थवयंतुहिहानमाज्यंतेनाज्यस्यांग्राघ्यंअन्यथासंकरस्यादितिचेत्॥॥॥ग्रोपश्रुतासादनं॥अस्यस्रुवस्याज्याधारस्योपश्रुताउपश्रुतंध्रुवासादनंभवतिघृताच्यस्फ्यवदित्यनेनसूत्रेणेत्यर्थः॥प्रकृतावेवमंत्रदृष्टत्वात्॥॥॥प्रियेणधाम्नेतिकंविशेषोवेदशात्॥अथवाप्रियेणधाम्नेत्यनेनवामंत्रेणस्रुवदाज्यस्यासादनंभवतिकुतोऽविशेषोवेदशात्॥येनाविशेषेणयंमंत्रंस्रुवदाज्येतेप्रियेणवोनामेतियत

न्यङ्क्तिरिति प्रकृतौ तिरश्चुङ्कंस्रामादित्येषुएतत्पद्यते। यदन्यङ्क्तिर्भवति च षष्ठदाज्यंता म्पो न्यत। त स्मात्प्रियेण धा
म्नत्पेनेत्यादनमित्येवं प्राप्तेस्रुग्नेनैव स्रुत्रा॥ परिक्रियंते। अविशेषापदेशात्प्रियेणश्चा मेति मंत्रेण षष्ठदाज्य स्यादादनं
स्यात्। नवा। अविशेषः। अयंत्यन्यत्राङ्गप्रकृता। नोभवह विधीयमेत्रेणा दित स्यपुरो डाशादिववाचकेनह विरंतरमा
श्रस्यत स्मात्प्रकृत स्थानाप स्रोपभृत मेवा दादनमिति स्थितं। तथाचोक्तं मानवे॥ समानं संमार्जनमुपभृतः षष्ठदाज्य धा
न्याश्चेति। आपस्तंबोपियात्रसादनेआह। षष्ठदाज्यंधानी ढितीयामुपभृत मिति। तथा संमार्जनेउपभृत्षष्ठदाज्यंधाना
मिति। तथोवध्या सादनेपि॥ उपभृत्षष्ठदाज्यधानीमिति। तथाषष्ठदाज्यंजुह्वामानीयषष्ठदाज्यधानामुत कृत्वोत
नेनुयाज्यान्यजतिइति। अतः कर्कल्पितं सर्वं निर्मूलमित्युपेक्षणीयं॥ उत्तरंवाऽपरकालत्वात्॥ एतत्षष्ठदाज्यग्रहणं
ध्रुवा याउत्तरंवा भवति। कुतः। अपरकालत्वात्। ध्रौवाज्य वि नियोगादपरकालेपश्चात्षष्ठदाज्यस्याध्रुवयाजिशूपयोगः॥ ३४

अतउपयोगक्रमेणध्रौवग्रहणानंतरंवाएतत्षष्ठदाज्यग्रहण मितिन्यायमात्रंध्रौवात्पूर्वमेवयाज्यानमनुत्तरंव
वचनाभावेनप्रकृतिवदित्यस्यबाधायोगात्। नहिप्रकृतौचानुयाजोर्थेआज्येनवायानुत्तरंगृहीतं। किंतुपूर्वमे
वातितोत्रापिपूर्वमेवाज्यं॥ प्रतिप्रस्थाताच॥ प्रतिप्रस्थाताषष्ठदाज्यंगृह्णाति। मस्करीवाध्वर्युः षष्ठदा ॥ नवा॥ ३
ज्यंव्यानयेत्यथदिप्रतिप्रस्थातुः षष्ठदाज्यंभवतितत्सहैवाव्यानयतउतोतत्रषष्ठदाज्यंनभवति। सयेदवाप भृत्या
ज्यंतत्सहैवाव्यानयतइतिविकल्पनश्रुतत्वात्॥ अथेदउभेदात्प्रतिप्रस्थातुसमयंतंत्रस्पष्टयकुप्रासावाह॥ प्र
णीतापन्नीसंन्नहनाग्निमंथनाश्रुतप्रत्याश्रुतेप्रेषयजमानवाचनहोत्रषदनवरणप्रणित्रांगुलिपर्वोजनावांतरडा
भागापराग्नवभृथान्प्रतिप्रस्थाता॥ प्रणीताप्रणयनादीनवभृथांताञ्छ्रौत्रोक्तान्पदार्थान्प्रतिप्रस्थातानकरोति।
तत्रप्रणीतानांदृष्टार्थत्वपक्षेअध्वर्युकृता। श्रेवतस्यसिद्धेर्नदृष्टयकूपणयनं। अदृष्टार्थत्वपक्षेतुप्रसंगन्यायादेव।

भावःपत्नी संन्नहनस्य कृतत्वात्। एतच्च प्रोक्षणासादनादेः प्रैषार्थस्याव ऊर्क्कर्तृकत्वपक्षेपत्नी संन्नहनेऽध्वर्युणा
कृतेकृतानुकरणेन प्रतिप्रस्थातुकरणेत्वनप्रतिप्रस्थातुर्यन्प्राप्नोतितस्यायंनिषेधः। अग्नीत्कर्तृकपक्षेतु द्विवारंपत्नी
संन्नहनस्यप्राप्तेवापिनास्तितत्स्याश्चिन्त्यं। अग्निमंथनंतुप्रतिप्रस्थातृकरोतितस्यपंचहविःसंबंधात्। प्रति
प्रस्थातुर्घंतेषांमभावात्। अतएवप्रतिप्रस्थातुःप्राकृतमेवबर्हिःस्तृणातिनानुपंचहविषामभा
वादेवअनाकृत्वादिधिवाग्रापिमंथनस्याप्रकृतेःप्रतिरूपत्वात्। व्यर्थप्रतिषेधइति अत्रोच्यते। वक्ष्यमाणमहाहवि
ष्कृत्तरवेद्यग्निप्रणयनमंथनदोषदोऽपंचवरुणप्रघासवदिति। अत्रमंथनंवरुणप्रघासवदित्यनेनवरुणप्रघासे
षपिनित्येभ्यःपंचभ्योधिकानांरैंद्रादिहविषामपिमंथनसंबंधोज्ञायतेतेनसाकल्यामपिमंथनंप्राप्नोतितन्नि
वृत्त्यर्थमत्रप्रतिषेधइति। अतएवश्रूयेत॥ आसाद्यहवींष्यग्निंमंथन्तीतिवचनाद्ध्वर्युरेवमंथतिनप्रतिप्रस्थातेति ३५

गम्येतेतस्यहविर्बर्हिश्चत्वाभावात्। अत्रऋत्विग्स्वामिनाग्निमंथनमातिष्ठायांवर्मवहिर्हितं। अत्रापिकालादिसामान्यदो
याएवंचमाप्रयोजनंच। आङ्क्रत्यैवाएनमज्जीजनतइत्यादिकंश्रेतोत्रापितदर्थमेवमंथनं। यस्येदववानुवदतिअग्निंम
थित्वाभ्युक्रत्याभिजुहोतीति। एवंचसतिवैश्वदेवसाकमेधेष्वनुपाणेवान्वाहरणमिहोमोमेत्स्यतइतरथातुत्तेषुमंथ
नमात्रश्रवणात्। अनुप्रहरणमिहोमोवचनाभावान्नस्याहुतमितिआश्रुतमश्रवणप्रत्याश्रुतमश्रुत्वाघ्रियतेतदु
मयंनकरोतितस्मान्नप्रतिप्रस्थाताश्रावयतीतिश्रुतं। प्रेषोहरत्रिःअग्नयेसमिध्यमानायनुब्रूहीत्येवमार्द्धर्यस्तानपि
प्रतिप्रतिप्रस्थातानकरोतितत्किंचवाचाकर्तव्यमध्वर्युरेवतत्करोतिनप्रतिप्रस्थातेतिश्रुतं। यत्किंचवाचाकर्तव्य
प्रेषादिरूपमित्यर्थोतद्यदध्वर्युरेवेत्याश्रावणग्रहणंउद्देश्यकर्ममात्रोपलक्षणं। अतश्चसमंत्रकत्वस्यननियेधात्। प्रेषस्यप्र
तिश्रोवातेनयाध्वर्युरेवाहेत्यादिश्रुतेश्च। अतश्चैवमादियदध्वर्युणाक्रियमाणंप्रसंगन्यायेनदक्षिणेवेहारिकस्यापिकर्मि

णत्वपकरोतिनतदध्वर्युरेवनकरोतिनउनोकुरुतइतिन्यायलभ्यमेवानुष्ठानमनुवदन्त्येतेति। प्रेषितोहिहोतामैत्रा
वरुणंकार्यानुवचनंकरिष्यन्नितिमुख्यत्वात्।अध्वर्युरेवप्रेषतप्रसंसंगोसंगोयजमानानुप्रतिप्रस्थातामविरूपेति।प्रास
गिकत्वादेववान्नयरत्पकवचनंकृतंनोत्रिकत्वेतुभयारामोसहविरूपायांद्विवचनंस्यात्।अग्नेत्र्यांसमिधं
मानाम्यामितिअत्वानुमंत्रत्वाम्रोत्पोहंतत्। तथापित्रहंपरिधिपिबर्हिःप्रोक्षिष्यामीत्यादावपित्रस्तिवचनवंत
ब्राह्मत्वेवकिंचिदंसरिप्रामंगिकत्वादनुपपन्नं।अतएवचकृतानुकरएवप्रतिप्रस्थातेतिवदन्ति। एतत्अग्नेमांसं
स्रुक्त्वोदरप्यनूक्त्वमुक्तंबोद्धव्यं।उभौपूर्वोधारादित्यादिसर्वत्रसंगमभिहत्यैवचनमितिहरिस्वामिनानएवंवक्ष्य
नाभोचपूर्वोधारादिसूत्रयाराउपकारकमदृष्टार्थमर्वमध्येयोरवभवतिप्रतिप्रस्थातुर्नयथाकुकुटाहननप्रो
क्षादिसूत्रमपि।यजमानवचनमपित्रतिप्रस्थातानकरोतिसपसुमुखुरवतियजमानइतिवाचयंतोत्कंनकृतानुक
रक्त३

MEMORIAL

रक्तयाप्रोक्षत्रतिधिध्येतोहोत्रत्रदनमपित्रस्तरस्थामेव।प्रहृतोहोतोत्तरस्यैववेदेहोत्पत्नउपविशतिइतिश्रुतेः॥
वरणंहोत्रवरणं।एतदपिप्रतिप्रस्थातुर्नकरोतिअथाध्वर्युस्वाश्राव्यहोतारंप्रहरणीत्तइतिश्रुतेः। संप्रेषानंतुप्रतिप्रस्था
कुरपिहोत्राकर्तव्यं।संप्रेषस्यापवेशानंच।प्रतित्रस्थपितप्रतिप्रस्थाता।अथाध्वर्युरेवप्रात्रित्रमवधानीनिश्रेताहोतु
रंगुलिपर्वणोश्रवणीत्यतदंगुलिपर्वीजनमपिनप्रतिप्रस्थाता।अध्वर्युणैवकर्तव्यं।अतएवत्रांतरेडांहोतुःपाणेश्रवं
त्तरेडामवदानंचप्रतिप्रस्थातानकरोति।उडावदानन्तस्यापिपृथक्प्रयाजत्वात्। भागानपिषउक्त्वायजमानभागान्न
प्रतिप्रस्थाता।अन्यत्वगमनादिनिमित्तंचशात्प्रादनुमेमिन्निकेत्तिषत्रेयेग्निमतइत्यादिषुप्रयाजानांभागानामेषप्र
तिषेधात्।अथवात्रवांतरेडाभागेत्येकमेवपरंत्रवांतरेडारूपंभागमध्वर्युरेवकरोतीत्पर्थः।एतच्चसाधुतरंनयाग्रपरास्मि
होमाद्यपत्नीसंयाजदक्षिणाग्नेहोमान्नप्रतिप्रस्थाता।अथाध्वर्युरेवप्रतिपेरत्यपत्नीःपत्नीःसंयाजनावेवकारकरणा

ताम्रवन्मृण्मयमपि नप्रतिप्रस्थाता तस्यवारुणैरोषसाध्यत्वात्। अथास्यैवारुणैपयस्यायै चामकर्षमिश्रमादायावद्ध
यंयंतीति॥॥ कृतानुकरोन्यत्रदक्षिणस्यां॥ युक्तेभ्यः त्रणीतादिभ्योन्यत्र अन्येषुपदार्थेषुदक्षिणस्यांवेदौ प्रतिप्रस्थाता
कृतानुकरोभवति॥॥ वाजिनेनिधिन्वे॥४॥ उभयोः करीराण्यावपति श्रामीपलाशमिश्राणि॥ यथास्वयोः पयस्ययोर्वा
जिनेनिधिन्वेयथाकुपात्रेयोरवस्याप्युभयोःपयस्ययोर्मिश्रेश्रामीपलाशमिश्राणिकरीराण्यावपति। श्रमीनामकंट
कीवृक्षः। तस्यपर्णानिश्रामीपलाशानि। करीरोपित्रश्वपर्णकंटकीवृक्षः। तस्यफलानिकरीराणि। तयोरुभयोरेवश्रामीपलाशान्यावपतीतिश्रवणात्। श्रामीपर्णानांकरीरफलानांचतुल्यत्वंननुमिश्राणीतिद्वि
श्रपलाशानांगोणत्वंसहप्रक्षेपार्थमिश्राणीतिस्त्रितंतुल्यतायाःप्रयोजनं। पर्णियापविस्मरेणप्राकूपयस्यायु
यागात्वान्मुख्यतएवगुणभावेतुतथानस्यादिति। वाजिनेनिधिन्वायावपतीतिसूत्रादेशान्तत्रस्थानिधारान्प्रयोगवनिवा ३०

वापीयथास्वमेव। एतानिचपयस्ययोःसंस्कारकाणि॥ नप्रदेयद्रव्यभूतानि। अतश्चैषांप्रदेयद्रव्यधर्मानभवंति॥॥ मेषमिथु
नंच॥ मेषमिथुनंमेषमेष्यौमुग्मंतद्वियथास्वंपयस्ययोरावपति। तत्रविभागार्थधर्मानाह॥॥ मारुतींमेषं॥ ऋश्वर्यु
र्मारुत्यांपयस्यांमेषंश्रवदधाति। परिशेषात्प्रतिप्रस्थातावारुणींमेषीमावपति। मेषमिथुनयोरुत्तराद्धर्मप्राप्तापाक्रि
यासादनप्राप्तिरिति। यतोघृतपयस्ययोःक्रियते। तत्रस्वस्वंवपयस्ययोरुपस्तीर्यथास्वंमेषमेष्योरावपनंपयस्ययोःप्राण
दानानंतरंयथास्वंप्राणदानंचप्रदेयधर्मासंस्कृतयोर्भवंत्येवपयस्याबहोनेनसहतयोरवदानविधानेनतद्देवप्रेरय
तानिश्चयात्। एतद्दृष्ट्यर्थंचरुणास्यपशुर्यन्मेषइतिमेषस्यवरुणसंबंधंश्रुत्वाश्रुतेश्च॥॥ सर्वाणिहवींष्यक्षरस्यामासा
दयति॥ ऋश्वर्युरग्नेयादीनांतत्रस्थानिधारादिकपालोद्वासनांतंकृत्वामारुतीकरंभपात्रवर्जितानिसर्वाणिहवींषिश्रा
त्रेयादीम्पष्टोकायवर्मतासुन्नरस्यांवेदावासादयति। वाजिनंचोत्करेसादयति॥॥ मारुतीं॥ महाज्यांप्रतिप्रस्थात्रा॥ प्रति

दक्षिणस्यां॥

प्रस्थातास्वकीयपथस्थायास्तत्रस्थामिधारादिवाजिनस्यप्राणदानंतंकृत्वासहाज्यामाज्यस्थालीसहितोमाकृतीपथस्थांदक्षि
णस्यांवेदावासादयतिअथैतामेवपथस्थांप्रतिप्रस्थातादक्षिणस्यांवेदावासादयतीतिश्रुतेः। वाजिनंतस्करेएव
करंभपात्राणंतुयुरोडाशाधर्मकृत्वान्नस्पात्राणांसंमार्गापस्तरणाग्निदिक्कंभवतिकरंभपात्राणांयथाभिधार
णायस्त्रीयोषुपात्रासुनिधानंप्राणदानंदक्षिणस्यांवेद्यामासादनालंभाद्स्त्रीभवंतिप्रतिप्रस्थानुकल्पेकाअ
ध्वर्युकर्तृकंनिर्वापयत्यध्वर्युकर्तृकंमेषयोरपिद्यास्तंप्राणदानंहस्त्रीमंत्रेणत्वायश्रोणीकरंभवत्सेवासम
त्रकपत्नीत्वप्रियाभ्योधामभ्योग्नन्हितेनमंत्रेणपयस्यायैयास्वमासादनंयथास्वमेषमेध्यारालंभः॥संमा
र्जनायप्रेषितेसंमृष्टेप्रतिप्रस्थातापत्नीमानेष्यन्नाहकेनचरसीति॥हविरासादनालंभोदकालभोनास्तिसंप्र
नेहेतुरामंत्रादिसर्वानंतरंसंमार्जनायप्रेषितेग्निसंमार्गायैवप्रेषेदनेसंमृष्टेग्निसंमार्गेअकृतेप्रतिप्रस्थातागार्हप

त्यसमीपंगत्वाकरंभपात्रेहोमार्थंपत्नीमानेष्यन्तंपत्नीप्रतिकेनचरसीत्याहरतिस्रवतिकेनचुंसामहत्वंचरसिकि
मनेनैवभर्त्रात्रात्रैहास्विदत्यनापीत्यर्थेरतिहरिस्वामिनः।केतज्जारेणसहत्वंचरसीतिमाधवः। आसाघरहवाज्यग्निं
यतिअग्निंमथित्वानुप्रहृत्याग्निहोत्रंजुहोत्यथायत्रयेसमिध्यमानायामुत्रहोतिताउभावेवध्वावस्याधत्तउभौमग्नीपरि
त्रिःप्रउभौपूर्द्वाराद्वाघरयतोथाध्वर्युरेवाहास्यमंत्रीत्संग्रहीत्यसंसृष्टमेवभवतिसंप्रेषितमथप्रतिप्रस्थातापत्नि
परेतिसपत्नीमुदानेष्यन्नस्तिकेनचरसीतिश्रुतत्वात्॥॥सटस्कृतानाचष्टेसंस्कृतान्भर्तृव्यतिरेकेणयंयंसंगता
परिवेत्तारंजारंइत्यर्थः।सपत्नीप्रतिप्रस्थात्रेकेनचरसीतिपृष्टासतियैःसहचरतितान्संगतान्जारान्त्रआचष्टेएतावं
तोमेजाराइतिनामग्राहंवाकथयतीत्यर्थः।अमुनाअमुनासहचरामीतिनोक्तेतिपितृभूतिः॥॥नएतेनिवोढ्रुक्ताति
अतिवस्कृतं॥यदिनजावंगाह्वाचासंस्कृतान्जारान्नकथयतितदाप्रतिसंस्कृतंप्रतिजारंतृणान्यपरुक्तानिभूमि

स्थान्मर्मलान्नि छात्रयोर्धानि रुद्धातिप्रति जारमिकैकहरणेदनहरणं॥॥ अनाख्यातमहितंसाति म्पइति श्रुते॥ नतुजारस्या
स्थानंहरणादग्रहणंवाकर्तव्यं॥ कुतएतानइश्पेतत्किमितिएतदुयंकर्तव्यमुच्यं॥ तन्नेहतुः अनाख्यातमहितंसाति म्पइतिश्रु
तेःअनाख्यातंजारसंगतिरूपंपापंपत्न्याश्चकथितंसतस्पाति म्पःपत्न्यास्वबंधुम्पःअहितंअनिष्टकारीभवतियतएवअ
येत॥ अतःपत्न्याजारकथनंहरणंवावश्यंकर्तव्यमित्यर्थः॥ सायंनप्रतिनानीतस्पातिम्पोहास्येतदहिवस्पादितिश्रु
तेःसापत्नीयत्यदिष्टमर्थंनप्रतिनानीततप्रतिब्रूयात्॥ तत्तदात्रस्पेषश्चर्थेचतुर्थीस्त्रियाःपत्न्याजातिम्पोबंधुम्पोहित
मनिष्टंस्यात्॥ तस्माद्रुक्तोविघ्नमानंइत्तमाचक्षीतेवेतिश्रुत्यर्थः॥ तथाचमानवे॥ प्रतिप्रस्थातागार्हपत्यात्तदछतिपत्नीकति
तेकांताःयदिमिथ्यावदपक्षिप्रंयंतमस्तेसंस्थास्यंतीतियंयंनिदिशंतंवरुणोरुद्धात्वितिब्रूयादिति॥ काकेचप्रतिप्रस्थाता
पत्नीमाहकतिनेकांताइतिसत्यंवदेत्वदिष्टांस्तावरुणोरुद्धात्वितितेनैवैकमपिरुद्धंतिकतिनेजारइतियानानइष्टान्त

रुणोरुद्धात्वितिनिर्दिशावतियज्ञारंसंतंनकुर्यात्प्रियंतातिरुध्यादसोमेजारइतिनिर्दिशेत्तेनवरुणपाशंवाह
यतीतिविज्ञायतेइति॥॥ आख्यातेप्रधासिनइत्येतावाचयतिनयन्॥ आख्यातपत्न्याश्चसोमेजारइति॥ प्रतिवचनेदक्षेत्तरेणवि
ग्रहणेवाक्षेतेनोचाङ्गर्हव्यतिरेकेणनकेनापिकेवलेनस्वभर्त्रेचेत्याख्यातप्रधासिनोरक्षामहइत्यमुमंत्रंणैनांपत्नीप्रतिप्रस्था
तावाचयति॥ नोवाचयतिप्रधासिनमंत्रसेनांपत्नीप्रतिप्रस्थातावक्ष्यतिक्रतोःअस्यास्त्रुरेनुवाक्यास्थानीयत्वंयथाप्रेष
नुवाक्येवमेषतेपत्नीनानेतेभ्यःपात्रेभ्योऽक्षयतातिश्रुतत्वात्॥ ततश्चकरंभपात्रंहोमकर्तृत्वात्॥ करंभपात्राणिजुहोतिस्रूर्येणस्रुचीनिरुह्यादक्षिणेनोप्रत्यङ्मुखवीजायापतीवादक्षिणेनात्तत्वोर्धनस्रुवेणवेदिमपरेणवाग्नी
ध्रामइति॥ पत्नीप्रत्यङ्मुखवीसतिवदक्षिणेनोस्रुचंनिरुह्यास्रुकंस्यापरिस्रुर्येणनिधायस्रुर्येणजुहूस्थानापत्नीकरंभपात्रा
णिजुहोति॥ यद्वामेयदरेणइतिमंत्रेण॥॥ अथवाजायापतीपत्नीयजमानोकरंभपात्राणिजुहोतेनेकाकिनीपत्नी॥ किंच

त्वा।उपस्तार सर्वावधानेद्विरभिधारणं संस्कृता निरूप्यस्थानिकरंभपात्रार्थेणविनातंदक्षिणेनवत्सयजमानयोरग्नेश्चां
तरेणाग्नेरुत्तरस्मादपदक्षिणमागत्यानीयतीर्थेनचात्वालोत्करावंतरेणप्रेक्ष्यवेदिंचात्वालोरंतरालेनपूर्वेणात्म
नवेदिंदक्षिणस्याग्नेरुत्तरस्मादास्तृणं।अथवातीर्थेनप्रवेश्यानंतरउत्तरांवेदिमपरेणवानीयवेद्योरंतरालेनदक्षिण
स्याग्नेरुत्तरस्मादानीयजुहोतिपत्नी।सावेदक्षिणेनाग्नेजुहोतियद्वामदूतिश्रुतेः।ग्रामवांतरज्ञा यापतोजुहृतइतिवाहो
मंत्रपात्रउभयोस्त्यागश्चसर्वश्रुत्येवेतिः।अत्रातापक्षबाधेअंतरावेदागत्वा यजमानःपत्नीवोत्तरेणचोत्तरांवेदिमे
वीक्ष्यपूर्वकरंभपात्रात्रेणापत्नीर्घृतेनद्विरभिधायपुरस्तात्प्रत्यंचौतिष्ठेतोदक्षिणेनाग्नेरूर्ध्वेणजुहूतोमाश्वनडंडेतियजमानपु
रस्तुवाक्षामात्वाहयज्ञमंहस्त्फलीयाज्यभिक्रन्दंमेकर्मेहतइतिपरीत्यतोजपतोपिवाद्वर्युःप्रतिप्रस्थातावाजुहूयादन्वा
रंभेयातामित्रावरुणेतिप्रातनुवेचाप्रयासिनोहवामहइतिपत्नीकरंभपात्रात्रेणापादायापरेणविहारंदक्षिणेनाग्निक्रम्याग्नेरुद ४०

क्षिणमग्निंपुरस्तात्प्रत्यंवावचतिष्ठेतांसूर्यंचिरमोरवधायमोषुणइंद्रेतिजपतियजमानउत्तरतस्तिष्ठन्पश्चात्मेयदरण्यइ
तिजुहूतःसूर्येणकरंभपात्रात्रेणप्रक्रम्यकर्मकर्मेहतइतिमुक्तेमनइतिकावकेचन॥नातिसूर्येणसूर्यंहस्तापत्न्यादित्यमुप
तिष्ठेतनमस्तआदित्यानेत्यंतंवेदिंगच्छतिअपरेणविहारंप्रक्रम्यदक्षिणेनवेद्यंतेनगत्वासूर्येणदक्षिणमग्निंप्रत्यंचौतिष्ठं
तोयत्नोयजमानोसूर्यमन्वारभ्यजपतःप्रवास्यतिनिहोयज्ञामदूतिश्रुत्वाक्रान्तिंतिजपित्वा यावार्थंप्रव्रजतइतिकरंभ
पात्रनिर्वपणेयाध्वर्युणाकृतंचेत्तदाअध्वर्युरेवस्वाज्यारूपैरुपस्तारंकरंभपात्रावद्वाद्विरभिधारणंनिष्कृत्वासूर्येप
न्याहसोसमप्रियतिप्रतिप्रस्थाश्चवदादितःकृतंनदात्रापिसएवतदाज्यरूपमापतदीयमेवोपस्तारादेवा।सूर्यस्यजु
हूस्थानापत्न्यासादनंग्रीवणसंमार्जनप्रतापनप्रस्तरासादनबृहनादयःसर्वेजुहूसंस्काराःकार्याः॥।मोषूणइतियज
मानोजपति॥अथेंद्रोमरुत्वांजपतीत्यादिकृतत्वात्॥॥अत्रक्रन्कर्मत्यनावाक्यंतिप्रतिनयत॥ततःप्रतिप्रस्थातारंनापत्नी

प्रतिनयन करंभपात्रेहोमदेशात्स्थानंप्रतिनयन अत्रऋक्कर्मत्यमुंमंत्रंपठीचाचयतिप्रतिनयनंचतेनैवमार्गेणयेनाग
र्वमानीता।प्रतिहारेसाम्यथात्र अथैनांवाचयत्यक्रक्कमेतिश्रुतत्वात्॥॥आगतेसंमार्जनाद्याज्यभागाभ्यां॥पत्नीस्वरु
नेप्रायश्चित्वास्त्वेवेदिप्रत्यागतेप्रतिप्रस्थाता॥संस्रजंत्यग्नि०संस्रष्टेनौताउभावेवोत्तराद्धारावाद्धारयेता।अध्वर्युरेवांश्चाव्य
होतारंप्रवृणीतेप्रवृतोहोत्रेतरस्यैवेवेदेर्होत्रंषदनउपविशत्यपविश्यप्रसौतिताउभावेवत्रसूतोक्रचस्रादायाध्वक्रा
मतोतिक्रम्याश्रावयाध्वर्युरेवाहयाजेधियजेतियजयजेतिचतुर्थंचतुर्थंप्रयाजेचतुर्थंचतुर्थंप्रयाजसमानयमानेनैव
मिःप्रयाजेष्वरेतायाध्वर्युरेवाहयेयजुर्ह्योत्यग्नेयमाज्यभागंताउभावेवचतुराज्यस्रावदायातिक्रामतोतिक्रमेहारा
व्याहारेंयजेतिताउभावेवषड्हुतेजुहोतियाध्वर्युरेवाहसोमायानुब्रूहितिसोम्यमाज्यभागंताउभावेवचतुराज्यस्रावदा
यातिक्रामतोतिक्रम्याश्रावयाध्वर्युरेवाहसोमंयजेतिवषड्हुतेजुहोताइतिश्रुतत्वात्॥संमार्जनाद्याज्यभागाभ्यामित्यक्रमं

मर्जंत्यग्निमित्यत्रयजमानादिहेतुकर्तृपेक्षंबह्वृचनं।अग्निमित्येकवचनंतुदर्शांतस्थाग्निभेदस्यादिवद्विवक्षितत्वात्।आ।घार
विष्येककर्तृत्वेपित्रर्थायागभेदाद्द्विवचनं।यथाध्वर्युरेवेतिरेवाकर्तृभेदादतंत्रेतिसतिप्रसंगात्तिङ्कार्थस्यप्रतिप्रस्थातुरवरणं
दर्शयति।उत्तरस्यांवेदेर्होत्रंषदनउपविशतीति।तुल्यत्वात्प्रतिहर्तुवादक्षिणउपविश्यप्रसौतिताध्वर्युरेकवचनेनश्रुतवती
मध्वर्योःस्रुचमाभ्वस्वेतिश्रेनैवप्रतिप्रस्थातुप्रासंगिकत्वात्।ताउभावेवत्रसूतोक्रचस्रादायाध्वक्रामतोतिक्रम्याश्रा
प्रेतः।अग्नेत्वनएवोभयप्रसवाच्चनात्यसवमत्रमूहंतिघृतवतीमध्वर्युस्रुचावास्येवंदिवपुरोविश्ववानेतिचतुर्थंचतुर्थं
इतिवीप्सार्थोविधीयतेसकृदेवसर्वसमानयनस्यप्राप्तत्वात्।ताउभावेवजेत्यादिप्रसंगनिवृत्यर्थं।अत्रवषट्कारानंतरंसव
होमःसर्वत्रसवषड्हुतेजुहोतइतिश्रुतःश्रवणात्।तनुवषट्कारेणसहषड्हुतांतरंपादानस्योत्तरपत्तिनिवृत्यर्थत्वात्।एवंआज्य
भागांतंयथोपदेशंसुमनस्यांकर्तव्यं॥॥स्रुक्वयाणिरंतेप्रतिप्रस्थाता॥आज्यभागानंतरंप्रतिप्रस्थातास्रुक्वाणिस्रुचोजु

रूपमश्नोति हस्तकृत्वैवास्ति। उपविशति। पाणावेव प्रतिप्रस्थाता स्रुचौ कृत्वोपस्तृणाति। ऋतत्वात्॥ हविर्भिश्चरन्ति॥ तथा
द्वयुरेवैतैर्हविर्भिः प्रचरत्याग्नेयेनाष्टाकपालेन पुरोडाशेन सौम्येन चरुणा सावित्रेण द्वादशकपालेन वाष्टाकपालेन
वापुरोडाशेन सारस्वतेन चरुणा पौष्णेन चरुणैंद्राग्नेन द्वादशकपालेन पुरोडाशेनेति ऋतत्वात्॥ अथ स्थापचरणकालि
प्रेषाव्याहरणम्॥ आग्नेयादिह विभिरैंद्रानंताः स्वस्वपयस्यामध्येतो निधत्तो स्थापयतइत्यर्थः। अथैतास्थांपयस्यांश्च
निधत्तो विपरिहरन्तः सयोमेषो भवतिमारुत्यांतं वारुण्यामवदधातीयो मेषो भवतिवारुण्यांतं मारुत्यामवदधातीति ऋत
त्वात्। अच्छ द्वयुर्मेषं वारुण्यां कुर्यात्। प्रतिप्रस्थाता मारुत्यां मेषमिति॥ अन्यतरेणावदानेन सह मेषं स्कन्यवदधाति तिस्रो
घाः। अच्छ युवरुणायानुब्रूहि। स्फ्यहस्तो जुहूमुपस्तीयेडूयोः पयस्यावदानयोर्मध्येऽन्यतरेणाग्रथमेनद्वितीयेन वापयस्यावदानेन
नसह मेषंजुहोमवदधाति त्रिभिर्नतः सक्रदभिघार्यवसेनपत्यभिघार्यौत्तरया तिक्रम्याग्नाव्यवरुणं यजेत्स्फ्यहस्तो वषट्करोति ४२

जुहोतीत्यग्रयाद्वयुरेवाहवरुणायानुब्रूहीतिसउपस्तरणीतआज्यमथोत्तरेवारुत्येपयस्या यैडूरवघ्नतिसोऽन्यतरेणावदानेन
सहमेषमवदधात्यथोपरिष्टादन्यस्मात्तिरश्चतिप्रत्यनक्त्यवदानेऽतिक्रामत्यतिक्रम्याग्नाव्याहवरुणंयजेतिवषट्करो
जुहोतीति ऋतत्वात्। आग्नेयस्तंबः। ऐंद्राग्नपंचमीप्रचरतीरमत्यथाद्वयुरेवैतैसहावदानेन माहेन्द्रा
त्सर्वोमेषोमवघत्स्फ्येनत्रामीपत्रकरीराणपथप्रचरतीरमत्यथाद्वयुरेवैतैसहावदानेन वारुण्यासर्वोमेषमवघ्नति।
त्रेणत्रामीपत्रैकरीराणपथप्रचरतीति॥ सव्येनस्रुचौगृहीत्वाप्रतिप्रस्थातुर्वोसोर्दक्षिणेनप्रसव्यमनुवाचयति
॥ वारुण्यागानंतरमद्वयुःस्रुचौसव्येन पाणिनासव्येनहस्तेनगृहीत्वादक्षिणेनप्रतिप्रस्थातुर्वोसोर्गृहीत्वाप्रतिप्रस्था
त्संबंधिवस्त्रमन्वारभ्यमरुद्भ्योनुब्रूहीत्यनुवाचयति। सव्येपाणावद्वयुःस्रुचौकृत्वादक्षिणेनप्रतिप्रस्थातुर्वोसोर्
न्वारभ्याहमरुद्भ्योनुब्रूहीतिऋतत्वात्॥ वारुणीवदवदाने॥ वारुणीवदित्यनेनपयस्यावदानेन सहमेषंस्कन्यवदधा

त्तीत्यर्थः।उपस्तृणीतआज्यंप्रतिप्रस्थातामारुत्यैपयस्यायैद्विरवघ्नतिसोत्पतरेणावघ्नानेनसहमेषीमवदधात्यथोपरिष्टा
दाज्यस्यामिघार्यप्रतिप्रत्यनक्त्यवदानेऽग्रतिक्रामत्यथाध्वर्युरेवाग्नाव्याहमरुतोऽजेजेतियवक्रतेजुहोतीतिऋतत्वात्॥
॥हविर्भिश्चरितऽमोतिष्टकृत्स्मरति॥कुतइतिश्रुतेः॥अध्वर्युणासर्वहविर्भिःकार्यानेष्टचरितमतिऽमोअध्वर्युप्रतिप्रस्थ
तोरास्विष्टकृत्स्मरतिकर्मप्रकृतिवत्कुतःअथाध्वर्युरेवकायनेकपालेवपुरोडाशेनप्रचरतिकायनेकपालेन
पुरोडाशेनप्रचर्याध्वर्युरेवाहग्नयेस्विष्टकृतेसुचंहूतीतिसमेवर्षामेवहविषामध्वर्युःसकृत्सकृदवद्यत्यथैतस्याएवंप्रपय
स्यायैप्रतिप्रस्थातासकृदवद्यत्यथोपरिष्टाद्विराज्यस्यामिघारयतस्तावुभावेवातिक्रामतोतिक्रम्याग्नाव्याध्वर्युरेवा
ग्नाग्नेस्विष्टकृतंयजेतितावुभावेववषट्कृतेजुहुतऽइतिश्रुतत्वात्॥॥इडामवदायमतिप्रस्थात्रेप्रयच्छति॥अथाध्व
र्युरिडामवदायानभिघार्यैवप्रतिप्रस्थात्रेप्रयच्छतिसमर्थयतिअथाध्वर्युरवप्राग्रेत्रमवघ्नाजाग्रसमवदायप्रतिप्र

स्थात्रेप्रजिघ्रतीतऽइतिश्रुतेः॥प्रतिप्रस्थात्रेसमर्पयतिमितरेषांप्रतिप्रजिघ्रतिनत्वाहांगतेः॥प्रकर्षेणात्येतीति॥॥तत्रप्रतिप्रस्था
तामारुत्याः॥तत्रतस्यामेवसमवद्यतियांऽइडायांप्रतिप्रस्थातामारुत्याद्विरवद्यतिउपरिष्टाद्विरभिघारयंत्वध्वर्युरेवक
रोतितत्रापिप्रतिप्रस्थातामारुत्यैपयस्यायैद्विरवद्यत्यथोपरिष्टाद्विराज्यस्याभिघारयत्युपक्रयमार्जयंतऽइतिश्रुतत्वात्।
अत्रेडोपक्रान्तानंतरंसर्वमार्जनंतत्तऽइडादिमन्त्रेणंउपक्रयमार्जयंतऽइतिश्रुतत्वात्।एहमिधोयायामेवमेवश्रुतेः॥सर्व
मार्जनमुपक्रयेतिसूत्रितत्वाच्च॥॥स्रुचोव्यूहतोध्वर्यू॥प्राग्रेत्रेडामन्त्रणानंतरंधेन्वादिदक्षिणादघाडुलुकसमासादि
नवानुयाजधारानुयाजांतेस्रुतेअध्वर्युप्रतिप्रस्थातारोस्रुचोव्यूहतःअथाध्वर्युरेवाहऽइन्द्रस्तन्त्रस्थास्यामिसमिधमाधाया
ग्निन्धंमरुतोतिसस्रुचोरेवाध्वर्युःषष्ठदान्धेव्यानयतेअथादितिप्रस्थात्रेप्रयच्छतितत्सेडेधोव्यानयतऽइतितत्रैषाज्यंन
भवतिसयद्येवोपभृत्याज्यंतत्सेडेधोव्यानयतेतावुभावेववातिक्रामतातिक्रम्याग्नाव्याध्वर्युरेवाहंदेवान्यजेतियजाम्येतिचतुर्थे

चतुर्थेनुयाजेति चतुर्थंचतुर्थेनुयाजमभानयमानौतवभिरनुयाजैश्चरतइतिश्रुतत्वात्॥ अतन्मस्थास्यामीतिप्रा
प्तौकृत्वात्प्रतिप्रस्थातुरविवक्षेत्येकवचनमनुवादएवतंत्रपक्षेनुप्रस्थास्यावइतिप्राप्तेवाचनिकमेवैकवचनंस्या
त्। समूहेचोरवयुरूपभेदोःइषदाज्यंविभज्यानयेतीअतएववचनान्इषदाज्यंस्यात्राप्तिःज्ञापकांतरीयाद्वाइषदाज्येना
नुयजतीति।अथयदिप्रतिप्रस्थातुःइषदाज्यमित्यपिविकल्पानएववचनाज्ज्ञापकांतरीयाद्वात्यंजयेजेतिपुनर्वचनंनि
यमार्थंतेनपाक्षिकस्यैववान्यजत्यस्यहितीयादिषुव्यभिचरतइतिप्रसंगनिवृत्त्यर्थोऽत्रापस्तंबः। इषदाज्यंनुरूपा
मानीयइषदाज्यधानीमुपभृतंकृत्वोत्तननवानुयाजान्यजतीति।तथाताउभावेवेषादधित्वाऽर्कंचोरूहतःसृचावू
त्वपरिधींस्समूहपरिधिमभिपद्यात्राग्नेर्युवाहोषितादेव्याहोतारोमद्वाच्यायेप्रेषितोमानुषःसूक्तवाकायेतिस्रु
क्वाकंहोत्राप्रतिपद्यतेथैताउभावेवप्रस्तरोमसुंलुंपतउभावनुप्रहरतउभौतृणेअपरुन्धापोमोतेयदाहोताशृङ्ग ४४

वाकमाहाथाग्नीधाहानुप्रहरेतिताउभावेवानुप्रहरतउभावाभानाउपस्तृणातीत्यथाहसंवदत्येयगानग्नीदगंधर्वावश्रौषट्
स्वगादेव्याहोत्यप्यस्वत्तिर्मानुषेभ्यःइतियोमूहात्यर्युरेवैतदाहताउभावेवपरिधिनानुप्रहरतउभौस्रुचःसंप्रस्थ्यस्फ्येसा
दयतइतिश्रुतत्वात्॥ताउभावेवेतिस्रुग्व्यूहनंयदिस्रुक्कर्तुस्कारःस्यात्।उभौव्यूहतइत्यनुवादएवंप्रसंगनिवृत्त्यर्थमादेव
चनंतदाचइषदाज्यवत्त्याव्यूहनंभवतियांसस्कारत्वेनुस्तिप्रयोजनवत्वात्संस्कारोद्वितीयाश्रुतिरीशान्संस्कारोवावगम्य
तेउभावेवप्रस्तरोमसुंलुंपतउभावनुप्रहरतउभौतृणेअपरुन्धापोमोतेइतिपक्षेतरप्रसंगादनुवादो। समुस्लुंपतःसुचाव
दनेसमाश्रितः।समुदृक्षतइतियावत्एकत्वेनुग्रहणात्सालंभपरिधिप्रहरणस्यासादनेप्यनुवादोद्रष्टव्यः।स्रुक्चोव्यू
हतोर्युग्रहणाद्यजमानव्यूढासार्थस्त्रेनात्रयजमानोव्यूहनपक्षेपिनकरोतिस्फ्यसादयतइत्येनेनात्रपात्रासादविधेर्णि
नसइतिज्ञाप्यनाप्रयोपात्रीस्फ्यवत्स्थितिश्रुतेः।स्फ्यापात्रांचेतिदृष्टत्वाच्चअतएवस्फ्यसादयतइतिद्विवचनात्प्रतिप्रस्थातु

रप्रिहविर्ग्रहणमस्तीतिप्रतीयतेतच्चकरंभपात्रमेष्यर्थमेवान्यस्यासंभवात्। हविर्ग्रहणाभावेचतत्पेदत्राएवनिधानंस्यात्
नस्थेयइति।परिशिष्टेसहाध्वर्युसकाशादुपवेषोपिहोतव्यः।प्रतिप्रस्थातुस्रुक्नास्त्यतः॥ प्राप्तेव्यवहितभक्षः॥आत्मालंनो
दकालंभांतस्रुग्विमोकांतेवायथास्वंदर्जिनंब्रह्मणांतंकृत्वास्रुक्वस्थावाजिनेनोधोरेकस्यांजुह्वामासिच्यसंयोज्यास्र
रस्यांवेदस्रुत्समीपमानुपस्थायतंत्रेणवाजिनभक्षःसर्वैःपूर्ववत्कर्तव्यातथाचापस्तंबः उभौवाजिनाभ्यांप्रवरतःसपौस
मावनीयात्तेरविहारपूर्ववद्वरुत्तयंतीति॥॥अध्वर्युविकारात्प्रतिप्रस्थातामेषु॥ प्रतिप्रस्थाताप्यध्वर्योर्भक्षेषुकर्तामविका
रीभवति।कुतःअध्वर्युविकारात्। सत्यध्वर्योर्विकारेतत्पदार्थस्यावदानस्यातनक्रियमाणत्वात्।अतोध्वर्युपदार्थमवदानं
कुर्वन्नध्वर्युविकारीभवति।अतस्तेष्वभक्षेष्वप्यविकारीभवति॥॥मैत्रावरुण्यहोअध्वर्युविकारात्॥पत्नीमैत्रावरुणीपि
पुरोडाशेडाशपत्निडाभक्षेषुविकारीभवति।कुतःहोत्रेअध्वर्युविकारात्।होत्रविकारादध्वर्युविकारश्च।उक्तानुवाक्यावचने ४५

नाहिसहोरेतोविकरोतिहोत्रेणेतच्चाध्वर्युत्वंतएतदुभयंकुर्वन्नुभयविकारत्वात्नेडाभक्षीभवत्येव॥॥सूमि
ष्टयजूंषितस्त्रीदक्षिणस्यां॥अत्रपूर्ववेधालंभपत्नीसंयाजदक्षिणाग्निहोमवदयोक्तविमोकवेदस्तरणंतेजातेऽ
ध्वर्युःत्रीणिसमिष्टयजूंषिजुहोतिप्रतिप्रस्थातातुदक्षिणस्यांवेदौदक्षिणेग्नौध्रौवर्णेऽपनत्स्त्रीमेव
त्रीणिसमिष्टयजूंषिजुहोतिअथाध्वर्युरेवप्रतिपरेत्यपत्नीःसंयाजत्कपात्तएवप्रतिप्रस्थातापत्नीःसंयाज्योदित्याध्व
र्युस्त्रीणिसमिष्टयजूंषिजुहोतितत्स्त्रीमेवप्रतिप्रस्थास्रुचंप्रगृह्णातीतिश्रवणात्॥॥वारुणीनिष्कषेणावद्यं।
वारुणापयस्यायांनिष्कावोवारुणीनिष्कावःतापवत्यादुग्धःस्थलीतल्लग्नोयःपयस्तत्रिषेतिनावद्यंकर्तुमपःप्र
तियंतीतिसूत्रेशेषः।अथास्यैवारुणेपयस्यायेश्यामकर्षमिश्रमादायावद्यंयंतीतिश्रुतत्वात्।श्यामातिपाकेनदग्ध
पात्रेसंसक्तःकृष्यतेविश्लिष्टश्चतिकर्षःश्यामश्चासौकर्षश्चेतिश्यामकर्षःतेनमिश्रंरविरादायावद्यमुदकंयंतित्रुत्वि

ग्यजमानाउदकसमीपंगच्छेत्पुरित्यर्थोऽत्रत्रनवमीमिकादवभ्यार्द्धमप्राप्नोतिअत्रानेननिष्क्रामणेपुराडाश्यस्यनिष्टत्तिः
प्रत्यासन्नानात्।तत्रनसामगीयत्तइतितत्तएवप्राप्नुयान्निष्पत्तीतिसान्नाप्रतिषेधः।अतःसोमवदेवात्रसर्वकर्तृयोतनपूर्वक
मंचात्वालमग्नीषएवोक्ष्णोहीतिवाचनंतेतानिष्क्रामाज्यंस्थालीस्रुवस्रुकुसमिद्बर्हिःस्रुतावदानस्फ्यपरिधानवसो
क्षपयोपोदपमाणमादायआत्वालोत्करावंतरेणनिष्क्रमेयादक्षसमीपंगच्छंति॥॥तूष्णीमित्याधेवत्यमज्ञायत्यवभृथेप्रा
॥तूष्णीमेवग्रहादयःप्रत्यागत्येत्यनेनसामगानंप्रतिषिध्यतेऽत्रभ्येवत्यत्तूष्णीमेवापःप्रविशंतिऽत्रेनन्त्वापोदक्ष
णावाचंप्रतिषिध्यतेतत्तश्चर्तुग्रहीतयहणीचानुयाजानंदग्राङ्नीतिकोद्गाङ्नीतिवास्विष्टकृदंतंकर्मकृत्वानिष्का
षस्थालीजलमध्येमज्जयतिबोलयतिऽग्नवभृथेतिमंत्रेणतूष्णीमेवत्पाभ्यवेत्योपसारयत्यवभृथेतिऽग्नवणात्॥॥जा
यापतीस्नातोनुजातौ॥स्थाप्यामज्जनानंतरंजायापतीपत्नीयजमानौऽग्नमज्जंतौमज्जनंजलमध्येधिरमाप्नवेत्रानं

ठ डाक्टर भगवानदास भाई महेता मेमोरियल
DR. BHAGWANDAS BHAI MEMORIAL

मकुर्वंतौस्नातःस्नानमाचरतःमज्जनप्रतिषेधेपिकेनचित्तत्रेणांजलिनावाजवद्भुत्वशिरःप्रक्षालयेयुर
वातथाचापस्तंबः॥आपःप्रणक्ष्यशिरस्कावनुपमज्जतोस्नातःपत्नीयजमानश्चेति॥अथाभ्यवेत्यस्नाहि
तिसोमक्रतत्वात्॥॥अन्योन्यस्पष्टेशधावतः॥तोजायापतीअन्योन्यस्पष्टेशपरस्परंस्पष्टवंशोधावतःशीघ्र
तःआङ्प्रक्षालयतः॥धावतनिम्नुध्योःअन्योन्यस्पष्टेशधावतइतिश्रुतेः॥॥अतेवासीपरिदधातिनाना
नांतरंअन्यवासीपरिदधातितोजलमध्यान्निःसरतोनावत्यंवासीपरिधायोदंतइतिश्रुतेः॥॥पूर्वेद्यु
दधिक्रतेभ्योस्माइछत्रंपूर्वेपर्वणसमयेवस्वेरवपर्वसंबंधिनीवासीपत्नीयजमानाभ्यांपरिहितेभ्रतः॥वैश्व
मसीमधिक्रतेभ्योस्मिन्कर्मणिक्रतेभ्योग्रस्तादिपंचभ्योयस्मैकस्मैचिदिछत्रंस्मैएकस्मैऋत्विजेदद्यात्॥सं
मंग्रहीतयस्मैकामयेतततस्मैदद्यादितिश्रुतत्वात्॥॥यंयंमंत्रापहवंतीयमग्निराधानंवेचानुसमिदधीयं

यैत्तंयज्ञागत्तंचात्वालोत्करावंतरेणात्स्रुमित्यग्रहमागत्यदेवानाग्ंसमिदसीतिमंत्रेणाहवनीयेसमिधमभ्या
दधातीत्यिकवचनात्।समारब्धानात्।यजमानमेवैतयासमिधंग्रऽतिलंगाच्च।यजमानऐवैति॥॥पत्नीचगार्हपत्येत्
त्स्रुवं॥॥पत्नीचगार्हपत्येत्स्रुवंसमिदाधानविधानेनैतत्सहचरितस्ययजमानेवैतत्समिदाधानमिति
प्रतीतेः।सर्वेषामत्विजांसयजमानामाहवनीयएतत्समिदाधानमित्यपरेसंयेनैवनिष्क्रामतीतिनैनपुनरायंतिपु ४४
नरत्याहवनीयसमिधमभ्यादधातीतिश्रुतेः।अत्रागमनंबहूनामुत्क्रागत्यवयत्समिदधानमुच्यतेतदपि
तेषामेवागमनकर्तृणांप्रतीयते।तथाचापस्तंबः।एषोसीतिसमिधमाधायाहवनीयमुपतिष्ठतइतिए
वमेवमानवकऽत्रयोरपित्रेपस्यमाणाआयंतिसमिधंसंवित्वानाएषोसीत्यनोसमित्रमादधातीति
काठके॥पत्नीचगार्हपत्येत्स्रुवं।पत्नीचत्स्रुवंगार्हपत्येसमिदाधानंकरोति।अग्नावांतरान्॥॥अथदक्षिणेऽग्र ४७

स्मिन्वरुणप्रघासपर्वणिधेनुसवत्सागौर्दक्षिणाभवति॥॥अश्वःअथवाअश्वोदक्षिणा॥॥षड्वाषकावोअस्मिन्पर्व
णिदक्षिणा॥॥द्वादशवा॥द्वादशगावोवाअस्मित्पर्वणिदक्षिणा॥॥अग्नावांतरीयाएतदक्षिणाप्रदाःअत्रमानवश्रे
वसऽर्थविशेषः।आज्यशेषसमानीयस्रुक्स्रुवमाज्यस्थालीमादत्तेपत्नीप्रस्थातानुघनिकाषमाग्नीध्रात्स्रुवमध्वर्युरु
पहिरावरुणश्चकारेतिश्रौतान्तराज्ञानित्यपःपरादग्निष्टोवऽग्नेप्रवरंनिस्थावरासुरंणंप्राच्यासुजुहोत्य
ग्नरनीकमितिचतुर्गृहीतस्यस्रोवरयत्पवर्हिषःप्रयाजानुयाजान्पजत्याज्यभागौचाग्नाप्रचपैतुघनिष्काषस्यावदाय
वरुणंयजेतित्रोषेणग्नीवरुणौस्विष्टकृत्स्थानेनदंताऽतिष्ठताऽतिवारुणानिष्कोषेणावऽघत्यंदंचेमुरुहिरोजति
ह्यांस्थावरसुदंगंत्वातस्यपश्चाद्धपवित्रेणाग्नरनीकमित्यप्वाघारमाघारयतिहरणदावरुणोवाग्नेषेणच
तुराबर्हिषःप्रयाजान्पजत्याज्यभागौविष्णुनिष्काषस्यावदायवरुणंयजत्यग्नीवरुणौस्विष्टकृदर्भेणान्तरायनु

याज्यहविषी देवोराजेति प्रथमस्य संप्रेष्यत्रायंतियथापशुबंधवदिति। अपिस्तंबोपि। पूर्णपात्रवर्जंपूर्ववदिष्टिं संस्थापयंति। पूर्णपात्रस्थस्थाने सौमिकावभृथश्चतुर्गृहीतात्याज्यानि वारुणेपांशुषेष्टावभृथमभ्यवयंतिषोडशजीवधर्मलभंतेवारुणेमकपालमेकंसमामनंसिनासुधीनाभिव्रजतमत्रसामगायंति। सर्वादिशोवभृथमभ्यवयंतीत्याचक्षतेमाध्यंदिनेवाहरभ्येवयादिल्पेकेयादिशमेष्यंतिस्वदासुस्वाप्रचेरुषिद्योकहंतीत्यंस्थावसअभ्येवत्यस्तमभोवियथाकामुवकांतेस्वरणोबोवदिरुत्वावस्यारवीसावयन्नभिवातेवदिन्चावंवेरनन्निषज्यसंस्थायित्वयोरिष्ट्वाजपत्यभिस्थितोवरुणोस्यपाशाइकिवकांवमभिनिष्ठतेषःपशव्यशिंवोवभृथनचरंतिस्तएंप्रहंत्यस्वोचमाघास्माघास्यतियदिवापुसत्स्यास्यस्मिंजुह्वयात्। अमावास्यस्थःसंप्रहविसंप्रेष्यमामोवानजिनोवाजंवःसरिष्यतोवाजंनेष्यंतोवाजिनीवानजिनोवाजजिन्यायैसंमार्ज्मियोअन्नावाअन्नावाअंन्नाघायेतिप्रंवंम

मसत्यन्नेस्त्रीकमपआविवेशेतिस्रुवमाध्वर्यवोवागस्यानेयीत्यनुमंत्रयतेयजमानोनुप्येनप्रवपवपवहिषःप्रयाजानिष्ठास्रुसंतावाज्यभागोयजत्यप्युरुत्यंजातवेदसंसुमनसोजातित्यरुमतोनिकाषस्यावदायवभृथमभिष्ठास्त्रंविकाषभवतायग्नेवरुणोस्विष्टकृदथयजतिवोत्तरंक्रियतेपिवोपहतंनुहामानीयावहिषावनुयानोयजतिवेवोयजेविप्रथमंसंप्रेष्यतियजात्फत्तरमितिहरिस्वामिनोपिदशाकुतिपत्तएतावंतःपदार्थाःक्रियंतइत्कक्षुजाकुतिपत्तनुयथाक्रतमितिन्यायतोमांतएवप्रकल्पाइत्यत्रस्थेतावभृथमभिवाधानानंतरंउभेयावहिहोमःप्रणीताविमोकोर्ध्वंकुंडसंस्कारसमोग्नयेयागः। प्रतिप्रस्थानुमैषीर्वरंमपात्रंकरिष्यपत्नेदर्शपात्रवियत्नमध्वर्योवेधास्तमलेविलुक्रमाइत्यथर्वणपश्यतोवेदिदृंहस्यापध्वंत्रणमग्नेपाह्यंहसोत्रसणःकर्मापवर्मेधासाघकस्मिन्नेवान्नेवेदिकांतेवृतेयजमानस्यवपनोनेतोश्मीमाहपत्याहवनीयोसमीराय्यास्निहोत्रशालायामागत्यमा

हे पत्न्यमथित्वापौर्णमासीमासिद्ध्यप एव कर्तव्याः। अथकेनाभ्यस्त्वासमोरोत्याग्नीध्रदवसायवन्द्योतनयजतइतिप्रहृत्यपृहानित्वानिमथ्याग्नीपौर्णमासेनयजतइतिश्रुतत्वात्। तथाचापस्तंबः॥पौर्णमास्यहरादित्यदर्शवन्निवर्त्तव्यमेवंवापयेत्कल्पाद्। अथवास्त्वात्वोन्द्योकेनाभ्यस्त्वरणेपाग्नीत्समोरोत्यादवसायनिर्मथ्यपौर्णमासेनयजतेस्वयंहवाएषयदरुणप्रधासास्तत्वदकल्पेतयउत्तरवेदावग्निहोत्रंजुहुयादितिवाजसनेयकमिति। समाप्यनंतरमग्निहोत्रार्थमुत्तरवेद्यामुद्वत्पहोमोअयंदोषः॥समासेप्रागग्निहोत्रकालेष्टेर्वावायात्तिदाउत्तरवेदीवत्रग्निहोत्रहोतव्यंतदाहापस्तंबः॥प्रणीतेवेदग्निहोत्रस्यकालएतस्मिन्नेवाग्निहोत्रंजुहुयोरवमन्यत्रापिप्रकृतात्। इतिप्रयोगप्रकरणंउरुहावरुणप्रधासाः॥ ८॥ अथचातुर्मास्यानांतृतीयपर्वसाकमेधाख्यंवक्तुमादौतत्कालमाह॥ ॥ कार्त्तिक्यांग्रसाकमेधाश्चहं॥एवंकार्त्तिक्यांपौर्णमास्यांश्वहंसाकमेधाभवंतीत्यर्थः॥ह्वयोरुक्तःसमाहारोश्वहः॥तद्धितार्थ

इतिसमासाराजाहःइत्यादिनाटच्॥नसंख्यादेःसमाहारइतित्रिश्चांदेशप्रतिषेधात्कालाध्वनोरत्यंतसंयोगइतिद्वितीयाद्व्यहंद्वेअहनीछत्वेव्याप्यसाकमेधाभवंतीत्यर्थः॥सवैश्वरमन्वीनाहंयजतइतिश्रुतेश्वरमनुअंचतीत्यन्वक्॥अन्वगेवान्वीनं। विभाषायांचेरदिक्स्त्रियामितिस्त्रीत्वेर्थवप्रत्ययः॥अनूचीनंनैरुक्तंपौर्णवर्त्तमानमहमन्वीनाहं। राजाहःसखिभ्यइतिटचूसमासांतः॥अन्स्वीनेअनुअनुयज्ञंअहनियस्मिन्यहेसायमन्वीनाह॥तेयजंतइतिऋत्यर्थः॥कार्तिकाश्चेनात्रगौणंपाठत्याप्रतिपदुच्येत॥अनुमुखेचानुमासेयजंतइत्यनुवादेनप्रतिपदश्चानुमुखत्वात्वाद्यत्तस्माच्छ्रुतेश्चतुर्थेमासियजंतइतिचानुमासोपलक्षितोयंकालः। साकमेधइतिवक्ष्यमाणस्यकर्मणोनामधेयं। तदवयवभूतयागबोधकत्वोपचारेनाग्निष्वचनोनामचसंव्यवहारार्थंमासंसाकमेधेरितिसाकमेधाद्वाएषोमासदितिचाचरुरेवछः एवोकइत्यत्कात्प्राप्तऊत्वेतिचसमाएषयोलोचनयेवछहकालतासिद्धेर्नवाच्यंछाहमितिन

क्ते। एर्वेष्क्रः क्रियमाणानामनीकवत्त्वादीनामपि माकमेव संज्ञा यथा स्यात्। तमाह विष एवाएतत्तद्यदमावास्या॥
रुक्॥॥एर्वेष्क्रः एर्वी हैवास्य येनीकवते पुरोडाशः॥एर्वेष्क्ररित्तिमाह विषः कालात्मत्तिपदः एर्वे दिनेपेचद्रूपाएर्वेविभक्तिः
त्रिधाविभक्तस्याहाएर्वे भागेन्न येनीकवते तन्नीकवदुणविशिष्टान्न येः शाकपालः पुरोडाशः शाकतिव्याः स एर्वेष्करन्न ये
नीकवते शाकपालंपुरोडाशं॥अन्नमेरनीकवते नीमनीकवंतः॥अग्नेरनीकवतः॥अग्निरनीकवानित्तिविभक्तयाः चतुर्थी
करणादिसकलं भवति॥अत्रत्रच त्रयमंत्रन्नीसमीरात्पादवसायनिर्मिण्यानीकवदिष्टयर्थमित्यग्नीवित्तेपयमिष्टिक
मीपवर्गीतांशाकतिव्याः॥अथद्वितीयामिष्टिमाह॥॥मरुद्भ्यःसांतपनेभ्योमध्यंदिनेचरुः॥तंतःपुनःसांतपनेष्टयर्थमग्नीवित्ते
त्यमरुद्भ्यःसांतपनेभ्यःसांतपनगुणविशिष्टेभ्योमरुद्भ्योमध्यंदिनेदिनस्यमध्येनचरुर्भवति॥अथमरुद्भ्यःसांतपनेभ्योम
ध्यंदिनेचरुंनिर्वपतिश्रुतिश्रवणात्॥मध्यंदिनकालस्यातिसूक्ष्मत्वात्यधानयोगमात्रेतत्रकर्तव्यः॥अथवामध्यंदिनश

दनंत्रिमुहूर्तात्मकोहितस्यमध्यमःपंचमांशोभिधीयते॥तेनषड्भोमुहूर्तेभ्यर्ध्वंप्राकुदग्वामध्यमुहूर्तात्तप्तकालसा
नुध्यानं॥अत्रमरुद्भ्यःसांतपनेभ्योमरुतःसांतपनाःमरुतःसांतपनाइतिविभक्तयः॥अ
नेकदेवतात्वाच्चनुर्धीकरणमादः॥अप्तत्सर्वंभवत्येव॥॥समिष्टयजुरंतेभवंति॥इदंसांतपमाख्यंकर्मसमि
ष्टयजुरंतमेवभवंति॥इहमेधीयेसेवन्तीणेवेदिभवंतीतिसांतपनीयावहिष्पवमानीवेदिरुच्यते॥अतोत्रब
हिर्होमउक्तस्त्वात्तदुक्तमेव॥॥बर्हिरनुप्रहरणवर्जंवाबर्हिर्होममात्रंवर्जयित्वाःन्यत्सर्वंबार्हिणत्तर्पणक
मीपवर्गीतंसांतपनीयंआपस्तंबकल्पमानवसूत्रेषुचायमेवपक्षउक्तोस्ति॥अत्रकेचिदाहुः॥सांतपनीयाःमरु
त्याप्तिस्तेहिमेधीयांतेसंस्थापुरुषपदार्थविधानात्॥ब्राह्मणत्तर्पणंस्याप्यंतात्तदर्थप्रेषाविशेषाद्ब्राह्मणत्तर्पणंत
त्वात्कमीपवर्गीत्वं॥एवंचसतिपदार्थचतुष्टयस्यात्कर्मीभवंतीबर्हिर्होमश्चब्राह्मणत्तर्पणंप्रेषाःब्राह्मणत्तर्पणंत

मक्षुता येति। क्व चिद्बर्हिर्होमवर्जं प्रणीता विमोकादिन मक्षुता येत्यंतं कुर्वंति। अपरे तु बर्हिर्होमादि सर्वमपि स्थाप
यंति। अथ दृहमेधी येष्टिमाह॥॥ इ अस्थानेऽकलपरिप्लुतिनाशमरुत्वोदृहमेधि मयं कार्यं कल्पयसि॥ इ
अ स्थानि प्रणीतादिभ्यो ऽपरस्यां दिशि अकलपरिप्लुतिनाशां यामिमत संख्यान्पलाशादियज्ञियवृक्षशाकलाशातां
श्चपरिधान्निधायासादयित्वा मरुत्वोदृहमेधि मरुत्वोदृहमेधि गुणविशिष्टेसोमरुद्भ्यः सायंकालेपयसिश्रपणसा
धनमृतेचरुर्भवति। अथमरुत्वोदृहमेधि मइत्यादि श्रुतत्वात्। तस्यादृहित्यत्रहरित्वा मिनः। तस्यदृहमेधीय
स्यादृत्विरुर्भवतइतिशेषः। सैवस्तीर्णेवेदिरिति सांतपनीयेवघोदृहमेधीयंविद्धत्सांतपनीयादंतमध्येदृ
हमेधीयविच्छिंदर्शयति। एवंहिस्तीर्णायामेववेदावाकलेतदृहमेधीमाकर्तुं। वेदिबर्हिर्युक्तियताइति। मध्येस्मि
न्नाहृत्यमात्रंपरेविपदार्थादुत्तरुपयाः। ततश्चसामर्थ्यात्तत्रमध्येनिधानमपद्यते। नच सांतपनी मात्रबर्हिःप्रहरणमा

त्रप्रतिषेधएवायंविज्ञायतेप्रतिषेधाभावात्। अस्यचविधानस्यान्यथानुपपत्तेः। अपरेत्वाहुश्चसांतपनी
येत्रेवेदित्वप्रसंगात्। तस्मात्सांतपनीयंतंत्रमध्येदृहमेधीयंविधीयेत। ततः सांतपनीयंतंत्रमेवदृहमेधीयस्यप्र
संगादुपकरोतीतिसामवायिकस्यनिर्वापादेरावृत्तिर्नारुपकारकस्याधारादर्नैवसामवायिकस्यावि
ज्ञप्यमानस्यवेद्यादेरितिप्रोक्षणवचनाद्यदुच्यते। तदवक्तव्यमसामवायिकमितरद्वा। जैमिनिनातुआज्यभा
गयोर्वैगुणात्। तुशब्दःअवधारणार्थत्वात्पूर्वत्वंदृहमेधीयस्यानुपपन्नं। अपूर्वतांचदर्शयेद्गुणस्यार्थवत्वादिति। न
न्वेवंसतिप्रसंगवाक्यानामाहृत्तिर्नास्तीत्येवमर्थवादत्वेसतिनापूर्वतांकुर्यात्। अपिचापूर्वमतिग्रहणादयापि
हृविर्धर्मात्रत्रयुक्तस्मात्प्रसंगएवायंनवुनर्वचनमाहृत्यर्थमित्यतेदवदुक्तं। अपिचज्ञातपक्षेनैवनिर्गुणमाज्य
भागादिश्रूयते। सवक्षिणेस्योदनस्यसर्पिरासेचनाच्चतुर्गृहीतस्यावदानेयत्यादिगुणांतरश्रवणात्। परिशेषेत्रत्र

कलांश्चापनिदधातीत्यतिदेशेनोक्तयंप्रसंगादुपकर्तव्यमितिकृत्वानुवादएवायंप्रसंगापत्तेः अपूर्वापत्तेरयाज्य
भागांतयात्रस्रिः शकलानित्येषतत्रभयोर्विधिप्रतिषेधयोस्तथासंदोत्येतियथाकंशाखयावत्स्थानपाकृत्यपवित्रवति
संदोत्येति अपयतीतिसधर्मकं अपूर्वत्वादिदंत्वधर्मकमेवमपूर्वविधीयते अपायित्वाभिश्रार्याहासयतीति
अथद्वेइतिपित्रालेत्रारोवास्तर्पिहतमासिंचत्याज्यभागांतेकृपयागोत्वात्संस्कृतमेवावासिंचतीसंमार्ष्टीतिचसंमा
र्गःप्राकृतएवप्रसंगेनबाध्यमानःपुनर्विहितंतिधर्मवानेवस्यात्तत्रैवस्रुवसंमर्ष्टीतिप्रेषःस्यादेवप्रसंगानुप
पत्तेः परिधीन्परिधत्तेतिक्रमार्थानुवादःयावच्छकलानितिविधेःश्रोदनावासादयतीतिप्राकृतमेवमंत्रवदा
सादमंत्रक्रमार्थमुच्यतेःस्रुकुस्रुवावासाद्यंतीत्यपदृत्यान्नप्रसज्यतइतिमंत्रवदेवक्रमार्थमन्वेतेतदाहृताच्य
सीतिघृताचीत्वस्यवर्तमानस्यैवप्रकृतौकीर्तितत्वादिहतदभावादसिद्धत्वान्मंत्रवत्कर्तव्यंनघृताच्यसीतिए

वमुपदेशानमंत्रपदृत्तंपुनर्नात्रवदेवकार्यंआसनेसंस्कृतमयदृत्तमितिनाकार्यंईक्षणेक्षणेपात्रंचस्रुकंच
स्रुचंवादधातइतिक्रमार्थमितिस्रुगादयोवसंतुप्रयाज्यार्थादभावान्नकर्तव्यमेवेतिएतावत्पर्यंताहरित्वा
मियंथोसुपयुक्त्वादत्रैवितिअत्रत्वपूर्वेसिद्धस्थानेनवकल्पमिश्रितधानांआहवनीयमन्वाधानेतिकेचित्
शाखाछेदनंसंन्नमनंनपवित्रबंधनंतथैवयजमानसंबंधितांत्रयोसांगावावत्सानामपाकरणंचेत्यपवद्यानं
पात्रासादनादिअत्राग्न्याधानब्रह्मवरणव्रतग्रहणानीतान्नयनपरिस्तरणदक्षिणासादनानामभावासां
तपनीयातंत्रमध्यपातनंआज्यनिर्वापानंतरंहस्तेगृहीतेवपवित्रवतिचरुपात्रेयावत्स्वंगोदोहयित्वाउत्तरा
नामीक्षणंप्रक्षालनंचकृत्वाउग्नेमध्येसंवापंकृत्वाधर्मोसीत्यधिश्रित्यपर्यग्निकुर्यात्वरुरुत्वेवसयत्रक्रचंता
उत्तानावपंतीतिश्रुतेः अत्रापदृत्तानांपात्रादिद्रव्याणामासादनंप्राक्षणाद्धिसंस्कारोभवतिकुतःस्थालीप

लेतदेव प्रतिवेद्याज्यमधिश्रयति। स्थाल्याज्यमासादयतीत्याज्यसंस्कारेषु
आसादनऋमविधिपरेचवाक्येधिश्रयणादिसंस्कारस्यश्रवणात्। तथास्रुवंचस्रुचंच संमार्ष्टीतिसंमार्गोवसरा
वाधिपरेचवाक्येस्रुक्स्रुवस्यापिसंस्कारदर्शनाच्चदक्षिणादानभवति। तंत्रातः पातात्। होत्रामंत्रणवरणेष्व
दक्षिणाभावेपिसोमांतर्भूतेष्वपशुनिवावरुद्धे। अत्राप्यस्तंकामरुद्भ्योग्रहमेधिभ्यासर्वाभ्यांदुग्धेसायंयत्सान
नस्यबर्हिस्तद्ग्रहमेधीयस्यापिवाक्येनबर्हिभवतिन सामिधेनीरन्वाहनप्रयाजानुयाजाग्रयजुष्टयथेतद्
भावात्स्थायांक्रियेतेचरुश्रपयतीत्येकेनावन्वाधावदंयद्यत्वाग्नौस्रुक्स्रुचौयत्रस्रुचालनादिप्रयतेतेयथार्थ
पात्राणिप्रयुज्यतेस्थालीकपालानांस्यनिर्निर्वपणकालेचतेरनुष्ठीन्निरूप्यबर्हऋत्वापदेतिकपालानांउप
धानकालेप्रथमंचरुमुपदधातिक्रेवाग्नातिमंत्रंसंस्मरतिपिष्टानामुत्पवनकालेतंडुलानुलूनात्यधिश्रणकाले

प्रातर्दोहवत्सर्वोयजमानस्यगोदोहयित्वातस्मिन्श्रपयतिसैत्रेषकालेयदन्यदिधावर्हिषस्तत्संप्रेषतीतिमान
वस्त्रेश्रुतेसायमग्निहोत्रेमरुत्भ्योग्रहमेधिभ्यासर्वाभ्यांदुग्धेदनंश्रपयतिसायमितिकाठकेच। मरुत्भ्योग्रहमेधि
भ्यापराह्णेचरुरितिग्रामांतरमाध्यंदिनानांत्वग्निहोत्रेहोमान्त्सोमेवरुद्धेधीयमानेतदेवाग्नेतराजिनग्निहोत्रंजुहो
तीतिश्रुतत्वात्। तदेतएवयवाग्वाश्रग्निहोत्रेहोमइतिसूत्रकरणाच्च। अत्रहविष्कृतिनाश्रवणयाथाकयादिद
त्सान्नत्वलोमपाकृत्यपवित्रवतिपात्रेसंदोह्यात्तत्रोत्रेमातरिश्वांत्सवोजातयवोवेतोरात्रिमग्निहोत्रंयदिवश्रेरा
दनःस्यादितिवाक्यतोपिप्रायावत्सगोदोहयज्ञदनुसूपाश्चत्रीहान्निर्वपेदितिगम्यतेतत्रित्यायांचरुंश्रपय
तिप्रयोगेसाचरुत्वेचविधायसन्त्वासंकानिवर्तयतिमानवोपलाग्राग्रवयासवोन्वत्सानपाकरोतीतिएवमन्य
अपिसूत्रेषुशाकलानिरूप्यैषवविधायंतेनित्यस्यानेनकार्यस्यसांतपनीयांतंत्रांतःपातित्वेनैवसिद्धत्वा

ता॰ गृहमेधीयस्यापूर्वत्वपक्षेतुरश्मस्यप्राप्तिनास्तिकुतस्तत्स्थानापत्तिःआकलानां।अतएवैतद्गामी सारन्नप्राप्तप्राणादि
रूपधर्मस्यभाक्।आकलनिश्चानेनैतत्पूर्वमेवानपाकृतमितिनाप्रैषमवत्तस्वीकर्तव्यं।नलिंगवत्।इदानीमिद
विचार्यते।किमिदंपयःसान्नाय्यधर्मकंउताधर्मकमिति।तत्रसूत्रकारःस्वयमेवपक्षंपरिगृह्णाति॥॥सान्ना
य्यवत्॥तेदव पयःसान्नाय्यवत्सान्नाय्यधर्मकं भवतिकुतः।प्रदेयत्वात्।चेरोप्रदीयमानेपयोपिदेवतोद्देशे
नैवप्रदीयते।अतोधर्मवदेवतीतिपक्षःस्थिरीयते॥॥तस्मिंश्चैकचोदनात्।वाग्रहःपूर्वोक्तमतनिरासे।एतत्पयस्त
स्मिंश्चमवसंस्कर्तव्यं।नसान्नाय्यवत्समंत्रकंतद्धर्मकंवा।कुतः।एकचोदनात्।यतःकारणादियमेकचोदना।अ
यमरुद्भ्योगृह्यमिधिभक्षःइत्यावत्सान्नाय्यपक्षेत्यपवित्रवतिसंदेहेतंचरुंअपयतीति।एकाचसतीचोक्तुमर्ह
ति।तस्मादधर्मकमेवैतत्पयः।तथापियावंतोवाचनिकाःसान्नाय्यधर्माःस्तावन्तस्त्रीकर्त्रेकाःइत्यवगन्तव्यं।नपा ५४

क्तेत्यादयोतथाचत्रयाणांवेदानांसामपाकरोतीतिकेचिदेकेषांचिद्वर्माणांपुनःश्रुतेश्चाधर्मकमेवै
तत्पयइतिअवसीयते।सान्नाय्यधर्मकत्वेतुसर्वधर्माणांप्राप्तेःकेषांचित्पुनःश्रवणेनस्यात्।अतोधर्मकमेवैत
त्पयइति॥॥अपपित्वामिक्षायाहरतीति॥ततसंचरुंअपपित्वामिक्षांयाहरत्यपप्राणदानानंतरंवा
वयोसंचरुंछागविभज्यहरति।प्राक्संचविकृताद्यर्थेनन्यायेनस्वकृतएवेत्यनोतंउद्धरणमिति॥॥पात्र्यांवा॥
अथवामरुद्भ्योत्रियायाम्यांसंचरुंहरति।अथेहपित्र्यंवापात्र्यांनिर्णिनक्तितंयोरनंहोद्धरंतीतिवचना
त्पित्र्यलिंगाद्वाउद्धरणंचसंत्रंकार्यं।तत्कार्यस्यवक्ष्यमाणत्वात्।निर्णेजनंचसंमार्गउच्यते।प्रकृतोयथादृष्ट
त्वात्।तथाहि।सयत्संमार्ष्टिनिर्णेनेक्ष्यन्वेनाएतंनिर्णिक्तमिति।तेहयेनैवदेवेभ्योनिर्णेनेजतीति।सचसं
मार्गोगृहमेधःपित्र्यलक्षणएवप्राप्नोति।नसोविष्टकृतस्यात्रोपकारीयेनचधर्मोणामध्येयोजकःस्यात्।परंतुवच

नात्रद्ध्येाः क्रियेतेत्यर्थनिर्णेजनंप्रक्षालयतीत्यर्थः इतिमाध्वः तच्च सामर्थ्यादुपरिप्राप्तत्वान्नोपनिबद्धेऽग्नाव्यंक्रमः
स्तानंमनोप्राक्षणीरासादयेध्मंबर्हिरुपसादयस्रुक्चसंमृष्टीतिआज्यान्तरवेणस्रुक्चेत्वेतिप्रस्तरबर्हिषाप्राक्षणं
मूलावसक्तेत्वरद्वादशांतंततः पित्रीलकंयोरुपस्तरणं॥तत्रस्रुगभिघारादिप्राणदानांततःकृत्वोदनस्यपात्रो
द्धरणं॥॥आसेचनेनाभ्येहुत्वासर्पिरासिंचत्याज्यार्थं॥आसिंत्यनेनआसायतासिंनृतिआसेचनेनगोत्रेअधिकरणेल्यु
ट्तेयोःआवस्थयोःपात्रांस्थयोर्वादनयोर्मध्येआसेचनेहुत्वाघृतासेकार्थंगृहीत्वातत्रसर्पिःसंस्कृतंघृतमा
सिंचतीतिकिमर्थमाज्यार्थंभागावास्तरणेरयाज्यकार्थमित्यर्थः तयोर्मध्येसर्पिरासेचनेकृत्वासर्पिरासीचतीत्यु
क्तत्वात्॥॥यावदुक्तमंत्रः॥अंतपनस्थेवस्तीर्णेवेदितिप्रादिनासांतपनीयतंत्रमधिकंचोदकप्रांतेप्रणीतंचेत
स्रोगवाअन्येत्ववेप्राग्वदृतेआतायावदुक्तयेनप्रकृतिंतःप्रस्तावप्याज्यभागेपुनर्विधीयतेतिनाज्यभागसद्भ

गारादुपकारकमप्यदत्तनभवति।नयथाकुठारहननस्पर्शोदक्षहारणाधारस्रुयाजानुयाजपत्नीसंयाजदत्ति
णाग्निहोमपूर्णपात्रब्राह्मणसंपर्णकर्मोपवर्गादिकइत्यसंस्काराश्चभवंत्येवासतिपरत्वमथ॥॥स्तरणंयजुषा
वेदिमभिमृशत्यंतर्धानंवास्तीर्णबर्हिषिपरिधानं॥स्तरणंयजुषाविस्तीर्णवानंत्रेणवेदिमभिमृशत्यप्रधानत्वात्
स्रोमेवत्स्रोमेववेदिमभिमृशंत्रेणैवपरिधिपरिधानंकर्तव्यं।अथैतोआसादयोदितिस्रुवंचस्रुचंचो
दंयादितिसइमामेवस्तीर्णवेदिमभिमृशंपरिधान्परिधायेतिश्रुतत्वात्॥अतएवमादनोस्रुकुस्रुवोचादाय
वेदिसमीपेआगत्यस्रोमेववेदिमभिमृशंप्रागासादितंएकइध्मकाष्ठप्रस्तरंचादायआहवनीयेदक्षिणांतंप्र
रिधिपरिधानंमंत्रेणकरोतिप्रथमंपरिधिमुपस्पृशंप्रतिस्थानिरसनाहवनीयेआधायतदर्थसिद्धत्वा
त्त्र॥॥आकलान्याआसमन्योरतावासादयतिततोमत्पात्रेइद्धासंख्यानियज्ञियइध्मआकलान्याहवनीयेआ

अथ सूर्यस्त्वेतिज्ञ पांतेऽग्रा हवनीयेऽग्निप्रणयनशकटयोर्वोध्रतावासादयतिग्रावयोपिशीलकयोर्वोध्रतावासादयतिग्रावतः ऊकलान्कामयतेतानेतोभ्यादधात्यथैतेऽग्रोदनावासादयतिस्रुवंचस्रुचंचासादयन्तीतिऋतत्वात्। ऋतिऋमेणैवासादनंस्रुवासादनंतुवचनात्। संप्रदायकाराःस्रुर्वैस्रुकुस्रुवासादनंतत्रग्रोदनयोरासादनमितिआहुः॥ सोविष्टकृतस्योदनस्यवचनादासादनंशेषाकार्यार्थत्वेनाप्राप्तेः। अतस्यवचनाभावेपत्नीगणप्राणदानासादनालंभनानिभवंतिशेषकार्यार्थत्वोदवग्रोग्नयेयागसादनमंत्रस्योदग्रोग्नयेयागसादनमंत्रस्योदग्रोग्नयेयागसादनमंत्रस्योद

स्रुवात्॥ इत्त्व राडुत्तरोदनाच्यात्सर्पिरा मेत्त्व नात्त्व घत्त्व श्रृणा इतीडा चतुराज्यमवदाय सोम्पमाज्यभागं यजति॥ अथाहसो मायानुब्रूहीति सोम्पमाज्यभाग॰ स उत्तरस्योदनस्य सर्पिरा मेत्त्व नाज्यत्त्व उपस्तृणीतस्यद्विरव घत्त्यथापरिष्टा दाज्यस्याभिघारयत्यतिक्रामत्यतिक्रम्याहमग्नेजिह्वासीत्यग्निं स्विष्टकृतं यजतिवषड्क्रतेजुहोतीति क्रतत्वात्॥ नसंचरा भक्षणंमप्राशित्रं॰ नवत्वधिकरणं॰ इडावदानंषडुत्तरत्रासत्यजमानमावदानं चेद्दीक्षितात्॥ अथेडामिवावद्यति नप्राशित्रमितिश्रवणात्॥ इडयहणमुपलक्षणंनादकानिवृत्तेः॥ प्राशित्रस्यानुवचनात्प्रतिषेधः॥ यजमानमक्षइत्या पस्तंबचएवा पित्रीलकपक्षउत्तरपएलम्नेकमयनमितिश्रुतेः॥ अनुनास्यास्यापस्तंबाह॥ अनुदृत्यवा॥ वाशब्दो विकल्पार्थः॥ अथवाचरुःपित्रीलकयोःपात्रयोर्वास्रुदृत्येवासाद्नात्स्रुवदृदंतंकरोतीतत्रविशेषमाह॥ स हितमाज्यमधि यति॥ अनुदृत्यवा॥ अग्निमेत्राहवनीयएवमाज्यस्थालीचरुंचवघामासादयति॥ अस्मिन्पक्षेआज्य

णीतेतत्स्याद्विरवघत्त्यथापरिष्टादाज्यस्याभिघारयत्यतिक्रामत्यतिक्रम्याहमग्नेजिह्वासीत्यग्निं स्विष्टकृतंयजतिवषड्क्रतेजुहोतीति क्रतत्वात्॥ नसंचराभक्षणंमप्राशित्रं॰ नवत्वधिकरणं॰ इडावदानंषडुत्तरत्रासत्यजमानमावदानं चेद्दीक्षितात्॥ अथेडामिवावद्यति नप्राशित्रमितिश्रवणात्॥ इडयहणमुपलक्षणंनादकानिवृत्तेः॥ प्राशित्रस्यानुवचनात्प्रतिषेधः॥ यजमानमक्षइत्या पस्तंबचएवा पित्रीलकपक्षउत्तरपएलम्नेकमयनमितिश्रुतेः॥ अनुनास्यास्यापस्तंबाह॥ अनुदृत्यवा॥ वाशब्दो विकल्पार्थः॥ अथवाचरुःपित्रीलकयोःपात्रयोर्वास्रुदृत्येवासाद्नात्स्रुवदृदंतंकरोतीतत्रविशेषमाह॥ स हितमाज्यमधि यति॥ अनुदृत्यवा॥ अग्निमेत्राहवनीयएवमाज्यस्थालीचरुंचवघामासादयति॥ अस्मिन्पक्षेआज्य

स्थाल्पाएवचतुर्गृहीतामाज्यभागौ। ग्रहमेधिस्विष्टकृतयागौचप्रकृतिवद्विकृतावदानौ। प्रत्यभिघारणमपि
भवतिस्विष्टकृत्तिद्विरभिघारणंच। अन्यत्सर्वं दर्वपस्रवन्तपंचावत्तिनांप्रकृतिवदुभयत्रपंचावत्ती कार्याच्छ्रेय
दंद्विती य० सैवस्त्रीणीवेदिभवतियामस्थ्यःसांतपनेभ्यस्तस्यामेवस्त्रीणी यांवदेवापरिशेष्यंश्रपकलांश्चापनिदधाति
तथासंदोत्यचरु० अपयतितदेवप्रतिवेक्षमाज्यमभिश्रयतिश्रपयित्वाभिघार्यादास्यानद्विस्थाल्यामाज्यमुद्वास
यतिस्रुवंचस्रुचंचसंमार्ष्टीत्य० सारवमेवचरुमादा योदेतिस्थाल्यामाज्यमादायोदेतिस्रुवंचस्रुचंचादायोदे
तिसइमामेवस्त्रीणीवेदिमभिमृश्यपरिश्रीन्परिश्राययावत्तःशकलान्कामयेतावतीर्भ्यादधात्येषत्० सोषमे
वचरुमासादयतिस्थाल्यामाज्यमासादयतिस्रुवंचस्रुचंचासादयतियुपविशतिहोतोद्वासयदेनेस्रुवंचस्रुच
चादत्तआहाग्नयेनुब्रूहीत्याग्नेयमाज्यभाग० सस्थाल्यैचतुराज्यस्यावदायातिक्रामतेतिक्रम्याश्रावयाह्याग्नेय

जेतिवषट्कृतेजुहोत्यथाहसोमायानुब्रूहीतिसौम्यमाज्यभागं० सस्थाल्यैचतुराज्यस्यावदायाति
क्रामतेतिक्रम्याश्रावयाहसोमंयजेतिवषट्कृतेजुहोत्यथाहमरुत्वतेग्रहमाग्निध्रेनुब्रूहीति। इतिप्रकृतिवद्देवप्रर
स्विष्टकृद्यागयोरवणात्। अत्रस्थाल्यामाज्यमाज्यमासादयतीनिष्क्रमविधानार्थमेवचनमितिहरिस्वामिनः॥॥
नप्राशित्रं॥चेत्राभयोः पत्नीयाः प्राशित्रंनभवतिउभयत्राप्यडामेवावद्यतिनप्राशित्रमितिप्रकृतत्वात्। अत्रहरिस्वा
मिनाऽडामेवावद्यतात्यमनुवादःक्रमासंगितत्वाद्धितस्यात्राऽमेवावदानंनप्राशित्रमितितुप्राप्तप्रतिषे
धः। ततश्चत्रासभागादयाप्रतिनिधिकृत्वादिरवद्देवेदयाइति॥॥इडांतंभवति॥एतद्ग्रहमेधायंकेमदुतंभवतिउ
भयपक्षेपिएतावतएवक्रमात्वात्। पूर्वयोर्वाउपन्त्रिडांतन्यायस्यत्रायणीयावंडेवक्ष्यमाणत्वात्॥॥एवंमार्जनमुपक्र
म्य॥इर्वपक्षेइडामुपक्रम्यपत्नयमंमार्ष्टिनेमर्दःकार्यइतेति। भक्षणमितिउपरूपमार्ष्टियंतेइत्यकृत्वात्। द्वितीयंतुपक्षेभक्ष

णानंतरमेवमार्जनं। एवेऽतिविज्ञेयापदेशात्॥॥प्राश्नंतिमुक्ताः॥मुक्ताब्रह्मसाधाच्चत्वारऋत्विजइज्जे प्राश्नंतिएव
यप्राश्नंतीतिश्रुतत्वात्। मुक्तग्रहणंयजमानस्पेडाप्राशनवारणार्थं॥॥यजमानस्त्याहविरुच्छिष्टान्ऋत्विजो
ब्राह्मणाश्चोपजीवेयुः॥यजमानस्यदेहभवायजमानस्यायहविरुच्छिष्टाः कृतोपनयनास्तेतमोदनंचारोक्ष
तंस्थाली पेक्षस्थालीस्थितंचाप्राश्नंतिहविरुच्छिष्टमेवाश्नंतीतिहविरुच्छिष्टावाउपनीताःऋत्विजउपनीतस्यस्रुक्
नुल्यत्वेनमास्यधिश्रितःहविरेवभक्षणेधिकारादेतेनैतथाऋत्विजोपितमोदनंप्राश्नंतिऋत्विगंतरेपित्राद्यर्थेयत
ऋसमागताभवंतितत्पितृमोदनंप्राश्नंतियेषांदेवोबर्हुभवतिनोचेदृऋस्तीर्यन्येतप्राश्नंतिऋत्विगंतरमुप्राश्न
त्येवायावंतोऽत्याहविरुच्छिष्टाऋत्विजस्युस्तावंतःप्राश्नीयुरथोऋत्विजःप्राश्नीयुरथोऋप्यत्रेचास्तणाःप्राश्नीयु
र्यदिबह्वृचोदशःस्यादितिश्रुतत्वात्॥॥अरिक्तेस्थालीनिदधातिऽतिरिक्तासेक्षणीस्थालीनिदधातिसुरुस्रुव ५३

ति१

शेऽक्तचिन्स्थापयतिऋत्विग्भ्येतामनिरवचितांकुंभीमपिधायनिदधतिपूर्णदर्वायेतिश्रुतत्वात्। निरवोक्षितामक्षितानिरव
तानिरक्षितामनिरक्षितांकुंभीपूर्णादर्वायस्मिन्कर्मणिनत्यूर्णदर्वंतस्मेपूर्णदर्वायेतिश्रुतत्वात्। दत्वानंतरंश्रीयोवप्र
त्ययःअपिधानंतुसामर्थ्यात्परिशिष्टत्वात्स्रुक्वत्नोपयिवेदं। पत्नीतस्यैवनुतनेशेऽहणकालएवातिरिक्तायास्था
ल्याऋपिधायनिधायमाःयजमानस्यात्रप्राश्नेभवतितेनाहमेधीयोवेषसासिनामपरिहरणंजुह्वाएवव्यूहना ५४
धरकोपसर्जनांप्रस्तरंराजनंजुह्वामवस्थालीपवित्रेस्थालंचपरिधिप्रणयनसंस्त्वइतिचताभ्यांधुर्योपाद्धि
सुम्नाभिसुम्नमावहेतिजुह्वाएवधुरिनिधानंवेदयोक्तविमोकाःप्रोवेदांतरेणऋत्वैरवछादनंहविर्हौमाःप्रणीता
विमोकाःराक्षसभागाःलागावेत्तेणाभागधाइत्रावेतिसांतपनीनांसंस्थाप्यैतेतायमेधीयकुशमास्यंतरंसांतपनी
यामिश्रियंस्थाप्यवक्षमाणंकुर्यात्। सांतपनीयासमाप्तिश्चकेषांचिद्धविर्हौमब्राह्मणंतर्पणंप्रेषब्राह्मणंतर्पणंकमोपवर्गो

धानन्यपदार्थचतुष्टयेनकेषांचिद्बर्हिर्होमादिनमःकृतादिनमःकृतादिनमःकृतायेत्यनेनसकलेनेति। येषांब
र्हिर्होममात्रमेवपरिशिष्यंतेतेषांगृह्यमेधीयाग्नेयस्त्वरणंदक्षिणादानंग्राहवनीयकल्पनेउपवाजनंसंभारादि
र्वेपुनर्भवंतियेषांचपदार्थचतुष्टयंस्यात्कर्मणियेषांचबर्हिर्होमादिसर्वंस्यतेषांमोक्षनभवंति॥॥प्रातर्वोपोषभाव
णेवाग्नेद्वोवधारणेप्रातःप्रतिपद्यवरुद्धिर्होमानंतरंसांतपनीयंसमापयेत्तदानीकृतोपोषभावात्गृह्यमेधीयो
षस्यरुद्धिर्होमस्यविद्यमानत्वात्तेनाहरुद्धिर्होमेकृतेगृह्यमेधीयाममाप्तेत्याप्तेतवसांतपनीयासमापनीये
तिश्रुतश्चदर्विहोमस्यापिसांतपनीयांतंत्रमध्यपातित्वात्यरतंत्रीयंजुहोतिमन्त्राइतिभवतिनात्याजुहोतिसंबंधिनो
दर्शपौर्णमासिकाइतिकर्तव्यतेतियेषांचबर्हिर्होत्रोत्कर्षस्तेषांसर्वेभवन्त्येवदर्विहोमे॥॥मात्रभिर्वत्सान्सःसृज्य
निवान्यावत्संबध्नाति॥गृह्यमेधीयसमाप्त्यनंतरंमात्रभिर्गोभिःसहवत्सांत्संसृज्यसंयोज्यनिवान्यायोगंवत्संब

ध्नातितत्परारात्रौसंसर्गान्कर्तव्यः॥पित्र्ययज्ञेतत्पयसाप्रयोजनमस्तियत्स्वयंनष्टंवत्सापरकीयेनवत्सेन
तेसानिवानात्फच्यते।मात्रभिर्वत्सान्समवार्जतीतिनिवान्यांप्रातर्दुहंतिपित्र्ययज्ञोयंतिकृतत्वात्।यज्ञमानगृहवति
नांसर्वेषांवत्सानांसंसर्जनप्रायोप्राप्तः।पित्र्ययज्ञार्थदोह्यानिवान्यायोगोवत्सस्यबंधनंकर्तव्यमित्यर्थः।वत्सांश्चरात्रौमात्र
भिःसहसंयौ।नातिश्वदोहगस्त्रेअग्निहोत्रहोमाथमप्यस्यांरात्रौपयोदोहोस्तुवंइत्यतिदेशतद्द्रव्यांतरंविधत्ते॥॥यवाग्वा
ग्निहोत्रेहोमः॥गृह्यमेधीयसमाप्त्यनंतरंतस्यांरात्रौयवाग्वामायंप्रातरग्निहोत्रेहोमःकर्तव्यः।यद्यश्वेताश्चरात्रिमग्निहो
त्रंजुहोतीतिश्रवणात्।तंडुलैःशिथिलपक्वायवाग्इत्यभियुक्तोक्तेरथदर्विहोममाह॥॥प्रातर्हुत्वाहुत्वावास्था
ल्यादनीदनेश्रपणादवीति॥प्रातःप्रतिपद्यग्निहोत्रंहुत्वावाग्रहुत्वावास्थालीमादनमादत्तेश्रपणादवीति।अथप्रातर्हुतेवाहुतेवायत्रयाकामयतेतस्मा
त्श्रपणादवीतिमंत्रेणदर्व्याकरणभूतयास्थाल्यास्थोदनमादत्तेश्रपणादवीति।अथप्रातर्हुतेवाहुतेवायत्रयाकामयतेतस्मा

स्याऽऽनिरवसितायैकुंभेदर्व्यापहंतिऽर्णादचीतिऽऋतत्वात्। सोस्याऽइतिषष्ठ्यर्थेचतुर्थी॥ऽस्याऽऽनिरवसिताया मस्रेऽधायाग्नेऽ
हमेधीयकुंभ्याम काग्नात्तऽदर्व्याऽउपहंतिऽजऽवेऽश्लातिऽउपऽइवाहंतिऽर्यऽहणार्थेवर्तते। दर्व्याऽजुहूकायोपत्सामं
मार्गप्रतपनपूर्वंकार्यं॥॥ऽऋषभमाऽक्षयितवैऽब्रूयात्॥ऽग्रहणानंतरमध्वर्युर्यजमानंप्रतिऽऋषभमाऽक्षयितवाऽइति
प्रषंब्रूयात्ऽऋषभोयथारोतिऽग्राष्ट्रंकरोतितथात्वंतमाद्धानंकुर्वितिप्रषार्थः।ऽअथऽऋषभमाऽक्षयितवैऽब्रूयादिति
श्रवणात्॥॥ऽसोतेजुहोति॥ ऽसोतेऽऋषभेक्षेत
ऽग्राष्ट्रमितिथेवदर्व्याहवनीयेजुहोतिऽसयदिऽरुयात्सवषट्कारऽइत्कुर्यादेकऽआऽऽहुस्तस्मिन्वषट्कारेजुहूऽरुयादितिऽऋत
त्वात्॥॥ऽअभ्याहरतिऽब्रह्मणाजुहूऽधीत्याहुः॥ऽअभ्याहरत्यृषभमेवब्रह्मणाजुहूऽधीत्येवमाहायऽएनमृषाद्धासाएवदक्षिणत
ऽआसीनाऽब्रूयाजुहूऽधीतिऽश्रुतत्वात्॥॥देहिमऽइतिजुहोति॥देहिमऽइतिमंत्रेणदर्व्याऽहरंतमोदनंजुहोति।सजुहोति

देहिमऽइतिऽश्रुतत्वात्।ऽइदमिंद्रायेतित्यागः॥॥ऽआऽघोदक्षिणं।ऽयस्यैतन्नाघमस्यैतेजुहोतीतिऽसवऽऋषभंब्रूर्यात्
वेदक्षिणांदघादितिऽअऽऽहुतेचरुर्विहोमांतेसौतिष्टकृतीसांस्थाप्यपुनरुद्धृत्याग्नेहोत्रेहोमःकार्यः।ऽऋ
तेवैनत्सम्नेवत्तिहोतिः॥६॥मऽऽऽ

त्संस्थाप्यमैत्रचरुरदितयेवेति।एवमेवमैत्रकंतेत्तिरीश्रुत्रेमपुकृमत्ति।अमवायत्रादित्यइतिचरुःश्रूयेतत्रा दित्येलवतिनत्वादित्यायत्येवंनियमः।अन्यथाकिमत्रादितिर्देवताकिमादित्यस्यदितिसंदेहःस्यात्।आदित्य श्चरुर्तेचेत्यादौयथैवमदित्यैमहिम्नइत्यत्रकथंचरुरुच्यते।अस्यमृत्रस्यश्रुतिवाक्यापलक्षणार्थत्वात्।तत्र चादित्यंचरुंनिर्वपतीतिचरोरप्रकृतित्वादितिरयमेवावाघाणआदित्येष्टिरितिहथमिष्टिव्यपदेशात्।मिन्न तंत्रप्रापेआह॥ ॥समानबर्हिषोदाक्षालकर्मैकत्वात्॥॥कैडिनमादित्यश्चरुस्तेहविषासमानबर्हिषासमा नंतंत्रेभवतः।कुतः।कालकर्मैकत्वात्।एककालत्वात्।एकस्मिन्नेवप्रतिपदिप्राप्तःकालइत्यर्थविधानात्।कर्मणा मापंचत्रयाजश्चअनुयाजोदरैकत्वात्मानत्वादित्यर्थः।अतःतंत्रमेदकालकर्मभेदाभावात्समानंतंत्रेएवभव तीत्यर्थः।अथमहाहविरुच्यते॥॥महाहविरुदयसायनिर्मथ्य॥कर्तव्यमितिशेषः।निर्मथ्योत्कर्षदेशात्।सर्वमन्नि

६२

समारोत्यादवसायेवत्थतेनयजतइतिश्रुतेः।एतेनेतिसाकमेधपर्वणातद्वदवाघ्यंनचमहाहविः।कुतः।नहितद विकल्पेनयदुत्तरेवदावग्नेहोत्रंजुहूयादित्यग्नेरात्रेस्तोत्तरेवयाकरणतामभूदितिकुनस्तदंतेवदवमान मुच्यते।उत्तरेवदित्थंमहाहविष्येवातस्मात्पूर्वमपुदनसामंमहाहविष्येवातस्मेनिकृष्टत्वादित्यभिप्रायेण तदुक्तंसिद्धांतमाह॥॥इदंतुतत्त्वं॥अथपर्वकरेवानीकवत्याःइदमेवसमानोदवमानमथनान्निष्टत्वाघवी रंभणायंएतेस्तेयतेतत्।साकमेधाख्यसत्रकल्पवेदवाक्यत्वात्रानीकवत्यादिन्यायंबकांतानस्यसाकमेधमंजा नत्वेकस्यमहाहविषःअथैतेःसाकमेधेरितिश्रुत्यानीकवतपदानांविधानात्।तस्माच्चानिसर्वाणिसाकमेध शब्देवायातिप्रेतावाग्नेदोषधारणेइदंवेधरेवेत्यर्थः।अयमेवसर्वेषांतद्वदकारणेसिद्धांतः।अस्मिन्केचिद वमाहुः॥समारोप्यादवसायगार्हपत्येनिर्मथ्यसाकमेधार्थमेवसाग्नारणावग्नाविन्हत्यानीकवत्यात्रंबकांता

स्तस्मिन्नेव विहोरकर्त्तव्यं नप्रतीष्टंश्यन्विहारः। महाह विरथमपिरथमपितएवाहवनीयादिति प्रणयेन्ना
वन्मात्रार्थत्वाद्यत्तदंतेनस्यात्तिप्रणीतस्मैलोकिकत्वंतच्चपित्रादिषुदर्शनमध्याहवनीयएवोपस्थानादितस्मा
धारणत्वात्। अथमपिपचेत्युक्तरइवद्रष्टव्यः। अंतेनेति समारोपविधानादग्नीसमाहिन्धंतीति। अथमहाह विषिहवी
ष्याह॥॥निर्मथ्याधिकानि॥ अत्रमहाह विधिनिर्मथ्याः आग्नेयादिभ्यः पंच भ्योहविर्याधिकानिहवींषि भवंति।
मुच्यतइतिन्नेषः॥ तान्याह॥॥ एडश्च॥ ऐडश्चेतिहादशकपालः पुरोडाशः पशवहविर्भवतिनिर्मथ्येंद्राग्नेयोहादशक
पालःपुरोडाशोभवतिइतिश्रुतत्वात्॥ सौहंद्रश्चरुः॥ सौहंइंद्रवत्पशवरुः सनमंत्रविभक्तात्। अथसौहंद्रश्चरु
र्भवतीतिश्रुतत्वात्॥॥ वैश्वकर्मणएककपालः॥ वैश्वकर्मणोविश्वकर्मादेवतएककपालः पुरोडाशोभवति। अथ
वैश्वकर्मणएककपालःपुरोडाशोभवतीति श्रवणात्। अथसौम्यएककपालत्वात्। सर्वेश्रुतस्यातएवसाविनक्त ६३

नित्येषांश्रुएवमेतेहहविषोऽपांसुभवंतीतिहेतोरिडाक्षेत्रएवाप्तावोषधीर्भवंति। तेषांमध्येऽग्नेश्चतुर्धीकरण
भावः। इतरेषांमज्ञानात्सर्वेभवंति॥॥ उत्तरेवेदिकरणेअग्निप्रणयनमंत्रेनहपदोच्चारणंचदेवकृतयामवत्॥ अत्रमहाह विधि
उत्तरेवेदिकरणेअग्निप्रणयनंत्रेअग्निमंथनेहपदोच्चारणंचवरुणप्रघासवद्देवकृतात्। तत्राग्निप्रणयनेहपदोच्चानि
वरुणप्रघासवदित्यतएवपुरोडाशेअग्निमंथनेहपदोच्चारणंचवेदविकेभवतीत्यपिभवति। तत्कथंनकृतेप्रघासवदितिफलंउच्च
ते। वरुणप्रघासेषुमहाह विधुचेश्चाग्नेयादीनांत्रयाणांविकृतिहविषांमंथनसंबंधज्ञापनार्थमेवमुक्तं। इतरथाग्नि मंथनस्यपंच
हविःसंबंधादग्नि कैःसहसंबंधोनस्यात्। तथाचसदग्निकंहविर्विकृतेभवतस्तंत्रंक्रियेततदामंथननंनस्यात्।
अथपुनरग्निकसंबंधेज्ञापितेअग्निकानामंतरेयमंथनंस्यात्। अतएवप्रतिप्रस्थातुरग्निमंथनस्यप्रतिषेधः। महा
हविषाहैवदेवाइत्रंजभरित्फल्गमतस्याहुडुपकिरत्फल्गुरेवदिंश्रुतिरेषदाग्नेमंथत्यग्निनवप्रयाजेभवति

नवानुयाजंत्रीणिसमिष्टयजूंषि भवंत्यथैतान्येव पंचदश वै गवीषि भवंति सयदाग्नेयइत्यादिश्रुतत्वात्॥ ततोग्नेर्दक्षिणा॥ अत्रमहाहविषि-क्षयमोदक्षिणा॥ ग्राववोतरात्॥ ततोमहाहविःकर्मापवर्गांतंसमापनीयमिडमिष्टिःसं तिष्ठतइत्यापस्तंबवचनात्॥ केचिन्महाहविर्नोक्तविसर्गांतत्राकृपित्र्यइत्रैयंबकश्चछंतीतस्यकिंमूल मितिनोरवचिदुः॥ अथपित्र्यमन्नमाह॥ ७॥ ॥ पित्र्यइडउपांशुचरणं॥ पित्र्यइडइतिवक्ष्यमाणायाइष्टेःसंज्ञा॥ सात्पित्र्यसंज्ञानामइतिवचनात्॥ तत्रोपांशुचरणंभवतीत्युपांशुचरंतीतिश्रुतेः॥ तेनापित्र्यइडाचरणंशिष्ट सर्वमित्यारुत्वात्तत्रत्रेषादिकंसर्वमुपांशुभवति॥ पुरस्तादुपचारः॥ दिग्विपर्यासादिहपुरस्तादुपचारो भवतिउत्तरतउपचारोयइडइतिपरिभाषाबलेनयदुत्तरतःक्रियतेतत्सर्वमिहाग्नेदक्षिणतोयस्यपुरस्तात्कर्तव्यमित्य र्थःतथाचब्रह्मवरणमाग्नेयादकानिनयनादिकंचाग्नेनचतावद्दिग्विपर्यासोज्ञाप्यते॥ पित्र्यत्वाद्दक्षिणाग्निमुखेकर्म

६४

णिक्रियमाणेदक्षिणादिक्कुप्राचीमपरार्धदक्षिणोत्तरार्धंप्रथमार्धंवीचोत्तरवेतितेनब्रह्मणस्पश्चाद्यत्रासादनंवि हितंतद्गार्हपत्यदक्षिणेपार्श्वोत्तरतःपार्श्वसंस्थंचकर्तव्यं॥ पात्रासादनंतुस्वनिचदक्षिणस्यांकार्यंणि॥ अग्नेस्यश्चाय ऋविरासादनंतदप्युत्तरतएवंतिदिक्षुस्वतंत्रियोनेरुक्षु॥ ॥ अग्नेयजूंषिनयोश्च॥ चकारात्पुरस्तादुपचारइत्यनुष ज्यते॥ ब्रह्मयजमानयोर्यद्दक्षिणतउपवेशनंतत्रैवाग्नेयस्यापि॥ एवमादिसर्वंब्रह्मणोयोगंत्रपुनःसजघनंतगार्हपत्यं गार्हपत्यस्यपुरस्तादवहननंपेक्षणंएवंबार्हिषद्यंदक्षिणाग्नेयान्नेयोदक्षिणतःपुरस्तादुनेयंकृष्यवाहनायेत्येवमादौदि ग्व्यत्ययेनोपदिश्यतेतत्रापिविपर्यासएवकर्तव्यः॥ ब्रह्मयजमानयोरग्निपुरस्तादुपचारोभवतिदक्षिणाग्नेयेपुरस्तात्प्र त्यादिनापत्नभुखाउपविशतःतत्रापिदक्षिणोत्तरेब्रह्मोत्तरेतायजमानइतिहविःसादनानंतरमित्याद्यजमान श्चब्रह्मणःपश्चात्परीतइतिश्रवणात्तद्वहताद्दक्षिणतःपरीतपुरस्तादुपवेशनंपुनरपिप्रणयनेजघनेकालेपुरस्तादुपवेशन

विधानाच्च। पक्षांतरमाह॥॥ सर्ववद्वा॥॥ अथवा ब्रह्मयजमानयोः सर्ववद्दोषवेद्यानं भवति। सर्ववदिति प्रकृतिवद्दक्षिणतो विपर्यस्ता यादक्षिणस्यां दिशि परस्यामित्यर्थः। तत्रापि ब्रह्मादक्षिणतः प्राञ्चुत्वं प्राचीनावीती यज्ञमानउत्तरतः प्राञ्चुत्वमिति॥॥ अपत्नीकः॥ [illegible] अपत्नीकः पित्र्ययज्ञो भवति। केवलस्यैकाकिनो यजमानस्यैवाधिकारात्। सपत्नीकस्य तु पत्नीसहितस्येत्यर्थः। अतोऽत्रपत्न्याः प्रतिषेधात्पत्नीसंनहनेति प्रेषोऽपि नास्ति। संनहनस्यच। आज्यावेक्षणत्याज्यसंस्कारादेश्च युगपत्करोति॥॥ दक्षिणाग्निराहवनीयवत्॥ दक्षिणाग्निराहवनीयवत्भवति। आहवनीययत्तत्रियत्तत्तत्सर्वमत्रदक्षिणाग्नौकर्तव्यमित्यर्थः। दक्षिणाग्निराहवनीयइतिवदुक्तेवत्करणंस्वकार्यपरित्यागेनाहवनीयकार्यकरणत्वंयथास्यादित्यर्थः। तत्रान्वाहार्यापेक्षयणंभवतइति। नैमित्तिकहोमादिकमापस्वकाममत्रभवति। आहवनीयसंबंधिचेति॥॥ सर्वेणाहवनीयंप्रणीताः परिहरति॥ गार्हपत्यस्यपुरस्तादक्षिणेऽग्नेर्मसंनिधमाजभ्य

दक्षिणाग्नेःपुरस्तान्निधानार्थंसर्वेणाहवनीयंविपरिहरतिगार्हपत्याहवनीययोर्व्यवायोमाभूदित्येवमर्थइदंउच्यते। अन्यथागार्हपत्याहवनीयान्तरालेननयेनतयोर्व्यवायःस्यात्ननुहविष्पात्रेत्यादिनासिद्धेपुनरुक्तमिदं। सत्यं। पित्र्यात्वात्कर्मणांप्रादक्षिण्येनगार्हपत्यमपरेणवहरणंन्यायोभवति। आहवनीयंपूर्वेणनयनंनियम्यतइतिनपुनरुक्तं। अन्तरसर्ववदक्षिणानावमन्वाचांक्रमेऽप्यनेनैकल्पनेऽग्नेवरणंतदुपवेशनंचाग्नेवरणंचाहवनीयस्यपुरस्तादक्षिणाभिमुखेवाग्नेःपूर्वाभिमुखेवायजमानः। तेनाग्नेतत्रग्रहणंअंतरेणापरान्नीगत्वादक्षिणेनस्रुत्तःस्थितोदक्षिणाग्निमीक्षमाणःप्राचीनावीतीकरोति। ततःप्रणीताप्रणयनादिप्रोक्षणविसर्गोपित्र्याकरणप्रक्षेत्रमवरणव्रतग्रहणयोरभावः। अध्वर्युर्यजमानोवायःपंडदर्भकरिष्यन्भवतितेनसर्वोनीवीबंधनंकर्तव्योऽग्नेविसंमनोपदेशात्। पित्र्यत्वाज्जघन्यैःकर्मोपसंयमनदक्षिणाभिमुखेदक्षिणासंस्थेसंयमैर्यथास्वंकर्तव्यः। प्रतीप्युद्धरणंप

स्येयज्ञोपवीतिनाहवनीयमिंधाहरणंकर्तव्यं।प्राचीनावीतिनादक्षिणाग्नेः।सर्वसाकमेधार्थीसुरणपक्षेतुतेषवक्ष्य
मादनान्पपि सर्वेषांदक्षिणात्रालिदक्षिणयैर्देवैर्मरुद्भिरितित्येवमादिसर्वमूह्यं॥॥अथेतरज्ञ॥इदंवाहवनीय
परिहरतीतिचकारेणानुक्तमपेतेत्रार्थेत्रयोजनमसास्तात्पर्यवत्।त्रयोजनवत्।यद्धुक्तस्यक्तुस्कवाज्यस्था
त्यादिकंतत्सर्वमपिइदंवाहवनीयंपरिहरति।दक्षिणांवेदिंप्रतिनयति।व्यवायार्थमेवानोदक्तावाच्यं।व्यवायवि
धावेवमेवप्राह्लेगेः।मत्वंगार्हपत्यस्यपश्चात्परिहरणंप्रागेतित्वापरिहरणेच पित्र्यमप्रादक्षिणंचानुरुद्धंतत्सर्व
त्पव्यवायस्यातन्माभूदित्येवमर्थंपूर्वंवषपरिहरतीतिप्रादक्षिण्येननयनंनियमेनेति।नव्यवायादिकर्तुरन्यत्रा
यनिषेधाभ्यामंतरालेननयेनव्यवायोभविष्यतिइतिकानिरासार्थंचपात्राणामप्यंतरालेनयेतव्यवायोभ
वत्येवातान्यपिगार्हपत्याहवनीयारंतरेणेतयानीत्यर्थः।अन्यत्रापियत्रांतरागमनप्रतिषेधः।तत्रैवंसतियंन्यायस्य

MEMORIAL

समानत्वादिति॥॥पित्र्यस्यसोमवत्र्यःषट्कपालःअत्रपित्र्यस्यसोमवत्कुणविशिष्टस्यषट्कपालःपुरोडाशोभ
वति।सपित्र्यस्यसोमवत्र्यःषट्कपालःपुरोडाशोनिर्वपतीतिश्रुतत्वात्।पक्षांतरमाह॥॥सोमायवापित्रमेते।अथ
वासोमायपित्रमेतेपित्रमनुष्णविशिष्टायसोमायषट्कपालःपुरोडाशोभवति।सोमायवापित्रमेतेतुतिश्रुतत्व
त्।यद्गार्हपत्यस्यपश्चादुपविष्टदक्षिणासिद्धयेदनपाचीनावीतिनाकार्यं।सज्जघनेगार्हपत्यंपाचीना
वीतीभूत्वादक्षिणासीनएतंषट्कपालंपुरोडाशंश्रद्धातीतिश्रवणात्॥॥पित्र्यस्यबर्हिषस्तीर्णानाःपित्र
स्यबर्हिषस्तीर्णायांनाभ्रष्टयवाहिताग्नेर्यंहविर्भवतिअथपित्र्यस्यबर्हिषस्तीर्णान्वाहार्यपचनंनाम
णात्॥॥पित्र्यस्यनिधानस्यामंत्रकाः॥पित्र्यस्यनिधानस्यदेवताःपृथिव्यामंत्रयस्वजातवेदोयंहविर्भवतिमंत्रदर्शसंस्कृत
अथाहपित्र्यस्यनिधानस्यनिवाप्यपेडुंघेसक्तुपमाथितएकशालाकयामंथोमथतीतिश्रुतत्वात्।अथपित्रणा

प्रसिद्धाक्रतमं जुष्टतमं पितृहूतमं मिति पात्रीविलज्जये चाहाय यज्ञपतिं देवपितृयुवमित्यृङ्मंत्रेणाद्धायणि आयक
र्मण्यधश्चं देवपितर्यज्ञापाड इति पात्रप्रोक्षणे पितृदीक्षायां त्वाशस्ता मीति हविरावपने सउदेपित्रम्पड इतिमुसला
वधारणे पितृम्यश्चंधश्चमितिफलीकरणे आपितृयज्ञंवहेतिअंगारहरणे धान्यमसिधिनुहि पितृन्इति हप
दितंदुलावपे देवपितृभ्योवेदमंवेति वेदबंधने विपर्यस्यपितृभ्यस्तुसकृदितिपरिभाषाश्रवणादसकृद्देवसक्
त्पविन्यापञ्चत्वादत्रसकृद्ग्रहणंप्रायेणाह ॥ चतुर्ग्रहणं वानिर्धारणं ॥ चतुर्वा चतुःसंख्याकमवयहणंभवतीमे
मेकृत्वा चादकेनतथैवप्रोक्षे यदुक्तंयदसकृद्देवतत्सकृत्पित्र्यइति तयत्रमत्रस्मरणंतदृषयभेवात्रिप्रक्षालितं देवे
भ्यःसकृत्प्रक्षालितं पितृभ्यइति ॥ गार्हपत्यस्यपुरस्ताद्वहनंप्रेषणं ॥ गार्हपत्यस्यपुरस्ताद्दक्षायंचकपालाजिनमा
स्तीर्यतत्रावहननंप्रेषणंचकर्तव्यं पुरस्ताद्पचारइत्यनेनाहवनीयस्यपुरस्तात्प्राप्तौतिअतोवक्ष्यतिदेवमुत्पात ६७

मनन्तरवोपोद्धायोत्तरेणान्वाहार्यपचनंदक्षिणतिष्ठन्नवहंतिसकृत्फलीकरोतीतिचक्षतात् ॥ अतएवऋति
वचनादत्राध्वर्युणाग्नी ध्रेणचावहननंदक्षिणाभिमुखेनतिष्ठताकर्तव्यंफलीकरणंवसकृतानिरिति ॥ ॥
दक्षिणार्धेकपालेपधानं ॥ गार्हपत्यावरस्यदक्षिणार्धेदक्षिणभागेप्रेषणंकपालानांउपधानंचकर्तव्यंसदक्षिणेवरुष
उपलक्षपरधातिदक्षिणार्धंगार्हपत्यस्यदक्षकपालान्कपदधातिइतिश्रुतेः ॥ ततश्चोपवेषणंगारान्तुसरन्तःकृत्वादक्षिणार्ध
कपालेपधानंदक्षिणामुखंनकर्तव्यं प्रथमंमध्यमंधरुणमसीत्यस्तरं धर्त्रमसीतिदक्षिणतोविष्वाग्व्यतिषञ्चात्त
त्सोन्नरन्तःपंचमंचितेस्थितिमध्यमस्यपुरस्तात्वष्ठमितिचापित्र्यंवहेत्यृहः ॥ ॥ [illegible]दक्षिणसो ॥ धू
नानांभर्जनंपचनंदक्षिणतोकर्तव्यं अतस्तदर्थंकपरोपधानमपिदक्षिणतोवक्तव्यं प्रथमकपालधर्मेण ॥ अं
गारा[illegible]प्राचकरणं देशाएवतत्स्यानुपयोगात् अतोगारारण्युपर्यु[illegible]पधानंउपरिष्टादंगारानिधीयतइति ॥ धर्म

एणे

मात्रत्वात्गार्हपत्यापवादोयंइत्त्रिणाग्नाविति।इहसामर्थ्याद्धवनाच्चश्रूर्वधानानांश्रपणंततःपेषणंप्रकृतौवत्
र्वपेषणंततःश्रपणमितिक्रमन्तस्त्रेणधानानांश्रपणपेषणयोर्विपर्यासतिकिंधर्मीभवंतिकुतेतिसंदेहेसति
।भवंतीतिपक्षेप्राकृतक्रमलोपेणप्रकृतिवत्कृतानभवंतिस्मृताःकृताश्चाविगुणभवेपुस्तेननभवंतीतिपक्षोयुक्त
इतिप्राप्तंनिरासार्थमाह॥॥श्रपणपेषणविपर्यासेपिधर्मा॥॥धर्मानांश्रपणपेषणयोर्विपर्यासेपिक्रमान्यत्व
पिप्राकृताधर्माःमंत्रेणाश्रयणपर्यन्ताकरणहोमाजिनास्तरणहविरुपजघानादयोभवंत्येव।कुतः।यतोध्र
र्माःप्रधानभूताःक्रमस्तुगुणभूतःनचगुणभूतंप्राकृतक्रमेनभवतीतिप्रधानभूतधर्मपरित्यागोयुक्तस्माच्छ्रपण
पेषणयोर्विपर्यासेपिधर्माभवंत्येव॥॥अभिस्टत्यर्धाःपिष्टानिवान्यांडुग्धेसक्तु ॥थितेष्वकशालाकयामंथः
।पुरोडाशंधानाश्चाभिस्टत्यमाभरतिश्रिमशीनांतरंधानाश्चहविस्पदेधावितिभज्यश्रदंपितृणांबर्हिषदोश्रदंपितृणा ६२

मग्निष्वात्तानामित्यभिस्टत्याग्निष्वात्तसंबंधिनीरर्धाधानाःपिष्टांप्रकृतिवत्पेषणेनचूर्णीकृत्यनिवान्यायागोर्दुग्धेक्षीरम
ध्येएकशालाकयासकृन्मथितःएकवारमेवाग्नइद्धिणमथितोविलोडितोमंथोनिष्पादयितव्यइतिशेषाश्चथपितृ
भ्योबर्हिषद्भ्योन्वाहार्यपचनेधानाःकुर्वंतितेतार्धाःपिष्टंसर्पीरुत्तवधानाश्चपिष्टाभवंतिताधानाःपितृभ्योबर्हिषद्भ्यो
श्रपितृभ्योग्निष्वात्तेभ्योनिवान्यायेडुग्धेसक्तुषुमथितएकशालाकयामंथोभवतिश्रुतिप्रकृतत्वात्॥स्वयंमथ्नवत्सापर
कीयवत्सेनयागोर्दुह्यतेसानिवान्यामंथश्चाश्रीताःसकृत्सक्तुषुमथिताःसकृदाश्रीताःएकाचासौशालाका
चैकाशालाकाश्चार्षकरहितेत्यर्थाःसार्वकालेकेतिसमासाःआपस्तंबस्त्वेपिउद्वासनकालेधानाउद्वास्यविभागमं
त्रेणविभज्यश्रपणाश्चाऽपेनसंयाज्यार्धाःपिष्टेतामाहृतासक्तूनस्तत्वान्निवान्यायेडुग्धेस्यार्धेशरावेसक्तुनाप्येकप
क्षेशालाकयोक्तुकांडेनवादक्षिणामुखंस्रिसव्यमन्वारभ्यापमंथतिशालाकोत्तमंथंकृत्वैकशराहवोर्धीसाद

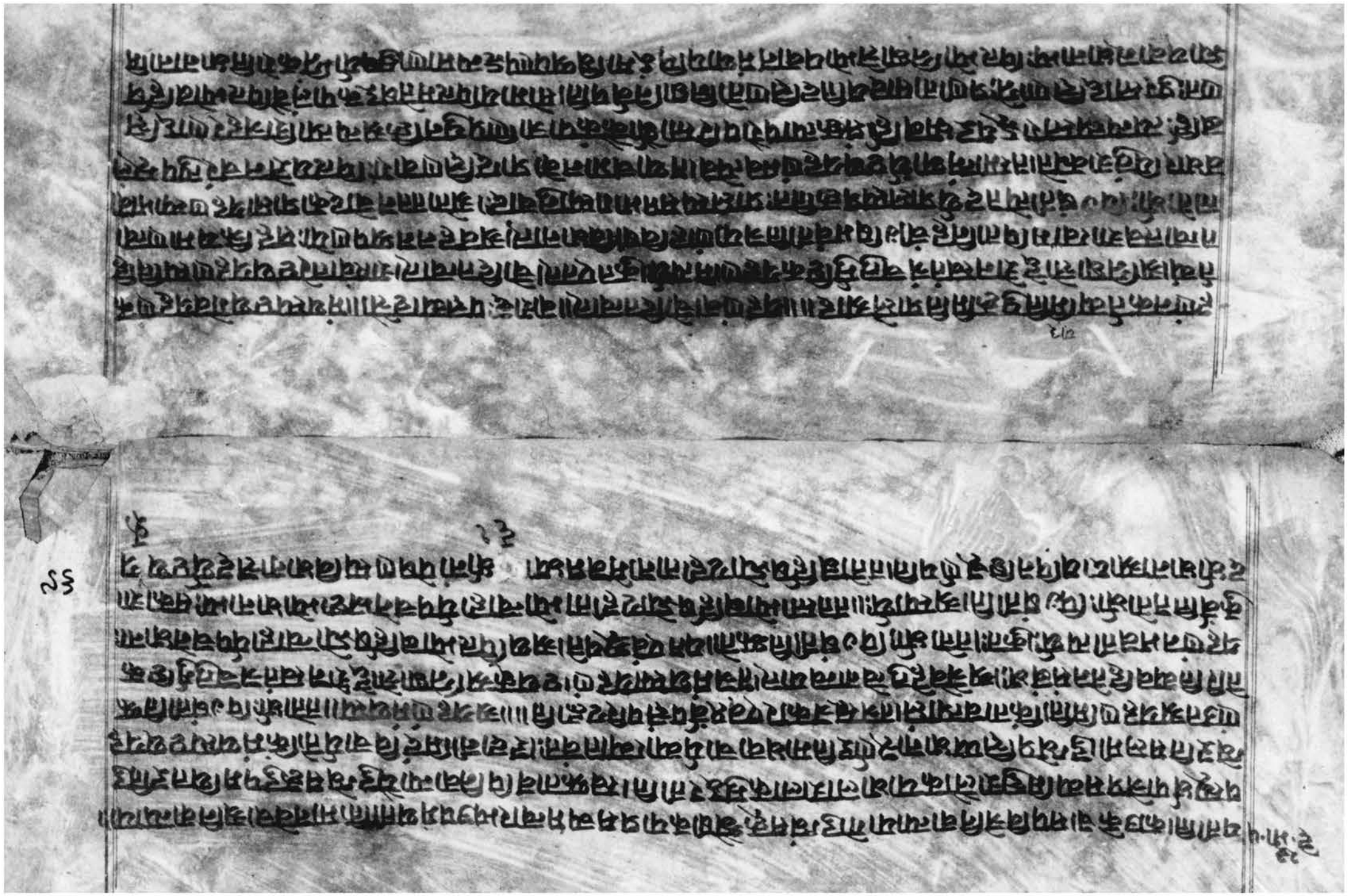

रार्थंयंपात्यपिनश्चिमेऽग्नाभिन्नादिति। आपस्तंबेन। अमूलबर्हिर्भवत्युपमूलंलूनंवानयेदार्द्रंवाशुष्कंवार्थादिधीयेति। उपमूलंबर्हिरिति। मूलपूर्वेणदक्षिणाग्निमेकैकंपात्रंप्रयुनक्त्यपरेणाज्यस्थालीमाज्यमानाविति। अतेत्यपरिक्रमः। त्रयाणामग्निहविषांग्रहणद्विफलीकरणंतंत्रंत्वापवमयाश्रुताकडुकपालार्थान्पदान्यृथक्कृत्वाऽग्निंप्रणीयप्रोक्षणीरासाद्याज्यंसंस्कृत्याज्यस्थालीमाज्यमानाद्दिप्रोक्षणंतंत्रंषडुकपालार्थानामेवपवमानेनसंस्कृत्वाऽऽदाणंवापसंयवनाधिश्रयणंनिष्कृत्वाधानार्थानांदक्षिणेनौकर्परंविश्रयणंगार्हपत्योदवोभयोःपर्यग्नाकरणंयथाधिश्रितंश्रपणंपुरोडाशस्पृत्तालंभोधानांचाततोधानाउद्वास्यविभज्याग्नेयस्यैवापहितस्यामेवदृषदुपलाभ्यामर्धानांपेषणंकृत्वेदमापःप्रणयामीत्यापसर्जनानिनयनाद्वालनानिकृत्वापुरोडाशस्याग्निवासनंपात्र्यंगुलिप्रक्षालननिनयनंचाहवमीयंपूर्वेणोदकंस्थंकुर्यात्पुरस्ताडुपचारंकृत्वाततोनमस्यादिग्विपर्ययेणप्रत्यक्कुलपतिनिनयनंकृत्वा ७०

भवतीति॥ दक्षिणेनदक्षिणाग्निंपरिहृत्यमुदग्द्वारंतन्मध्येवेदिंकरोत्यपवार्तरदिक्कलक्किमास्यांतेऽग्नायेत्रिताय त्वेत्यादिमंत्रैरग्नेभ्यःपात्र्यंगुलिप्रक्षालननिनयनांतेहतेदक्षिणाग्निंदक्षिणेनदक्षिणाग्नेर्दक्षिणस्यांदिशिअर्धात्परिमाणमुद्गद्वारंपरिहृत्यसमेचतुरस्रंपरिसमंताद्धृतमाहृतंकटपटादिनाआहृतप्रदेशंकृत्वातन्मध्येतस्य परिहृतस्यमध्येप्राक्तानेवदर्शपौर्णमासिकीवेदिंकरोतिकीदृशीऽवांतरदिक्कलक्किआग्नेयनैर्ऋतवायव्येशानीश्चवांतरदिक्तुल्यरूपकोणायस्याःसाऽवांतरदिक्कलक्किस्त्रीऽवांतरेहिदिक्कलक्किःप्रोक्तातेहिद्विगुणयावांतरदिक्कलक्किमित्यर्थः। स्वभ्रकृतोऽत्रस्वभ्रंगर्तःअथदक्षिणेनन्वाहार्यपचनंचतुःस्रक्किंवेदिंकरोत्यवांतरदिग्विनुस्रक्किंकरोतीति। तथाचमाशेवाश्रेयेणदक्षिणाग्निंत्रिषुशक्रमेधपरिमितेवाचकाग्रपुरुषमात्रादिक्षांचतुरस्रांवेदिंकरोतिआपस्तंबोऽप्याग्नेयेणान्वाहार्यपचनंयज्ञमानमात्रींचतुःस्रक्किंवेदिंकरोतिप्रतिदिक्कलक्यावांतरदिग्गा

तप्रतिमध्यानुक्तास्वाताभवंतिनप्राचीवेदिरित्यादिपित्र्यस्तोहिनदक्षिणायस्तोत्पुमेदिशावंतवोऽस्तोभयत्रहिद
वाश्चपितरश्चैतपंतेदंतिविंतायतएकवदेवस्पुक्कामंत्रादेवेभ्यःपित्रभ्यश्चेतास्पंतयथाभवंतिदेवपित्र्यजंती
त्यविकारोवेतिपरिहृतेचरंतीतिश्रुतत्वात्।परिहृतकरणमुक्तं॥॥दक्षिणाग्निमभिमृशतिकरोति॥वेदिमानमुत्कर
करणंतंकृत्वातन्मध्येमक्तत्सक्तत्पंचभिःसंस्कारान्कृत्वाऽस्यावोदर्मध्येगर्भसंधानाभ्यंदक्षिणाग्निंकरो
तिअन्यकर्परादिनाऽऽनीयमध्येस्थापयतीत्तन्मध्येग्निंसमादधातीतिश्रुतत्वात्।ततोन्वाहार्याभिश्रयणं।आस्या
तएवपरिस्तृतादिकरणस्यापदेशात्।सामर्थ्यादो चित्याज्जनहिनून्वान्वाहार्याभिश्रयणोदक्षिणाग्निसत्संहि
तश्रोतेनुक्रांकृतेघटतेवेति॥॥प्रणीतानुहरणं॥दक्षिणाग्नीयमानेप्रणीतानामप्यनुहरणंदृष्टंतेनयनंकर्त
व्यं।शाखांतरात्॥॥ब्रह्मयजमानोजानुदघ्नादुत्तरतोब्रह्मयजमानावदक्षिणाग्निदक्षिणेतामध्वर्युणीयमानमनुग ७१

तःयस्मिन्पार्श्वेउपविशेत्तत्रावस्थावेवानुगत्यतथैवोपविशेत्पुरस्तात्यज्ञोहितिं॥॥स्फ्यादानादिकरोति॥
सर्वमन्वाहार्यमधिश्रित्यतःस्फ्यादानादिप्रस्तरणवज्जादानादिकर्मब्रह्मर्युःकरोतिब्रह्मर्युःकरोतिनाध्वर्युः क्वचिदप्ययुक्तत्वात्।मतएवपाकुस्तंबयजुर्हरतिस्तंबयजुर्हृत्वाश्येत्यवायेपरिहृत्यश्येत्यश्येत
श्येनेणपरियेहणपरिहृत्यलिखतिहरतियद्वार्यंभवतिमतश्चैवोत्तरेणपरियेहणपरिहृत्यपुत्तरेणपरियेहणप
रिहृत्यप्रतिप्रजाहप्राचीणरासादयेत्पासादयंतिप्राचीणरश्मंबर्हिरुपसादयंतिस्रुचःसंमार्ष्टिजुहोतिश्रु
त्वात्॥प्राक्स्तंबयजुरितिब्रुवन्प्राचीवादाचावदितिस्त्रीनादितिहरस्वामिनःस्फ्यादानमंत्रेत्रादेवश्रुतदेवपि
तृभ्यस्त्वाहःशथिवीदेवपित्रयजनातिप्रहरणंअपास्रुंशथिवीदेवपित्रयजनादितिचापन्नोवंसनत्यतिप्रेषाभावः।संन
हनस्यचाभावेआज्योवदानमंत्रेपेः॥॥यज्ञोपवीताज्यग्रहणं।अध्वर्युरेवैकोयज्ञोपवीतीकृतसव्यःस्यात्तान्यो

सयतोपवीतीभूत्वाज्यानिरूह्यातिरति ऋतत्वात्॥ ॥द्विर्वोपभृतिजुपभृतिद्विर्वीडौस्रुचौवाआज्यंस्थाल्यांवा
आदायैवमेवतत्प्रद्विरुपभृतिस्थाल्यांजुह्वान्यत्रानुयाजोभवतिउतिहदृष्टावेवकृत्वउपभृतिस्थाल्यादि तिविक
स्यश्रवणात्।जुह्वांध्रुवायांचचतुर्गृहीतमेवाध्रुवायामाग्रहणंचप्रियंदेवपितृणामनाहृष्टंदेवपितृयजनमसी॥
मंत्रस्याहः।आज्यग्रहणानंतरमपसव्यंकृत्वाऽग्नेरुत्तरेणदिक्षेरातिसपुनःप्राचीनावीतीभूत्वाप्रोक्षणीरध्व
र्युरादत्तेमऽग्नेमेधायेत्प्रोक्षत्यपथवेदिमितिश्रुतेः।।।।प्रांचंत्रिवहिर्विधायेतिशेषःबहिरंत्रप्रायंथ
आसादनीयंवेदिमध्येप्रोक्षणार्थंनहुदिग्विपर्ययवशेनदक्षिणग्रंथिःअथात्रैवबर्हिःप्रयच्छंतिततस्तुरसाऽऽज्यंग्रा
सादयतितत्प्रोक्षतिनाविस्रंस्यग्नेमितिश्रुतत्वात्।।।।विस्रंस्यस्रंचामेगृहीत्वात्रिस्तृणंनाग्निंपर्यति
॥परिताःसर्वतोगच्छतिअथसंन्नहनंबर्हिर्विस्रंस्यानंतरंस्रुनसंन्नहनेविस्रंस्यसंन्नहनंबर्हिश्चोभयमग्रेर

हीत्वोवेदिमुत्तरापरेणादास्यन्निर्वारंअपदक्षिणंवेदिंस्तृणंत्रिःपर्यंतिपरिताःसर्वतोगच्छतिअथसंन्न
हनमनुविस्रंस्यापसलवित्रिःपरिस्तृणन्पर्यंतितिश्रुतत्वात्।अपसलवित्रिःअप्रदक्षिणंअत्रचस्वास्थ्यादे
वपितृस्पृहत्वाद्।स्तरणकुर्वताचसंनहनंदक्षिणाग्नेरुत्तरणीयंप्रकृतौतत्स्वतंत्रदृष्टत्वात्।।॥प्रस्तरमात्रं
गृहीत्वाबर्हिषिपर्यंतिप्रस्तरमात्रंमुष्टिमात्रंबर्हिर्विशेषणार्थंवेदेवत्रिरेवप्रदक्षिणंपर्यंतिपरितोगच्छ
तिसोपसलवित्रिःपरिस्तीर्यावद्व्यरभाजनंतावत्पर्यानष्टस्यपुनःप्रसलवित्रिःपर्यंतिऽतिश्रुतत्वात्।प्रसल
वितिप्रदक्षिणमित्यर्थः॥॥तृणानांविकृतिर्वातंतस्तरमवत्रिमूंप्रस्तरमात्रंअविकृतंअव्यवधानरहितंविकृत्यो
रंतरालेविधानंविनैवदक्षिणाग्रंस्तृणातिप्रदक्षिणेवपरिधीन्परिदधातिदक्षिणाप्रस्तरंस्तृणातिनिर्णातंदधातीति श्रु
तत्वात्।।केचिन्मित्रावरुणौत्वापुरस्तात्परिधतांसूर्यस्त्वादक्षिणतःपात्विति चोहंतिनेत्यपरेपरिधीनित्यविं

क्षितोऽङ्गवचननिर्देशः प्रकृत्यनुसारात्। द्वौपरिश्रीदक्षिणाग्नेःपरिधानुं मध्यमः सःत्यत्रप्राग्ग्रयएवपरिधेयः। प्रत्य
क्त्विवाग्रउत्तरपार्श्वेस्तरणीयइ ति।नत्वनुस्वारमस्यंदेवपित्रभ्यइत्यनुरुः॥॥प्राक्सं स्थंइति विशेषादनं॥अत्रहवि
रासादनं प्राक्संस्थं भवति।तथासत्युदक्संस्थंसंपद्यतेदिग्विपर्ययेणप्राच्याउदीचीत्वात्।मतत्रजुहूमासादय
त्यथरूर्वामुपभृतमथध्रुवामथपुरोडाशमथधानाअथसंथमासादयहवींषिसंस्त्रोतीतिश्रुतत्वात्॥॥
मिधेनिप्रेषाआज्यभागाभ्यांप्रयाजेपदीतिनःसर्वे॥अग्नेयसमिध्यमानायानुब्रूहीतिसामिधेनिप्रेषः।सामिधे
निप्रेषादारभ्यआज्यभागाभ्यांआज्यभागपर्यंतंसर्वेयजमानान्त्विजोयज्ञोपवीतिनःकृतसव्याःकर्मकुर्व
न्तीतिशेषः॥॥पश्चात्परीतोऽग्नेयंयजमानो॥अग्नाचयजमानश्चत्रप्रयजमानोत्तरदक्षिणाग्नेःसर्वदेशात्दक्षि
णपार्श्वेदक्षिणमार्गेणपश्चात्स्रुवरपार्श्वपरीतःपरिक्रम्यागच्छतःदक्षिणाग्नेरपरस्यांदिशमागत्यप्राङ्मुखउप

विशतःतत्रापिदक्षिणतोऽग्नेरुत्तरतश्चयजमानइतिं।तेसर्वेयज्ञोपवीतिनोभूत्वेत्याग्नेयंयजमानश्चअग्नेश्चपश्चा
त्परीतःपुरस्तादग्नीदितिकृतत्वात्॥इत्थादित्यभिनयेनऽर्वपश्चाद्दक्षिणपार्श्वेनपश्चिमपार्श्वंगमनेदर्शयति।
कुतएतत्।ऽर्वपार्श्वादित्यत्रस्वस्थानगमनेपुरस्तात्परीतइतिवचनात्।दक्षिणं पार्श्वमितिकुतएतत्।अ
न्यथाव्यवायप्रसंगात्॥॥पुरस्तादग्नेत्॥अग्नीत्पश्चिमपार्श्वात्दक्षिणपार्श्वेनगत्वाऽग्नेरुत्तरस्याद्दक्षिणाग्नेःऽर्व
स्यांदिशिप्रेर्यतिपरिक्रम्यगच्छतिपुरस्तादग्नीदितिकृतत्वात्।पश्चिमपार्श्वादितिकुतएतत्।उत्तरत्रपश्चाद
ग्नीदितिप्रत्यापत्तेरुपश्चाद्वचनात्।अतएवसमिधेनीप्रेषादग्नीदक्षंपश्चिमपार्श्वेएवावस्थिताःकर्मकुर्यादिति।
ननुचैतेऽत्रसमभ्रन्नेयेसमिध्यमानायेतिप्रेषःश्रूयतेऽग्नेयसमिध्यमानायानुब्रूहीत्यादिश्रावा
त्र्यापविशतीत्यस्यश्रवणात्।अग्नादधदितिवर्तमानसामीप्येवर्तमानोद्देशात्प्रत्ययःक्षिप्रमेवाभ्याधस्य

नित्यधीरदमहंतन्तीयेणवज्रेणेत्यवबाधनंरथप्रतोदः।ततीयेप्रणवेसर्वस्य।अष्टादशकाष्ठकएवात्रेधाभा
वति।उपसद्धन्मन्त्रावदित्येवंरूपंसत्यानुरूपत्वात्।अनुयाजसमित्परिशेषणं।अत्राहापस्तंबः।एकामनुयाजस
मिधमवशेष्यसमस्तंरथमंत्रेधंविभज्यनिदधातीति।कावकेचा।अनूच्यमानायांसामिधेन्यांत्रिरिध्ममवदधा
तीति।ततउपवाजनंसर्वाधारःनिरूढःउत्तराधारःध्रुवासमंजनमितिहोत्तवरेणविशेषमाह॥आश्राव्यमी
दहोतरित्येवब्रूयात्॥आश्राव्यआश्रावणंकृत्वासीदहोतरित्येवब्रूयात्।नाग्निर्देवोदेव्योहोतेतिप्रथमाश्रा
व्यनहोतारंप्रचोदयतेतमीदेहोतरित्येवाहेतिचश्रवणात्॥॥अपतिष्ठंतिप्रयाजाः॥अपरस्तिवर्जनार्थः।अपपरिवर्ज
नरतिकर्मप्रवचनीयः।तद्योगेचपंचम्यपाङ्परिमितरतिबहिर्धरतिपंचमीयाः।अपबर्हिषोबर्हिःप्रयाजव
र्जिताउक्तस्वरूपाःप्रयाजाभवंति।तदभावात्तद्योगिनश्चत्वारोसमित्पत्नुमंत्रेणस्याप्यभावःउपविशतिहोतोद्ध

त्यधदनउपविशत्यप्रसोतिप्रसृतेःद्वयुःस्रुचावादायप्रत्यङ्तिक्रामत्यतिक्रम्याग्नाव्याहवनीयेजुहोतिसोपबर्हिषि
श्रुतेरप्रयाजान्यजतीतिऋतत्वात्॥॥अनुयाजान्॥चकारादपबर्हिषश्चत्यनुरूप्यते।अनुयाजान्यपिबर्हिषोदेवं
र्हितित्येतद्वर्जिताभवंतितत्रापिहिश्रूयतेदेवान्यजेतिसोपबर्हिषोद्यावनुयाजोयजतीति॥॥असमानयनंसान्नाय
योगात्॥चतुर्थेप्रयाजेस्रुतोयदुपभृतःसमानयनंस्रुतदत्रनभवतिकुतः॥तस्यबर्हिसंयोगात्।अथचतुर्थप्र
याजेसमानयतिबर्हिषीतिश्रुत्वाभवतिसमानयनंसमानयजस्यचतुर्थसंयोगात्।अथचतुर्थेप्रयाजेसमानयती
तिबर्हिषीत्यनुवादएवतस्यैवचतुर्थत्वात्।समाजयतंभवतात्यवेतिपितृभृतिःभवत्यवेतिकर्कःतेतोपभृति
द्विर्ग्रहणपक्षेसमानयनाभावःअष्टगृहीतेपक्षेतुभवतीत्यन्ये॥८॥॥प्रत्यगतीत्यनुहोति॥स्रुचावादायप्रत्यगती
त्यप्रतीच्यादिरूपतिक्रम्यप्रयाजान्यजमानोजुहोतीत्यनुयाजौचास्रुचावादायप्रत्यङ्तिक्रामतीतिऋतत्वात्।ए

वैचक्रुतेप्रहृतिवत्कृतंभवतिप्रहृतोहिदक्षिणातिक्रामतीत्युक्त्वादक्षिणांदिशंगत्वाहोमःइहापिहविषोविपर्यासे
नप्रतीयेवदक्षिणेति।प्रधानेतुस्विष्टकृतिचातिक्रमणंप्रतिषिद्धंनातिक्रामतीतिकथाउक्तं॥॥हविर्निर्वप्स्यंतः
प्रतिविपर्येति॥आज्यभागानंतरंहविर्निरूप्स्यंतोहविःप्रचारंकरिष्यंतोब्रह्मयजमानाग्नीध्याःप्रतिवि
पर्येतिमंत्रश्चैवमुपविष्टाःसन्सन्नित्यागच्छंतिब्रह्मयजमानौत्वपसव्यंकृत्वापश्चिमपार्श्वादुत्थायदक्षिण
पार्श्वेनगत्वापुरस्तात्प्रत्यङ्मुखःश्चैवउपविशतःअग्नीध्रस्यैवपार्श्वेदक्षि णपार्श्वेनपश्चाद्देशेगत्वातिष्ठ
तीत्यर्थः।तेसर्वएवप्राचीनावीतिनोभूत्वेतेहविर्निःप्रचरिष्यंतइत्याघजमानश्चब्रह्माचपुरस्तात्परीतःपश्चा
दग्नीदितिऋतत्वात्॥पित्र्यत्वादपसव्यंप्राप्तमेवमव्यस्तुवाचनिकस्माज्जभागांतस्मादविपूर्णइतिप्राचीनाव
तित्वंप्राप्तमेवेतिपुनर्नेश्त्रितंप्रतिग्रहप्रयोगाच्चयस्मान्मिश्रनिप्रेषादौविपर्ययस्तदाउहविपर्ययःकार्यःअ ७५

यथाहिहवश्चैवंहेतिश्चैत्यात्पश्चादुपविष्टोजानात्यूत्रेवासमासेरूपविज्ञातःअतोविपर्ययःपाक्षिकइति॥॥सर्वेभ्योव
तियेथाश्चैवंसोमवत्र्योमध्यात्सक्तमसक्तं॥पित्र्यःसोमवत्र्योर्थसर्वेभ्योहविर्भ्योमध्यान्हविषांमध्यप्रदेशात्सक्तु
त्सक्तुदित्येकैकमवदानमवद्यति।तत्रयथाश्चैवंहविषांनिर्वापक्रमेणप्रथमंपुरोडाशात्ततोधानाभ्यःततोमंथादिति
॥॥सहावदधातिगोकर्णीकृतिश्चैतावदानेनत्रिभ्योहविर्भ्यएकैकमवदानमेकत्रावदायसहावदधाति।जुहो
त्रीण्यवदानानिसहैवप्रक्षिपतीत्यर्थः।तादृङ्नेश्चैतावदानंनचैतत्कस्मिंश्चित्तलघुपात्रेएकत्रावदायस्रुचिसहाव
देयानि॥॥द्विरभिघारणं॥अवदानानंतरमुपरिष्टाद्विरभिघारणंकर्तव्यंअथस्रात्वासक्तूदेवापस्तारः॥॥अनति
क्रमणंच॥यजतिस्थानेअतिक्रमणंनभवतीत्यर्थः।सोमवत्र्योएवायमवदानप्रकारोभविष्यतिनसोमापपित्र्यमतऊ
र्तिकस्यचिदाशंकास्यान्नामपाकर्तुमाह॥॥सोमाद्यवापित्र्यमते॥अथवासोमापपित्र्यमतेएवमुपस्तारादिश्चवदान

कर्त्तव्यं॰अथाह पितृभ्यः सोमवद्भ्यो नुब्रूहीति सोमाय वा पितृमते स्वधा नमः इति च प्रक्रम्य सव्य प्रस्तरणीत आज्य मथास्य स्रुवेण जु
होत्या स्रावयति मतेनैव सह मंथ स्यतत्सकृदवदधात्यथो परिष्टाद्धि राज्यस्याभिघारयति प्रत्यनक्त्यवदानानि नातिक्रामतीत एवो पोत्थाया आव्याह पितृन्त्सोमवतो यजेति वषट्कृतेजुहोतीति श्रुतेः। हविषां प्रदेशाविशेषा
दवदानविधानं शाखांतरात्॥॥॥ एवं द्वितीयउत्तरतो धानामंथ पुरोडाशानां॥ एवमितिप्रकारनिर्देशः। अनेनैव प्रकारेण पितृभ्यो बर्हिषद्भ्यो वदायया गंकुर्यात्। अयंतु विशेषः। धानामंथ पुरोडाशानामनेनैव क्रमेणोत्तरतो मा
ध्यादुत्तरप्रदेशात्एकैकमवदानमवदायसहावदधाति। द्विरभिघारणमनतिक्रमणं। अवदानानांप्रत्यभिघा
रणंच। अथाह पितृभ्यो बर्हिषद्भ्यो नुब्रूहीति संपस्तरणीत आज्य मथासांधानानामवघाति मतेनैव सह मंथस्यतेन सह
पुरोडाशस्यतत्सकृदवदधात्यथो परिष्टाद्धि राज्यस्याभिघारयति प्रत्यनक्त्यवदानानि नातिक्रामतीत एवो पोत्थाया

आव्याह पितरन्बर्हिषदोयजेति वषट्कृतेजुहोतीति श्रवणात्॥॥ अग्निषात्तेभ्यो द्विणंमंथ पुरोडाशधानानां॥ अग्नि
ष्वात्तेभ्यार्थमंथ पुरोडाशधानानामनेनैवोपदिशमानेक्रमेणदक्षिणोमध्याद्दक्षिणस्यहविःप्रदेशादेकैकमव
दानमवदायसहावदधाति। एवमित्यनुवर्तनेतेनसहावधानद्विरभिघारणमनतिक्रमणंप्रत्यभिघारणंच
हापिभवति। अथाह पितृभ्यो अग्निष्वात्तेभ्यो नुब्रूहीति संपस्तरणीत आज्य मथास्यमंथस्यावघाति मतेनैव सह पुरोडा
शस्यतेनसहधानानांतत्सकृदवदधात्यथो परिष्टाद्धि राज्यस्याभिघारयति प्रत्यनक्त्यवदानानिनातिक्रामतीतएवोपो
त्थायाआव्याह पितृनग्निष्वात्तान्यजेति वषट्कृतेजुहोतीश्रुतत्वात्॥॥ पुरस्तादनुयाजेकर्त्तव्यावहनाय यथापूर्वं॥ एवमित्य
नुवर्तनेतेनैवपूर्वोक्तेनप्रकारेणयथापूर्वंहविषामुत्पत्तिक्रमेणसर्वहविषांपुरस्तान्मुख्यात्सर्वप्रदेशात्
एकैकमवदानमवदायस्रुचिसहावदधातिद्विरभिघारणमनतिक्रमणंचाहविषांप्रत्यभिघारणंतुनभवति। अथाह

मेयकव्यवाहनायानुब्रूहितिप्रकृत्यमउपरुत्पीतआज्यमधास्पुरोडाश्स्यावद्यतिसतेनैवसहधानांनांतेनसहमं
थस्यात्सकृदवदधात्यथोपरिष्टाद्विराज्यस्याभिघारयतिनप्रत्यभिघारयेदाज्यावदानेनातिक्रामतीत्येवोपरिष्टाद्याआ
व्याहाग्नेकव्यवाहनंयजतिवषट्करोतीतिप्रकृतत्वात्॥॥सप्तविंशकांड॥सकव्यवाहनयागएवात्रत्विष्टकृद्या
गःअनूच्यतिरिक्तोचादकपाल्यादथकुत्विष्टकृद्यागोनकर्तव्यः॥ततस्त्विष्टकृतश्रुतिप्रकृतत्वात्॥कांचिदत्राग्न
येकव्यवाहनायत्विष्टकृतेनुब्रूहीतिविशेषणंकुर्वतीतिवेत्तोपपद्यतेप्रकृतोनस्याद्दृष्टत्वात्॥अतोयथाप्रकृतएव
प्रयोगःकार्यः॥अत्रसोमवद्यागेयद्यानांमंथयोरवदानंसंस्कारकंतेनयद्दृष्टं॥तत्संस्कारकंनेवानुयागसाधनं॥येतायानांमंथयोः
सोमवद्देवतासंबंधःप्रकृतौनास्तिकेवलमवदानंश्रूयतेसोमवद्यागोत्पत्तिसमयेषट्कपालावरुद्देवदात्पत्तौते
नधानांमंथयोःसमुद्यायार्थिकल्पोवाध्वर्यवाश्चकर्मभेदोवावहुंनराकर्तेउत्पत्तिविरुद्धंसबलवत्त्वात्॥इतरत्स्वदुर्बल ७७

न

त्वात्॥अतश्चप्रकृतयोरवदानंसंस्कारार्थमेवेतिचिंतायामप्रकृतत्वयोजसंस्कारकत्वंदृष्टविरोधेयागवृत्तिर्नभवति॥
एवंबर्हिषयागेधानावदानमवप्रधानंपुरोडाशस्यमयावदानेनुसंस्कारकेयागसाधनंपुरोडाशभावदानेनुविरोध
संस्कारकेकव्यवाहनयागेत्रीण्यपिसहस्रणेयवा॥तत्रैकद्विसंख्यायागसाहस्रिवत्॥दर्शेभवतीपंचाशत्तीनां
नुविरोधआपत्तेनेतरद्विप्रथमस्यावद्यवावर्तिभवति॥पंचावत्तिःसर्वयागेषुयथाग्निहोत्रयागेभवंश्चावदा
नमेवप्रथमंयथाकीयहविस्तोद्विरवघातिइतरथाभेकैकमेवार्थः॥कव्यवाहनयागेचसर्वथाद्विर्वधतिसं
र्वेषांतुल्यत्वात्॥एकप्रत्यवायेत्विष्टकृत्स्यैतानुचतुरवत्तिनोपपद्यन्तेइतिमेववचनात्॥॥अ॰॥स्वधेत्यकृत्वाध्व
तिवाग्नुन्नयत्यकृतेअथवात्रप्रधानयागेपुत्विष्टकृद्यागेऽपिस्वधेत्याकृतेश्रावयस्थानेकर्तव्यंअकृत्वेतिप्र
त्याकृतेअकृतेश्रावइत्यस्थानेकार्यंतुकृतेश्रावयेत्यस्थानेअकृत्वेतिप्रत्याश्रावणमितिक्रमेन॥॥स्वधान

मरुतिवषट्कारः॥ स्वधानमरुत्येवमंत्रवषट्कारःकर्तव्यः।स्वधानमरुतिवषट्कारश्चेतः।पूर्वसूत्रेवाग्रहोविकल्पार्थः।त
ुहोवाचासुरिरग्नावयपुरेवप्रत्याश्रावयेपुर्वषट्कुर्यन्नोचेत्स्विष्टकृद्यागानंतरमपउपस्पृश्यस्रुचावासाद्यसंचरम
त्याप्लुतोभवत्येवतिपदेमंजरीकारः।तथाचाहाश्वलायनः।नित्याप्लुतस्तयोरहोलावयइतितेन३३७स्वधेमन्त्रके
कारःस्वराहुगणेईकारश्चप्लुतः।३३७स्वधेतिप्रक्लप्तस्वधेत्यत्रापिस्वराहुगतोकारःप्लुतःप्रक्लप्तस्वा३धेतिस्वधानम
इत्यत्रस्वराहुगतस्याकारस्यनित्यंप्लुतः॥ स्वधानमरुत्याकारस्यैवकस्यिकः।स्वा३धानमउतिस्वधानमरुतिवा।ए
वंयेस्वधामहेइत्यपियेयजामहेइत्यस्यस्थानेभवति॥॥मंथमुपहूयेत्ताभ्यांपुर्वेद्युर्लावानीदवघ्रायनिदधा
ति॥मंथैकदेशमुपहृत्यावलोपहूतइत्यादिमाज्यानिगदेनैवोपहूयहोताध्वर्युंब्रूयात्।आदित्येतेचत्वारऋत्वि
जावघ्रायावघ्रायनिदधाति।होतारंयजतिपूर्वेणमहसंबध्यते॥एतन्त्वेवैतत्कुर्वंतियद्यप्येवेतरस्ययज्ञस्येडाप्राशित्रंजमम

त्सावेवजिघ्रतितमग्नीधेप्रयच्छतितमग्नीदेवेवजिघ्रतीतिश्रुतेः।इतरेतरसमर्पणानुसामर्थ्यात्परिप्लवान्नोपनि
वर्तं।यजमानस्तुअवघ्राणमपिनभवति।अविहितत्वात्।स्विष्टकृद्यागानंतरमपउपस्पृश्यस्रुचावासाद्यसंचरम
ाड्डादिनिगदेनतमंथमुपहूयावघ्रायाध्वर्यवेसमर्पयति।अध्वर्युरपितमवघ्रायब्रह्मणेप्रयच्छतिब्रह्माप्यवघ्राय
गोपत्नांतरमाह॥॥प्राशित्रावघ्रायेत्यंशः॥वाग्रहोविकल्पार्थः।अथवाप्रकृतिवदेवप्राशित्रंमिडांचावद्यायाव
घ्रायनिदधाति।होत्रादयइतिपूर्वेणसहसंबध्यते॥एतन्त्वेवैतत्कुर्वंतियद्यप्येवेतरस्ययज्ञस्येडाप्राशित्रंजमम

धारणार्थोऽनुज्ञार्थो वा प्यर्थोऽपि स्वेत्तंवस्यमाणपक्षेकेचिदनुतिष्ठंतिनामेवदर्शयति।यथात्वेवेति।नुनुशब्दएकाय
मतव्याहत्यर्थः।इतस्तैरेदर्शपौर्णमासादियज्ञस्ययथाप्राशित्रंसंभवंतिसर्वेभ्योहविर्भ्यःसंभूयावद्यंतिएवमेवतस्यापि
पित्र्यज्ञस्यसंभवंतुआवेवजिघ्रतीति।अस्मिन्नपिपक्षेइडाप्राशित्रयोराघ्राणमेवकर्तव्यं।मनुप्राशनमित्यर्थो
ऽग्निनपक्वमित्याहुः॥सर्वेप्राश्नंतिवा॥अथवाइडाप्राशित्रंचावदायसर्वेऽत्विग्यजमानायथाविहितंप्रकृतिवत्प्राश्नं
ति।वाशब्दोविकल्पार्थः।प्राशितव्यंत्वेववयंमन्यामहइतिहस्माहासुरिर्यस्यकस्यचाग्नोजुह्वतीतिश्रुतेः॥इडावदानं
प्राशित्रावदानंवयज्ञांतरवदत्रापिप्राशितव्येमेववयंमन्यामहइतिहस्माहासुरिमहर्षिराहेत्यर्थः।एवंचांतरत्रयेऽ
हतोयपक्षेखड्वत्रहोमायजमानभागाश्चिभवंति।नश्येयुः।अवघ्राणपक्षेपिमार्जनंभवत्येवाततःपवित्रप्र
तिपत्तिःहतीयपक्षेभागपरिहारः।अन्वाहार्यदानंउदगुद्धरणंतावित्यनेनन्यायेनसर्वमनुष्ठानततोवेक्षणानांवेदिपरि

७५

पेकादीनामिति॥॥वेदित्रिःपरिषिंचत्युदपात्रेणाध्वर्युर्यजमानोवाग्रेअध्वर्युर्यजमानोवाउदपात्रेणप्रदक्षिणंवे
दित्रिःपरिषिंचति।अथयत्रेरादास्यन्भवतियद्यध्वर्युर्वायजमानोवासउदपात्रमादायापसलवित्रिःपरिषिंचन्पर्य
तीतिश्रुतत्वात्।अपसलवित्प्रदक्षिणंइत्यर्थः।उदकुंभमादायेत्यापस्तंबः॥॥स्रक्षिष्वपिनवनेजनंपरिषिच्यपरि
षिच्यसर्ववत्॥वेदित्रिःपरिषिंचतीतित्रिःपरिषेचनमुक्तं।तत्रप्रतिपरिप्रेषिकंपरिषिच्यपरिषिच्यस्रक्षिष्ववदि
ष्वपित्रवनेजनंपित्र्यंपितापितामहप्रपितामहानामवनेजनंकरोति।सर्ववदित्यनेनासावनेनिस्वेत्यदपात्रेण
पसव्यंयजमानस्यपित्र्यप्रशस्तित्रीन्इत्येतावल्लभेत।सयजमानस्यपितरमवनेजयत्यसावनेनिस्वेतिपितामह
मसावनेनिस्वेतिप्रपितामहमितिश्रवणात्।वेदिस्रक्षिस्थितिश्रुत्यंतरात्स्वश्रुत्यावायंस्रक्षिष्वपिंडनिधाना
ज्ञाकेविदेयंव्याचष्टेतित्रिःपरिषिंचतीतित्रिरुत्तरकायांपरिषेकः।तेनायमर्थोवेदिमप्रदक्षिणंत्रिःपरिषिच्यतु

रवनेजनंयत्तत्त्रिरःपरिषिंचेत्पितामहस्यप्रपितामहस्येतिप्रत्यवनेजनमित्तरथाहशिरसंति सं
प्रदायः॥॥॥उत्तरतोपरस्यांप्रथमं॥हविर्भुपित्रादीनामवनेजनमित्यर्थः॥तत्रप्रथमंदक्षिणतोपरस्यांत्रिरोवायवकी
णंपश्यंपितुरवनेजनांततोप्रादक्षिणेनदक्षिणतोपरस्यांद्वितीयं॥एवंदक्षिणेस्यांतृतीयमिति॥॥सव्यंसमवदा
यसर्वेभ्योयथावनिक्तंपिंडंददात्यमावत्तत्तइति॥अवनेजनानंतरंसर्वेभ्योहविर्भुक्तशात्सव्येपाणेरुभयतो
यज्ञिश्रीकृत्यश्रीन्पिंडान्कृत्वायथावनिक्तंयस्योक्तंयस्यावनेजनंकृतंतस्यांतस्यांतस्यैकैकंपिंडंददाति॥असावि
त्तइत्यनेनमंत्रेण॥अथास्यपुरोडाशस्यावदायसव्यपाणेकुरुतेत्रानानाम्नावदायसव्यपाणेकुरुतेमंत्रस्या
वदायसव्यपाणेकुरुतेमंत्रमामवांतरदिग्रामनुलक्षितस्यांयोयजमानस्यपित्रेददात्यमावत्तइत्यादिस्मदणा
त्॥अवदायेतिवचनादंगुष्ठपर्वमात्रमवदेयं॥॥उत्तरहविर्भुपाणीनिर्मृष्टेत्रपितरइति॥पिंडदानानंतरंअत्रापत

८०

तरतिएवंपूर्वस्यांत्रयोदशानकोणस्थंपाणीनिर्मृष्टेहस्तौमार्ष्टीत्यर्थः॥अ
थेषामवांतरदिग्रामनुलक्षितस्यांनिमृष्टेत्रपितरइतिक्रतेः॥॥यज्ञोपवीतिनःसंवेनिक्त्यादंचोसंन्नमीमद
तेत्याहवनीयमुपतिष्ठेतद्वाभ्यां॥हस्तमार्जनानंतरंसर्वत्रत्रिरुपजमानोयज्ञोपवीतिनःक्रतस्यवाउदध्रुवाःप
रिहृतानिक्रम्याहवनीयस्यपूर्वपार्श्वेनाहवनीयस्यान्तरतःसमीपेऽग्नात्पाक्सन्नमीमदंतेतिद्वाभ्यामाहवनीयमुप
तिष्ठंतेतेसर्वएवयज्ञोपवीतिनोभूत्वादंचोपनिक्रम्याहवनीयमुपतिष्ठंतइतिऐंद्रीभ्यामाहवनीयमुपतिष्ठंतइत्या
दिश्रुतेः॥परिहृतस्यादक्षद्वारत्वात्तेनानिक्रमतामर्थादुदध्रुवत्वमिऽउदक्चइतिव्यर्थतापरिहृतानवलोकनायंत
दंचइत्फलमितिनदोषः॥अथवाश्रुत्यनुवादस्यानुकारणमेवैतत्॥॥मनोन्वाह्वामहइतिगार्हपत्यमितिश्रुतिः॥तत
आहवनीयसमीपाद्गार्हपत्यंप्रत्यागत्यमनोन्वाह्वामहइतिमित्रीयिगार्हपत्यमुपतिष्ठंते॥गार्हपत्यसमीपात्स्थि

त्वातंविलोकयंतस्तत्रंपवंतीत्यर्थः।अवस्थानंचसर्वेषामंतर्बहिर्भावेनअंतरतःस्वामीयथाऽर्वेभ्यस्त्विज्भ्यस्त्रिति।अ
थप्रतिप्रेरत्यगार्हपत्यमुपतिष्ठंतेमनोन्वेतिश्रुतत्वात्॥॥प्राचीनावीतिप्रविश्यापोमीमदंतेतिसोमराजपति।उ
पस्थानानंतरंपिंडदाताप्राचीनावीतीकृतापसव्यःसनःपरिहृत्यप्रविश्यापोमीमदंतेतिमंत्रंस्वरेणपठतिअन्यथा
यंतरोदहातिसपुनःप्राचीनावीतीभूत्वाभिप्रपद्यंतेपत्नमीमदंतेत्यादिश्रुतत्वात्।उपस्थानानंतरंसर्वेप्यपसव्यं
वंकृत्वापरिहृतंप्रविशेयुःकृतः॥अथैमंसर्वेषांयज्ञोपवीतित्वविधानात्॥॥अवनेज्यपूर्ववत्प्रदक्षिणंनीविंवि
स्रंस्यनमोवःपितरइत्यंजलिंकरोति॥पूर्ववदवनेज्यपूर्ववदितिपरिषिच्यपरिषिच्यात्रापयंविशेषःप्रदक्षिणमग्नेः
परिषेकानपूर्ववदप्रदक्षिणंअन्यत्सर्वंपूर्ववत्।प्रत्यवनेजनमितरथावृत्तिश्चात्रवक्तिअर्घादपात्रमादायपू
नःप्रसव्यंत्रिःपरिषिंचन्पर्येतिसयजमानस्यपितरमवनेजयत्यमावनेनिरित्यमावनेनिरितिपित्र्यमह

DR. BHAU DAJI MEMORIAL

रंतिश्रुतत्वात्।ततोनीवींविसंस्यनमोवःपितरइतिमंत्रेणैकमंजलिंकरोतिनमस्कारार्थत्वाच्चपुरांजलिःकार्यः
अथनीवीमुद्धृत्यनमस्करोतीतिश्रवणात्॥॥षड्भिर्नमस्कारान्॥अथवाषएनमस्कारान्षडंजलीन्क्रियंतइति।त
त्रैवं॥षट्कृत्वोनमस्करोतीतिषळ्भिर्नमस्कारैरिमांश्रवणात्।नमोवःपितरोमन्यवेनमोवःपितरोनमोवःषष्ठास्वः।
सर्वेनुप्रसेङ्गोताःकेचिन्नुशोघायंतिवइतिमोवर्जयित्वाषडेवनमस्काराःकर्तव्याइत्याऊः॥क्वचिद्ब्राह्मणांतरेण्य
तद्वयवर्जिताःषडेवनमस्काराःपवित्रास्पइतिचाऊः॥॥गृहान्नःपितरोदत्तेतिच॥गृहान्नइत्ययमपिचन
मोनमस्कारोणमंतेपवित्रंज्यः।जपश्चाकर्मण्यंक्रियाऽकर्पुरितिकरणाइतिज्यायाज्ञैर्यथमाशाःप्रार्थनाः।
गृहान्नःपितरोदत्तेतिगृहाणोगृहपितरईषतएषोएतत्स्याद्वीःकर्मणइतिश्रुतेः॥॥ब्रह्मायंत्रणादिप्राक्तु
ग्मूहनात्प्रयान्नवयज्ञोपवीतीतिविपर्ययेनशेषः॥प्रयाजवद्यज्ञोपवीतिविपर्ययंकृत्वायज्ञोपवीतिनोश्त्वो

दशाविपर्ययंचप्रयाजवत्कृत्वाब्रह्मामंत्रणादिब्रह्मन्प्रस्थास्यामीत्यतआरभ्यप्राकुस्रुग्व्यूहनाद्धेतेनकर्म
णाअव्यवहितंयथास्यात्कर्मकुर्युः।तसर्वएवयज्ञोपवीतिनोभूत्वानुयाजाभ्यांप्रचरिष्यन्नइत्याध्वर्युमन्त्र
ब्रह्माचपश्चात्परीतःपुरस्तादग्नीडुपविशतिहोताहोतरध्वर्यविहब्रह्मन्प्रस्थास्यामिसमिधमाधायाग्नि
मग्नीत्संमृष्टोनिस्रुचावादायप्रत्यङ्तिक्रामत्यतिक्रम्याग्नाव्याहवनीयेदेवान्पेजतिसोपबर्हिषोहावनुयाजोय
जतीतिश्रुतत्वात्प्राकुस्रुग्व्यूहनादितिफलत्वात्स्रुग्व्यूहनाद्यपसव्येनतत्कुर्युःनेदंविपर्ययोविहितत्वा
दितिअपसव्यंतुपित्र्यत्वात्प्राप्तमेवेतिनविरुध्यतेमपेक्षतेनाप्रस्तरमादत्तेअनुयाजेधारानुयाजंच
हुत्वास्रुचावासाध्यूहनपरिध्यंजनस्रुक्चाकप्रेषानंतरंप्रस्तरादानकालप्रस्तरंनादत्तेनस्रुक्षाति।अथसा
दयित्वास्रुचोव्यूहतिस्रुचोव्यूत्यपरिधीन्समङ्क्तेपरिधिमिपधास्याग्नाव्याहवनीयेदेवाहोतरोमद्वाच्यायेष

षितोमानुषःस्रुक्वाकायेतिस्रुक्वाकंहोताप्रतिपद्यतेनाध्वर्युःप्रस्तरंसमुल्लुंपतीत्येवापास्तेइतिश्रवणात्
॥अनुप्रहरत्फलेनकिंचनानुप्रहरतिअग्निमध्येनकिमपिप्रक्षिपतीत्यर्थः।यदाहोतासूक्वाकमाहाथान्नी
दाहानुप्रहरेतिमनकिंचनानुप्रहरतीतिश्रुतेः॥तूष्णीमात्मानंस्पृशतीति॥ततस्तूष्णीमेवात्मानंचत्वदयेद
शंस्पृशतीतिआलभेतातूष्णीमेवात्मानमुपस्पृशतीतिश्रुतत्वात्॥उपस्पृश्यपरिधीन्नानुप्रहरतिपरिधी
नमनुप्रहरणकालेतूष्णीमेवपरिधीनुपस्पृश्यप्रहरेत्तेनानभ्यनानुप्रहरतिअग्निमध्येनप्रक्षिपतिउपस्पृशत्येव
परिधीन्नानुप्रहरतीतिश्रुतत्वात्॥शंयंतेभवतिशंयंतेभवतिशारवांतरोपदेशात्स्वशाखायाम
विशेषाहसंवदस्वेत्यगानमीदगेङ्गावयश्रोषट्स्वगादेव्याहोतरभ्यःस्वस्तिमीनुषेभ्यःशंयानुब्रूहीतिशंयंत
स्पेवश्रुतत्वात्॥अतस्त्रपनीसंयाजदक्षिणाग्निहोमस्रुवपात्रनिनयनादिनमङ्क्तायेत्यंतस्यभावप्रतिपत्ति

क्तऽश्वर्तत्त एवा संधुप्रेषांतेसंस्रवाऽऊतिः। धुरिनिधानंवेघालंभः। वेदविभाकोहोतुरेवपन्त्याऽभावात्॥ होतुश्च
त्वादेहितत्वाच्चप्रत्वामुंचामीतिवेदंविमुच्ययोक्त्रमितिहोतासर्वत्रस्रीवेदंविमुच्यप्रत्वामुंचामीतिमंत्रेणहो
तेवयोक्त्रंविमुंचतीतितस्मार्थः। वेदस्यपरिवेकासरणंमंत्रेणसमिष्टयजुर्होमः। प्रतिपत्तित्वांगीकारात्॥ ॥
बर्हिःपरिध्यग्नौप्रास्यति॥ बर्हिर्होमकालेनर्हिःपरिधीश्चाग्नौप्रास्यति। अग्निमध्येत्रस्रंप्रक्षिपतिसहैव॥ अथ
तद्बर्हिरनुमंत्रयतिपरिधीन्स्रुतिऋतत्वात्॥ बर्हिपरिधिप्रक्षेपानंतरंप्रणीताविमोकाख्यंकर्मभागः। प्रात्रि त्रा
दिप्राज्ञानपक्षेभागावश्यकः। अंतरहीतंचेत्तस्यविसर्गः। भागघाज्ञानमितिन्यायसंभवः॥ स्रुक्स्रुवाकंप्रतिनिधातानि
कुर्वतेनपन्नाः संयाजंयतिनसमिष्टयजुर्होतिसर्वमन्यक्रियतेसंतिछंतोपित्वयज्ञइति। तस्मान्मंत्रप्रतिषेधात्
श्रोवस्यापिहविरुच्छिष्टत्वात्तद्धत्यतिपत्तिरितियुक्तंवचनात्प्रतिपत्तिकर्मण्यपिप्रतिषेधः॥ ॥हविरुच्छिष्टं ८२

च॥ चकारेणाग्नौप्रास्यतीत्यनुवर्त्यते। हविरुच्छिष्टंयत्पिंडदानार्थावदानानंतरंस्रवशिष्टंपुरोडाशधानामंथशेषरु
पश्चोवंचतत्संवत्सरेसंवत्सरेवाग्नौसर्वकर्मसमाप्तेप्रास्यतिप्रक्षिपति॥ तद्धैकेहविरुच्छिष्टमनुसमस्यंतीतिऋतत्वात्
॥ ॥अस्रुक्॥ प्रास्यतीत्यनुवर्तते। अथवाहविरुच्छिष्टस्रुवेशिंहविःशेषमस्रुक्कमध्येप्रास्यति। प्रक्षिपति। तदुत्तथान
कुर्यादनुतोच्छिष्टंवाएतन्नहुतो॥ ॥प्राश्नंवा॥ अथवाहविरुच्छिष्टंऋत्विग्भिरेवप्राश्नंप्राश्नीयं। तेषामेवप्रस्कृतत्वा
त्॥ प्राश्नीयुर्वेतिऋतत्वात्॥ ऋत्विजोवाप्राश्नीयुरितिमाधवः। पित्र्यस्तुक्॥ अथत्र्यंबकेहोममाह॥ ॥
॥त्र्यंबकानु॥ वक्ष्यमाणेतिशेषः। त्र्यंबकाइतिवक्ष्यमाणस्यकर्मणःसंज्ञासंव्यवहारार्थं। पित्र्यंत्र्यंबकनुनमु
क्त्वर्जमित्येवमादौ॥ ॥निर्वपतिपुरोडाशानेककपालान्पावतोयजमानपृथ्याएकाधिकान्॥ तत्रत्र्यंबकेपुरोडा
शान्एककपालानेकैकस्मिन्कपालेसंस्कृतान्पुरोडाशान्निर्वपतिनिर्वापादिनानिष्पादयति। किंपुनरत्रपेक्ष्यं

यावंतोयजमानस्यृत्वास्तावंतएकाधिकानूयावत्संख्ययजमानस्यगृहेभवाःऋत्वाःपुत्रपौत्रभ्रात्रान्यपत्या
नितावत्संख्याकानूएकेनपुरोडाशेनआधिकानूकुर्यात्॥तेवैद्वौद्वाभवंतिएककपालाभवंतितेवैप्रतिपुरुषं
यावंतोऽऋत्वाःसुस्तावंतएकेनातिरिक्ताभवंतीतिश्रुतत्वात्।करंभपात्रप्रकृत्यायनैवात्रापिऋत्यशब्दप्रजा
विषयोजयाःअत्रापिजातश्रुतेसमानत्वात्।तथाचमानवेउत्तरतोगार्हपत्यैकैककपालानूश्रपयतियावंतः
करंभपात्राणीतिआपस्तंबःप्रतिपुरुषमेककपालान्निर्वपतियावंतोयजमानस्यामात्याःसस्त्रिकास्तावत
एकातिरिक्तानीति।यावंतोयजमानस्यपुत्रपौत्राइतिकाण्वके॥॥चतुरावा॥अनपत्यएकापत्यस्यद्व्यपत्य
स्यचात्रचतुरएवपुरोडाशान्कुर्यात्।जात्रादेवधारणेऽतएवैतेपाकरंभपात्राएपिचत्वार्येवकर्तव्यानि
॥॥उदस्रुवश्चसर्वे॥॥अत्रत्रेयंवाक्यसर्वमुदस्रुवंकुर्यात्।सज्यघेननगार्हपत्यंयज्ञोपवीती भूत्वोदग्दा

सीनएतान्यज्ञातिसतत्तएवोपोत्थायोदङ्मिन्नवहंत्युदीचीरुषडुपलेउपदधातुत्तराधेगार्हपत्यश्चकपालानु
पदधातितयदेतामुत्तरांदिशंसचंतएषान्येतस्यदेवस्यदिक्सोमोदेतामुत्तरांदिशंसचंतइतिश्रुतेः।अत्रमाधवा
चार्याः।यावदुक्तंचोदनारेतेपुरोडाशाश्चात्रतस्तेषांसंस्कारप्रकाशाहः॥सज्यघेनानतिगार्हपत्यस्यपश्चाद्यज्ञोपवीति
नोभूत्वाउदस्रुवआसानएतान्पुरोडाशाञ्चानिर्वपेत्।अन्नपदकोरपदानेनैष्टिकधर्माणांप्रोक्षनिर्वापादिकंस
र्वंहविःस्थालीमेवकर्तव्यंहविरन्यथानुपपत्तेश्चस्थालीनिर्वर्त्यान्या हननादीनितयदेतामितिनत्वत्रयद्यस्मादेन
मुदीचीदेवत्यंतस्मादेतामुत्तरांदिशंसचंतेसर्वेषुव्यापारेष्वृत्विजःसमाश्रयंतीतिउदस्रुवःसर्वमुज्ञासानाएतारू
पदधातितिउदस्रुवस्तिष्ठन्नवहंतीत्यत्रिनात्रदिग्विपर्यासोऽतोप्येतउदीचीदिगत्रप्राचीवभवतिप्राचीचदक्षिणाच
दक्षिणाचप्रतीचीप्रतीचीचोत्तरेतितेनात्रब्रह्मयजमानोदक्षिणेनोत्तरस्यामन्स्रुवानुदगग्रयोरासनयोरुपविश्य

वा.स.नतत्रापुनरतोऽन्यत्रादक्षिणतोयजमानइतिप्रणीताप्रणयनंचदक्षिणेनेःपश्चाउदगग्रश्चमसःएतच्च
दर्विहोमानांसंवत्सरंनभवत्यग्रेवित्वपदेशनुप्रणीताप्रणयनस्या भावाएवमेवकुकुटाहननस्यापिदर्विहोमाना
मग्रेवचजैमिनिनोक्तंतच्चांबकेपुनिष्टेरादर्शेऽतोऽत्रयावदुच्यतेतावदेवभवतिनाधिकंप्रकृतितःप्राप्तंएकएवाध्व
र्युःसर्वंयथाऋतंकरोति।अतश्चात्रास्पन्वाधानेऽग्नेःवरणप्रणीताप्रणयनपुनःपरिस्तरणादाःपात्रापकल्पग्रहणं
कंउभपेषणंकपालोपधानंप्रणयनंपात्र्यासादनंचकृत्वादक्षुस्वमादायज्ञस्यपजमानाध्वर्णोश्चनुष्पथगमनासज्जनांत
नतत्राागत्योदकंस्पर्शनमितिप्रोक्षणीसंस्कारर्दिःपात्रप्रोक्षणेपादकनिनयनादेरनुक्रम्याभावएवापात्रासादनं
नुगार्हपत्यस्यदक्षिणतःतस्यपश्चाद्वादक्षिणेऽग्नेउदकंस्थाप्यंदर्भागाणांउदकंस्थानिवाप्रत्यग्गयाणीतिय
हणंतूदक्षुस्वनकर्तव्यंकृत्वाजिनंदक्षिणोवंपरिस्तरणीयंकंडनमध्वर्युरेवोदक्षुस्वतिष्ठन्करोतिइमदक्षु ८५

दगयंकपालोपधानंचप्रत्यक्संस्थंगार्हपत्यस्योत्तरभागेअंगारांप्यूहदहनेदक्षितःप्रथमकपालधर्मेणसर्वेष्वेषु
पधानमितिकपालान्युपदधातीतिवऊवचनात्प्रतिउदाऽग्नौकंकयालंभवति।अन्यथाएककपालन्येक
स्मिन्नेवमहत्तेरकपालेसर्वेषांअपूपएककपालाभवंत्येवत्येकमेवसर्वसाधारणंकपालेस्यात्॥॥देषांच
॥देशानपिचतुष्पथाखुत्करस्थाणुरक्षादावुत्तरदिगवस्थानेवावाअग्नेयात्उदङ्पेरत्पजुहोतीतिचतुष्पथे
अवणात्उदङ्पेरत्पयदिवृत्तंचेत्पादिसूत्रंकृतत्वात्॥॥जुहोतयः॥एतत्रैयंबकाजुहोतयोभवंतिनयज
तयःअत्रहरिस्वामिनः।अत्रेयंबकानामपुरोडाशाःसन्नहिप्रकृत्यपतेषांहोमंवक्ष्यतिततोत्साधंपात्र्याश्रुस्रु
क्स्पान्वाहार्यपचनाऽऽज्यकमादायादक्षेरत्पजुहोतीतिनेदंवदहकर्मणउत्पत्तिवाक्यंअनेकगुणत्वात्।न
तश्चहोमसाधनमेवमंत्रपुरोडाशहोमयागसाधनमितिनिष्टैकाएवधर्मीकअस्रुक्यज्ञस्रुक्यज्ञंबकरूपयंतत्पादि

व२

व्यवहारःसहोमांतर्गतमाग्नाभिप्रेयाद्द्रष्टव्यः।अतोजुहोतयएवैतेनयजतयः॥॥अवघ्राणान्॥॥नविद्युतेवघ्रा
ख्येघृतेस्रवघ्राणस्तानेवघ्राणान्जुहोतीत्यपदिष्टंपित्र्यंवक्तव्यंयजंतस्रंथयदेषएतेयजतेरतियजतस्रंतिङ्
ष्टीअवणान्स्रुक्रामंथिवत्कृतेहोमोभविष्यतीतिसंकानिहत्यर्थमिदमुक्तं॥तस्मादवघ्राणएतेजुहोतयए
वाप्रयत्निवाकेतुहोतात्पुपेदग्नात्अत्रगौणायजतीतिशेषः॥॥अक्रान्वाक्रान्वाएतान्पुराडाशान्कुर्यात्अन
क्रान्वाउभयथापिश्रुतत्वात्।तेवाअक्राःस्युरुग्रहिहविस्तउवाअनक्राएवस्करितिश्रुतत्वात्।अंजनंश्रुतावि
धारणंप्राणदानंचेतितयोरयंविकल्पःनानिधार्यानिधार्यवोह्यस्त्यापस्तबः।पात्र्यांकृत्वादक्षिणास्रु
ल्मुकमादायचतुष्पथेपयलाशपत्रेनश्मनेहमः।सधर्मकत्वेपत्नीअपणामिवासनपात्र्यंगुलिप्रक्षालननिनयनो
तेपलाशपत्रश्रुतावदानपात्राणांसंमार्गोहनेनाग्नेद्वानउरोडाशान्पात्र्यांकृत्वाएकस्यांमवपात्र्यांस्रुचा स्यदक्षि ८६

वन

णाग्नेरंकमुल्मुकमादायचतुष्पथेउल्मुकान्स्पृष्टाग्नेवायतंदक्षिणाग्नुल्मुकंपंचभ्रसंस्कारपूर्वकमुपसमाधायतस्मि
न्नग्नौपला शपात्राणांयन्मध्यमंतेनहोमःकर्तव्यःअथवापलाशपत्रेचतन्मध्यमंचततत्पला शपत्रमध्यम
तेनहोमइतिअपूर्वत्वपक्षेतुयथाश्रुतमेवनुसांपंथासमाहारश्चतुष्पथसचतुर्णांदिग्भ्रः आयाताश्चत्वाराःपंथाना
यत्रसंगच्छंतेतत्राग्निमुपसमाधायजुहूंयदित्यर्थः।तांत्सार्धपात्र्यांसमुद्गास्यान्वाहार्यपचनादुल्मुकमादाया
दक्षुरेत्यजुहोतातिश्रवणात्।।सर्वेषामवदानंसकृत्सकृदतिरिक्तवर्जं॥मध्येमपालाशपत्रेजुहूस्थानीयेसर्वेषां
राज्ञांपुराडाशानांउत्तरार्धंत्सकृदवदानंकर्तव्यंअतिरिक्तवर्जंअतिरिक्तमधिकंप्रजासंख्यातोधिकंनिर्मितपु
राडाशंवर्जयित्वानास्यावदानंकर्तव्यंअन्यत्रविनियोगास्पवदृश्यमाणत्वात्।।मसर्वेषामेवावघ्न्येकस्यैवनावघ्नतियए
षातिरिक्तोभवतीतिश्रुतत्वात्।।अत्राहापस्तंबःचतुष्पथएवोल्मुकमुपसमाधायसंपरिस्तीर्यसर्वेषांपुराडाशानां

मुत्तरार्धत्सक्तत्सेदवाव दायमेनोत्तरर्धमेवाव दायमध्येजुहोति॥ ॥अक्रेषुमिश्रणं॥अक्रोद्येतिअभिघारणप्राण
दानयोर्विकल्पमाणुक्तं॥तत्राक्रेषुश्रुतामिघारणप्रणदानेषुते छिदानींमिश्रणंउपस्तरणमभिघारणंवाभवति॥प्राणदा
नाभावपक्षेतुनभवतिमिश्रणत्वेनोपस्तरणमिघारणेनअभिधीयते॥सआज्यस्योपस्तीर्यहिहविषावदायस्रुयापरि
ष्टादाज्यस्याभिघारयतिसेषाज्यनामिश्राऽतिर्ऽयतइतिश्रुतत्वात्॥ ॥एषतइतिजुहोति॥सर्वमभिनिपारस्तीर्यमस
मिधमादायोदगग्रुखउपविशेत्यथाक्रमंवदायपलाशपत्रमध्यमेनैवएषतेरुद्रभागइतिमंत्रेणस्वाहाकारांतेन
जुहोति॥सजुहोत्येषतेरुद्रभागइतिश्रुतत्वात्॥इदंरुद्रायेतित्यागः॥तैवरोद्रभवंतीतिश्रुतत्वात्॥एषतेरुद्रइतिम
वानुक्रमणेपामुक्तत्वाच्चत्रसयजमानावपिपुरस्तात्प्रत्यग्मुखाउपविशतः॥एवंतरं॥ ॥अतिरिक्तमाखूत्करउपकिर
त्येषतइति॥अतिरिक्तेराद्यंपुराजानांआखूत्करस्याखूभिर्मुखेकरुत्कीर्णपांसुरा शेउपकिरतिउपगूहतिपांसूभिरं ८७

तर्हितंकरोतीत्यर्थः॥अथयएषएकोतिरिक्तोभवतितमाखूत्करउपकिरत्येषतेरुद्रभागइत्याखूस्तेपशुरितिश्रुतत्वात्उप
किरणंवात्रतिस्करणंअनतर्हितकरणमित्यर्थः॥तघडुपकिरतितिरश्चवंवेगभीतिरश्चेवतघडुपकीर्णइतिश्रुतत्वा
त्॥॥आगम्यावरुद्रमदोमहीतिजपति॥आखूत्करदेशादागम्यसर्वत्रविकृतायजमानब्रह्मणाध्वर्यवेधाग्रवरुद्रम
दोमहीत्यनुमंत्रंजपतिअथपुनरुत्पजपत्यवरुद्रमदोमहीतिश्रुतेः॥यदात्वरर्वएवायंदविहोमस्तदाग्नीधोप
नविघतेतेनविनैतेधिकृताजपेयुस्त्वारत्येतिवचनादाखूत्करोपकिरणायापिसर्वएवतेगच्छेयुरितिहरिस्वामिनः
अतएवचपुनरागमनवचनात्त्वेदस्थितएवात्करउपकिरेत्॥पुनस्तंतआनायेतिगम्यते॥ ॥अग्नींत्रिःपरियंतिपि
तरवत्सच्योरुनाग्नानाम्नंबकमिति॥ततस्तेसर्वेरर्वणत्र्यंबकंयजामहइतिमंत्रेणपितरवदित्यवदक्षिणंत्रिरग्निंप
रियंतिपरितोगच्छंति॥किंकुर्वाणःसव्योरुनाग्नानासव्यानुरूदक्षिणेनपाणिनाग्रकुर्दयंतोवादमानाःअथापसल

वित्रिः परियंतिसव्यान्नुनुपाघ्नानास्त्र्यंबकमितिश्रुतेः॥॥स्वयंचैतेनैवदक्षिणानाघ्नानाः॥एतेतेनैव रुद्रेणत्र्यंबक
मितिमंत्रेणदक्षिणेनुनाघ्नानादक्षिणेनपाणिनाकुर्द्दयंतोदद्यवदिति प्रदक्षिणमात्रंप्रतीयेतानपुनःप्राचीनावीती
।अथपुनःप्रसलवित्रिः परियंतिदक्षिणान्नुनुपाघ्नानाएतेनैवमंत्रेणेतिश्रवणात्।अप सलविप्रप्रदक्षिणं।प्रसल
विप्रदक्षिणंएवंवतएवश्रुत्वात्पितृवदित्यनेनाप्रदक्षिणमात्रंप्रतीयेतानपुनःप्राचीनावीतित्वंतस्यापिविधाना
त्कर्मणोपित्र्यत्वाभावाच्च॥॥कुमार्यश्चान्तरेणाग्नयत्रपतिकामाभगकामावा॥यजमानस्यकुमार्यपरिणीता उ
त्तरेणत्र्यंबकमितिमंत्रेणपतिवेदनमित्यनेनोभयत्रेतिपित्रवेद्ववच्चपरिक्रमेणसैहवित्रिःपरियंति।पतिकामाःप
तिकामयमानाः।भगकामावासौभाग्यंकामयमानावा॥तदुहापिकुमार्योःपरीयुर्भगस्यभजामहाइतिवासमुतामा
मंत्रोस्तित्र्यंबकमितिश्रुतत्वात्॥॥रौद्रान्यजमानोञ्जलिनोदस्यत्यगोःप्रापणं॥ऋतावग्निष्ठानरौद्रानुरोजञ्ञानयज ८८

मानोंजलिनोर्घनिक्षिपतिकियावद्वैस्यसगोःप्रापणंदेशंयथाक्षिप्तान्धर्मुरवापिगोर्नप्राप्नुयात्॥अथैनान्यजमानोंज
लेरसमोप्योर्ध्वानुदस्यथागौर्नादाप्नुयादितिश्रुतेः॥॥प्रतिगृह्णात्येनान्॥एतान्धर्मुदस्तान्रौद्रान्पुरोजञ्ञान्
अंतरिक्षात्प्रजाःपतन्तःयजमानएवप्रतिगृह्णातीतिहस्तोपायेनधारयतात्पर्थः॥मान्विलिप्संतउपस्पृशंतीतिश्रवणात्
॥तांश्चउदस्तान्मनाःविलिप्समानोनानास्थितापलिङ्गमिच्छंतीतिनांतरिक्षेस्थितावपुनर्हस्ताभ्यांप्राप्नुयादितियज
मानएवनेच्छतिइतरेपिवांछंतीतिवऋचनमितिहरिस्वामिनः॥अन्नाक्युपस्पर्शनं॥अन्नाक्येअंतरिक्षात्पततायहणे
भूमौपतितानामुपस्पर्शनान्विलिप्संतउपस्पृशंतीतिश्रुतेर्वलिङ्गमिच्छंतोलिप्सनःनहिपरीताःविलिप्संतोलघुमन्त्र
काःसंतोभूमौपतितान्स्वाहोपस्पृशंतीतिमाधवः॥॥मृतयोःकृत्वोवणुयद्वांकूपेवासजेत्।भयंतस्थाणुरुच्चवंशावल्मीकानामन्यतमास्मिन्लुल्लपणवदासजत्पतन्नइति॥तान्रौद्रान्पुरोजञ्ञान्मृतयोःकृत्वाअधीश्रितयाहुयार्मू

तयोश्चिक्याकारयारज्ज्वानिर्मितियोराशेरोप्यवेणुयष्ट्यां कुपयज्ञियवृक्षजेतुलादंड्येवेणुनिर्मितमार्जनहृयमुक्तोवा
उभयतम्पात्रसज्योभयतःप्रांतयोर्बध्वास्थाणुवृक्षवज्ञावल्मीकानांमध्यमन्यतमस्मिन्निति स्थाणोवारहतवत्वं
ज्ञावावल्मीकेवाएतत्तरुरइतिमंत्रेणाल्लेणवदासजेति।अवलगयति।उत्क्षपणवदित्येगाःप्रायणंदर्शांस्थाणुच्छिन्ना
मूलवृक्षामूलंमुष्कस्थाणवित्यापस्तंबः।तांद्वयोर्मूलकयोरुपनत्यवेणुयष्ट्यावाकुपेवाभयतआबध्नीदूर्ध्वरत्प
यदिवृक्षंवास्थाणुंवावेणुंवावल्मीकंवाविदेत्तस्मिन्नासजत्येतत्तरुरइतिश्रवणात्॥यत्तरणमयेत्रामयेत्रावपने
धान्यबध्नातेतन्मूलंमूलमेवमूलकंस्वार्थकःप्रत्ययः।तान्द्वाडाल्लुरोडाश्रांद्वयोर्मूलयोरुपनत्यावश्रीवेणुयष्ट्याद्वा
उभयतोबध्नातियद्वाकुपेगर्भवतःस्त्रियाम्पामादधातीतिनिर्मितभाजनहृयमुक्तोदारुविशेषोविवधापरपर्यायकुप
स्तासिन्नुभयतउभयतःपार्श्वयोर्वेणुमययोर्भाजनयोस्तान्द्वाडान्नेनसार्धमुभेरत्पउदश्रुत्वाहूरंगत्वाहस्तमस्था

स्त्रि दू।२

८९

एवादावन्यतरस्मिंल्लवधमासजतिवलगयतिाइ।माधवाअपिवामूलयोःसमाप्यवीवधंकृत्वामुष्कस्थाणोवल्मी
कवपायांवावधायेत्पापस्तंबः॥॥॥कृत्तिवासाइति। क्रियांतरस्यानुपदेशात्कृत्तिवासाइतिजपेत्।कृत्तिवासाइ
तिनिष्ठापयत्येवैनमेतत्स्वपन्नुहिनकंचनहिनस्तितस्मादाहकृत्तिवासाइतिश्रवणात्।आसक्तस्यनिश्चलीकरणमिति
केचित्॥॥॥अनपेक्षमेत्यापस्तंबःत्यपः॥॥॥तेएवंकृत्वायजमानादयोरोदनंस्थालीवादावासज्यप्रदक्षिणमावृत्येत्यनेप
क्षमेत्यपरेउदुरोडाग्रहोमस्थानंचतुष्पथंपश्चादनवेक्षमाणायंतएवसाकमेवप्रदेशेआपउपस्पृशेपिसर्वउदकमाल
भंतेाअथदक्षिणान्बाहूनन्वावर्तंतेतेप्रतींसंपुनरायंतिपुनरेत्यापउपस्पृशंतीतिश्रवणात्।तेसर्वेस्वंस्वंदक्षिणबा
हुमनुलक्ष्यप्रादक्षिण्येनावर्तंतेाततोग्रहमागत्यप्रणीताविमोकंरक्षसभागंचकृत्वादक्षोपस्पर्शनंकुर्यात्।अत्रापरेएवा
हुर्विहोमाइतिपक्षेप्रणीताविमोकेअपिनभवतिएवंसतिप्राकुव्रतविसर्गात्पित्र्यादिकरणपक्षेत्रतविसर्गादिनमः

कृतायेत्यंतंकृत्वावपनंकुर्यात्।अन्यथावपनमेव।ततःसमारोप्यगृहंगत्वाग्नेहोत्रशालायांगार्हपत्यंनिर्मथ्या
ग्नावित्युत्पन्नदानमेवसघःपौर्णमासेष्टिःकर्त्तव्या।अथकेचाग्रश्वासमारोत्याग्नीउद्वसोयवंद्येतेनयजेतेनहितद
वकल्पेतयदुत्तरेयदावग्नेरंजुऊयात्तस्माद्देवस्यतियदाहित्वानिर्मथ्याग्नीपौर्णमासेनयजेत।आहवनीयोसमा
रोप्यदक्षिणाग्नरप्युपलक्षणंयदिवार्योभवेयुरिति।उक्तःसाकमेधाः।अथशुनासीरीयमुच्यते।।शुनासीरीयमतः।अ
तइतिसाकमेधानंतरंतत्कालमेवशुनासीरीयंभवतीत्यर्थः।सयत्रैवसाकमेधैर्यजेतेतच्छुनासीर्येणयजेतेतिश्रवण
त्।अत्रहरिस्वामिनः।यत्रकालेसाकमेधैर्यजेतेतत्रत्रैवशुनासीर्येतिनतद्दिवसनियमार्थं।किंतर्हियत्पूर्वयापर्व
णारूढंचतुर्थमासीतितदाग्रंकानिवृत्त्यर्थंसाकमेधाप्रत्यासत्तेयजमानेयदूर्ध्वंयजेतेतियमतश्चतुर्थमासंनाड्रियेते
त्यर्थः।कुतएतत्।।तस्माद्यंदेवकदाचेतेनयजेतेत्फपसंहारात्।अत्रेमाश्रुतयःयत्रयास्मिन्नेवकालेसाकमेधैर्यजेततत्र

रानीतदनंतरकालएवसयजमानःशुनासीरीयेणैवयजेतेनतुशुनासीर्यस्यापिचानुमासत्वान्मासचतुष्टयव्यवधानम
पस्तितमित्याहायद्वाऽऋतिचतुर्षुचतुर्षुमासेषुसंवत्सरस्यमध्येवैश्वदेववरुणप्रघाससाकमेधभेदेनत्रिस्त्रिर्वारंयजे
तेनैवसंवत्सरमाप्नोतिवैश्वदेवादयःप्रत्येकंचानुमास्युच्यतेऽतितदनुज्ञानेनेतावरेषांद्वादशानामवास्तत्वात्।तत्स
मुदायरूपसंवत्सरोपियजमानस्यस्वयंनोजातरूपर्क्।उक्तमर्थंनिगमयतिस्मादितिस्माच्चतुर्थपर्वणःशुनासी
र्यस्यसंवत्सरातिरिक्तानित्यंस्थिवाकलानास्तियस्मादकदाचिदेवसाकमेधानंतरंयजेतेत्यर्थः।।एतदेवानंतर्य
स्यत्रकृताप्युक्तंशुनासीरीयमतइति।।।।यदेवेत्।।साकमेधानंतरंयजमानोयदेवेत्तदानीमेवध्येहवात्रेपहवाऽऽग्रध्रं
मासेवामासेवाचतुर्षुचतुर्षुमासेषुवातदाशुनासीरीयंकुर्यात्।तस्माद्यंदेवकदाचेनेनयजेतेतिश्रुतत्वात्।अत
एवाऽऽपस्तंबेनतान्येहचतुरर्धमासेमासिचतुर्षुमासेषुशुनासीरीयेणयजतइतिमासेवेचशुनासीर्यंचतुर्षुमासे

घुसद्यश्चतुरहमासिवावैश्वदेवेनव्याख्यातमिदंकावकेचानदर्शपूर्णमासीयंचतुर्थ्यामासिचतुर्षुवेति॥॥पौर्णमास्यां
मावहिर्विर्जा॥अत्रशुनासीर्यंबर्हिर्विर्जिताःपौर्णमासधर्माधर्मावंतिवहिश्चवैश्वदेवपर्ववत्रेधासंनह्यंतिवै
र्हिरहणंप्राचीनप्रवणेदर्शाहतंवासःकुशाप्रस्वःप्रस्तरइत्यादीनांउपलक्षणार्थंश्रुतेतेषामप्रतिषिद्धत्वात्तथा
हि॥अथयस्माच्छुनासीर्यंणयजेतेतिप्रकृत्यनस्याहन्नापकिरेत्प्रस्तरेवदिनदृङ्मंत्रेतिदर्शपूर्णमासाज्यंतमंथंत्यग्निंपंचप्रया
जाभवंतित्रयोनुयाजाएकःसमिष्टयजुरितिअत्रात्प्रस्तरेवदिदर्शपूर्णमासाज्ययोरग्नेयोरग्नयेधोनित्यानुवाक्याःसंप्रै
षंथनंत्वत्रप्रतिषिद्धंनमंथंत्यग्निमितिक्रियाविच्छेदंचशुनासीरीयंनिःसंथनमितिविधानमपिसंथानस्याप्तिःअनाविहितप्रतिषे
द्धत्वात्तंथनस्यशुनासीरीयेविकल्पःअत्रयदासंथनपक्षआश्रीयेतततोवैश्वदेवंवन्नवप्रयाजानवानुयाजान्
नभवंतिषट्चब्राह्मणेतत्सूत्रेचतथादर्शनात्तथाचसूत्रं॥समानमन्यमन्यद्वैश्वदेवेनपौर्णमास्यंचममय्यमास्या

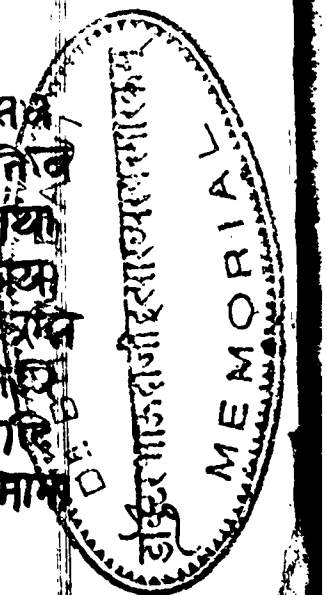

रतिआश्वलायनेनापिसमानोवैश्वदेवइतिब्राह्मणेपियद्वैश्वदेवंतंतंत्रंतत्रघनमंथ्यतेपौर्णमासमेवतंत्रंभवतीति
।पंचप्रयाजाइत्यादिनानवप्रयाजानवानुयाजानांत्रयाणांसमिष्टयजुषांवैश्वदेवधर्मीश्रातुमीप्सितत्वेनप्राप्तानां
निषेधात्तद्व्यतिरिक्तानांवैश्वदेवधर्माप्राप्तानिषेधमात्रात्तेनाबर्हिःकुशाप्रस्वःप्रस्तरःप्राचीनप्रवणेदेशोहृता
निवासांत्येवैश्वदेवधर्माभवंत्येव॥॥नित्येभ्योष्टिकानि शुनासीराभ्यांद्वादशकपालः॥शुनश्चसीरश्चशुनासी
रौतौभ्यांशुनासीराभ्यांद्वादशकपालःषष्ठंहविर्भवति॥शुनोवाशुःसीरआदित्यःअथैतेनैवपंचहवींषि
भवंतीत्फल्गुन्यांशुनासीर्योद्वादशकपालःपुरोडाशोभवतिऋतिरितिश्रुतत्वात्॥॥इंद्रायवाशुनासीराय॥अथ
वाइंद्रायशुनासीरायद्वादशकपालःपुरोडाशोभवतिनशुनासीराभ्यांशब्दांतरात्॥॥वायव्यंपयः॥वायुदेव
त्यंपयःस्यान्नहविर्भवतिअथवायव्यंपयोभवतीतिश्रुतत्वात्वाहतपित्रुपसायतःकुणःवांतोपिप्रत्येयःवाय

व्यमिति सिद्धं वायव्यं पशुमवति। वायव्यमित्युपांशुप्राकरणिकत्वात्॥ इदमिदानीं चिंत्यते। किमिदं पयो धर्मवदवति उत लौकिकमिति किं तावत्प्राप्तं सूत्रेणैवपदात्॥॥ लौकिकं प्रतिधुक्श्रुतेः॥॥ तच्च पयो लौकिकं भवति। कुतः। आरंभातरेवायव्यं पयः प्रतिधुग्भवतीति श्रूयते। प्रतिधुक्शब्देनतत्कालंडुह्यंतत्कालं पयोभिधीयते। यदि वैधर्मवत्क्रियेतेन दोहाऽऽप्नि वीपानंतरं दोहः प्राप्नोति परिस्कालननिनयनं अपणं च॥ अतश्च प्रतिधुक्त्वं विरुध्यते। अतो लौकिकमेव प्राप्तमाह॥॥ नाविरोधात्॥ एतत्पयो लौकिकमसंस्कृतंन भवति। किंतु धर्मवदेवप्राकृतपयोधर्मकामित्यर्थः। कुतः। अविरोधात्। न हिधर्मेषु क्रियमाणेषु प्रतिधुक्त्वं विरुध्यते। नन्विदानीमेवोक्तंकालेपयो विरुध्यंतरिति। सत्यंप्रदानकालएवसुनासीरयागानंतरं दोहंकरिष्यते। अधिश्रयणप्रस्कालननिनयनअपणवर्जिता सर्वे धर्माः करिष्यंतेतेन धर्मवद्भविष्यतीतिधुक्स्पावविरोधोभविष्यतीति॥॥ प्रकृतिरशीनाच्च॥ तावपि

प्रकरणपवितानां धर्माणांमध्येयार्तिनविरुध्यतेतावतांक्रियाहेयाप्रातर्दोहएवातवनवर्जितानामितिअतः सुनासीरयागानंतरमेवप्रतिधुक्कावि रोधोभिहमैरुपेतोदोहः कर्तव्यइति॥॥ यवागूर्वा॥॥ वाशब्दोविकल्पार्थः। अथवावायव्यायवागूः सप्तमंहविर्भवति। नपयः तंडुलैः स्विथिलपक्कायवागुरित्यर्थः। यवागूरपक्वेषु पांशुत्वंवा यामेवत्यवातेषांवैचतुर्गृहीतस्त्रिगृहीतत्रिगृहवीष्यनिरुक्तानिभवंतिरिति। हविःसंबंधेनोपांशुत्वंविधानात्॥॥ सौर्यएककपालः॥ सौर्यः सूर्यदेवतएककपालः पुरोडाशोष्टमंहविर्भवति। अथसौर्यएककपालःपुरोडाशोभवतीतिश्रुतत्वात्। अयमप्युपांशुरेककपालश्चावारुणउपांशुरत्फरुत्वात्॥ सर्वऋतुश्चासर्वऋतुश्च सर्वकपालइत्फरुत्वात्। एवंचात्रत्रीणिहवींष्युपांशुभवंति॥॥ सौरंपयोगंदक्षिणा॥ षड्बलीवर्दयुक्तसौरंदक्षिणाअस्मिन्कर्मणिभवति॥॥ उष्ट्रोरौवा॥ अथवाउष्ट्रोरौमहांतौबलिवर्दावेतदक्षिभवति॥॥ श्वेताश्च

सौर्यस्य॥सौर्यस्यश्वेतोश्वोदक्षिणा भवतिसौर्यंप्रक्रत्याहा तस्माश्वः श्वेतोदक्षिणेति॥॥अभावेगोः॥अश्वाभावे
सौर्यस्यगोर्दक्षिणा भवतियद्यश्वंन विंदेदवेगोरेवश्वेताः स्यादिति॥॥संवत्सरेसोः॥तस्यसंवत्सरेसोश्वानुमी
से :संवत्सरंवसुभिर्योयजमानस्य॥॥फाल्गुनशुक्लप्रतिपदिसुनासीर्येणेष्ट्वा॥आगामिन्यां
फाल्गुन्यांपौर्णमास्यांसोमेनाग्नेष्टोमेनपशुनावाग्नेयेनहविषावाआहोप्यायजेत॥नहैकेरात्रिअरात्रि
पर्यायंतिसमयदिरात्रिरितिपर्यायेणयदद्भ्यस्तात्फाल्गुन्यैपौर्णमास्याउदृष्टंहुतासौर्येणयजेता यदीक्षेततन्ना
नीजानंपुनःफाल्गुनीपौर्णमास्यनिपर्ययादितिश्रुतेः॥फाल्गुनीभंशुक्लापौर्णमासीफाल्गुनी षष्ठ्यर्थेचतुर्थी॥फा
ल्गुन्याःपौर्णमास्याःपुरस्ताद्यदाद्यैदिप्रकृष्टंउदृष्टंचंडमाअस्मिन्दृश्यतेऽस्मादृष्टेशुक्लपक्षेतत्रप्रथमाद्यन्पतम
तिथौहुतासौर्येणयजेत॥अथानंतरमवसोमपागार्थदीक्षेतकालविलंबानकांक्षित्वेऽतिमाधवः॥उदृष्टेशु

क्लपक्षःतस्मिन्यतिपद्यवहुतासौर्येणयजेत॥अथदीक्षेत॥अथानंतरंतस्मिन्नन्यस्मिन्वाहनिदीक्षानुसोरेणदीक्षते
हरिस्वामिनोरिवान्मानुपाद्वाविघ्नांतवेपितस्यावघ्रिमाह॥॥आवृत्तिरनीजानस्य॥अजानांतंसोमेनातिति
ष्ठवंतंचातुर्मास्ययाजिनिपुनरागामिफाल्गुनीपौर्णमासीनामिपर्ययेण॥परानामक्तिक्तानामभवत्॥अपिवृत्तत
प्रोगवावत्सं सोमेनयष्टव्यमित्यर्थः॥काण्वके॥सयोग्निष्टोमोयदिदीक्षेतयनवितिःशंवायनंसोमेनात्सर्गप
सुनेष्ट्वेतिउत्सर्गपक्षेत्रयंकालः॥इतिवृत्स्रजमानस्ययतिश्रुतेः॥अयंपक्षोमेकारिविशेषस्येवतिनिगमर्या
इतिपूर्वेषुपंचदशसुप्रातःप्रतिपदीतिहरिस्वामिनः॥षष्ठ्यर्थेचतुर्थीफाल्गुन्यापौर्णमास्याइतित्वितिद्विविधोव
दिचातुर्मास्ययाज्विनोसंकल्पनुषायात्सृज्यमानःपुनःप्रयुंजानस्यातत्रोत्सृज्यमानस्यायंपक्षउक्तः॥अथपुनःप्र
युंजानस्यपक्षमाह॥॥आवृत्तिरनीजानस्य॥फाल्गुन्यांसोमपंथीनामन्यतमेनानीजानस्यातिष्ठवतोयजमानस्य

चातुर्मास्यानामाहुतिर्भवतीति। अत्राहुतिपक्षे मुनीसीरीयस्यैवैश्वदेवपर्वणष्वकालमाह॥॥॥ फाल्गुन्युपवसथेशुना
सीरीयं॥ आहुतिपक्षे फाल्गुन्युपवसथेमुख्यायांफाल्गुन्यांपंचदश्यांशुनासीरीयं॥॥ प्रातर्वैश्वदेवं॥ प्रातःप्रतिप
दिवैश्वदेवंपर्वभवतिप्रतिवर्षमेवमेवकर्तव्यं। अथपुनःप्रयुंजानस्यैर्वैघ्फाल्गुन्यैपौर्णमास्यशुनासीर्येण
यजेताथप्रातर्वैश्वदेवेनाथपौर्णमासेनेतद्धपुनःप्रयुंजानस्यैतिश्रुतत्वात्॥ एर्ववापंचदश्यांसाताच्चात्। प्राकुस्त
वयजुरितियुवन प्राच्येतादौचादितिर्दैवीनात्स्थेप्रतिपदीतिहरिस्वामिनः। षष्ठ्यर्थेचतुर्थीफाल्गुन्यैपौर्णमा
स्याःएर्वघश्चतुर्दश्यांशुनासीरीयेणयजेत। प्रातःपौर्णमास्यांवैश्वदेवेनयजेततदनंतरंमित्यनेपौर्णमास
यागोनित्यवंप्रयोगक्रमइतिमाधवाचार्याः। मानवोंसंवत्सरीतयाएर्वापौर्णमासीतंशुनासीर्यायोपवस
तियोत्तरांतोवैश्वदेवायेति॥ आपस्तंबः। चातुर्मास्यैरिष्ट्वासोमेनपशुनावायजेतेफाल्गुन्याउदृष्टसोमायदीक्षते

तंतत्तोनानाजातमपराफाल्गुनीपर्यंतवेयादिनिस्वैवैश्वदेवजग्लानस्यास्यपुनरालंभमानस्यफाल्गुन्याश्चतुर्दश्यांशुना
सीरीयेणेष्ट्वापंचदश्यांवैश्वदेवेनयजतइति॥ पंचवार्षिकानियंचदशावार्षिकानिएतान्येवद्विस्त्रिरपरिमितं
वाभ्यासादिति। पंचसंवत्सरादित्येकेषुवैश्वानरपाजैन्यापंचहातांचनाभ्यावर्तंतेएकोपक्रमत्वाद्यथान्वारंभणीय
मिति॥॥ त्रिविधानिचातुर्मास्यानि॥ ऐष्टिकानि। पाशुकानि। सौमिकानि॥ तत्रैष्टिकान्युक्तानि। सौमिकानित्य
येकाहस्तस्मिन्ध्यायेवक्ष्यते। चातुर्मास्यासोमाऽत्यत्र॥ अथसपाशुकान्यभिधीयंते॥ तानिचत्रीखंतरसप्त
स्वानानितेषुचपशुरुपाकरणंमनुष्यविशांनिर्दापउक्तंतत्रचपशुरापप्रधानं। एर्वहदीक्षापिप्रधानभूतान्येवात्र
पशुरुक्तोविवहनितत्रायंसंग्रहः। सपशुषुकिमैष्टिकंहविर्यंतत्रमुतपाशुकमिति। तत्रविप्रतिषिद्धसमयस्य
मास्यान्सधर्मत्वमितिन्यायादैष्टिकंहविर्यंतंत्रप्रसक्तमाह॥॥ सपशुष्वपशुतंत्रंप्राधान्यात्॥ सपशुषुचातुर्मास्ये

षुपशुतंत्रंस्यात्।कुतः।प्राधान्यात्॥प्रधानंत्रह्येतत्।पशुतंत्रमध्येहविषांप्रक्षिप्तत्वात्इत्यर्थः।कथंप्रक्षेपः।पशुपुरो
डाशविहितत्वात्।तस्मात्पशुतंत्रमेव।केचित्।आहुः।सपशुषुपशुतंत्रंस्यात्।कुतःप्राधान्यात्।पशुतंत्रस्यमहत्वात्प्रधा
नस्यह्यामहत्वात्पशुवाक्यं।शाकंतेहिसहितपशुतंत्रेोल्पचानुमाप्यप्रधानमिति।तथाहियंहिएकादशप्रयाजा
नुयाजाश्चतेषुएष्टिकानवांतभवंतिएवमुभयानुग्रहःकृतोभवति।तस्मात्पशुतंत्रमेव।सहप्रक्षेपस्तयोरवचनत्रया
र्थावाचनिकोनिर्वापमात्रस्योत्कर्षः।पशुपुरोडाशमन्विति॥॥एर्वेष्कुर्वैश्वदेवपाशुक॥वैश्वदेवपर्वणियत्पाशु
कंपाशुकसंबधिकर्मतत्पूर्वेष्कःपूर्वदिनेभवति।भूपाऊत्पाकृत्तरवेदिछादनांतंताहएष्टिकेनास्ति।अतस्तत्पा
शुकंइत्यपचंते।सिद्धांतमाह॥॥सधावा॥वाशब्दःपक्षव्यावृत्तौ।सधएवभूपाऊत्पादितरवेदिछादनांतंपा
शुकंसपशुवैश्वदेवंस्यात्।नपूर्वेष्कः।कुतः।विकृतीनांसधस्कोत्वस्यप्रत्यक्षवचनेनोपदिष्टत्वात्।केचि
द्विकल्पार्थमेवदाशब्दंपठंति।पठंतिचपिष्टहविःकालतावाचनिका।सधस्त्वमपिवाचनिकं।अतउभयारोपदृष्टि

कत्वाद्विराधाच्चविकल्पएवपुरुषस्येति॥॥वैश्वदेवःपशुः॥वैश्वदेवपर्वणिवैश्वदेवपशुर्भवति।सचश्राव्यएवानरुपांशु
वैश्वदेवीतिस्त्रीलिंगनिर्देशात्पयस्यायाएवोपांशुत्वविधानात्।तत्रवैश्वदेवःपशुपुरोडाशोद्वादशकपालःऐं
द्राग्नोधर्मप्रवृत्तौ।विश्वेभ्योदेवेभ्योजुष्टंनियुनज्मि।विश्वेभ्योदेवेभ्यश्छागस्यवपायामेदसानुब्रूहि।वपामेदःप्रेष्य
तिएवंहविषानुब्रूहि।हविःप्रेष्यतिचविश्वेभ्योदेवेभ्यःपुरोडाशंस्यानुब्रूहिपुरोडाशंप्रेष्यतिच॥अयंपशुर्निरु
प्तवन्नभवतिहविर्यज्ञपशुत्वात्।श्रूयतेयमपिहविर्यज्ञविधएवेतन्त्रेणोपायनादित्यत्रभवति।॥॥पशुपुरोडा
शमनुहवींषिनिर्वपति॥यत्पुरोडाशस्तंतमनुतानिकपालानंतरंपर्वहवींष्यानेयादित्यष्टौनिर्वपतिसन्नपाशुक
स्यपूर्वेष्कःकरणंपत्नीसंयाजपर्यंतमेवस्यात्।तएवस्यात्।वाछब्दोनपक्षव्यावृत्तौ।तेनसंस्कृत्यवैश्वदवीपयस्यार्थंवत्सपा
करणंकुर्यात्।तथाचमानवेोक्तोयोवपायांचात्वालमार्जयित्वापयस्यायैवत्सानप्राकरोतीतिदाहश्चपशुपु

येऽङ्गाऽपर्वहविषांप्रोहणानंतरंप्राकुवर्जईषेत्वेतीक्षणात्।आज्यनिर्वापस्यपूर्वतरनिर्वृत्तत्वादिति।इदानीमिदंचिंत्यते।पशुपुरोडाशामानेयादीपर्वहविषांचसमानकालत्वात्तंत्रेणस्विष्टकृद्यागःक्रियते।तत्रकिंपशुपुरोडाशस्यधर्मेणस्विष्टकृद्यागःउतहविषोधर्मेणेति।किंतावत्प्राप्तं॥यदिपशुपुरोडाशधर्मेणक्रियतेतदाऽनुरूपमृत्पात्रेपत्नीर्यपशुपुरोडाशावदानप्रत्यभिघारानंतरंउपभृतिस्विष्टकृदर्थमवदाया अभिघार्यातिक्रम्यपशुवदाग्नेयपुरोडाशावदानंकृत्वाप्रत्याग्नेयमेवप्रतिहविःस्विष्टकृदर्थमुपभृत्पवदानंकार्यं।अंतिमहविरवदानानंतरंउपभृतिद्विरभिघार्यौतिहविर्यागात्तन्नरमुपभृतिसकाशात्तनुक्कासंनायनिर्गुणःप्रेष्यप्रेषश्चस्विष्टकृद्यागंप्राप्नोति।यदाचपर्वहविषांधर्मेणतदानीमहविर्यागानंतरंप्रकृतिवदेवप्रत्यागत्यश्रपयेत्स्विष्टकृतंतुब्रूयात्फक्कोपस्तीर्यतनुक्कामेवसर्वहविर्भ्योविदायसगुणंयजेषइति।तत्रमुख्यत्वात्पशुपुरोडाशस्पष्टतरषांतदंशविधाने

नशास्त्वास्यपशुपुरोडाशधर्मेणआह॥॥तेषांचस्विष्टकृत्कृत्यस्त्वात्॥तेषांआग्नेयादीनांसर्वहविर्धर्मेणस्विष्टकृद्यागोभवति।प्रकृतिवत्तनुक्कामवदायसगुणंयजेषइत्यर्थः।कुतः।तूयस्त्वात्॥एवंहवींषितूयांसिप्रधानानिचपशुपुरोडाशश्चैकोगुणभूतश्च।यतःसापत्नंप्रतिषिद्धंसमवायेभूयसास्यात्तावर्मत्वमितिन्यायेनबहूनामनुयहोन्यायइतिपर्वहविर्धर्मेणवस्विष्टकृद्यागोभवतीत्यर्थः।तथागुणप्रधानविरोधेनप्रधानानुयहस्पन्याय्यत्वात्पशुपशुतंत्रमित्यफक्कत्वात्सर्वस्मिन्पशुकपालेआह॥॥यथाकृमविरुद्धं॥यदविरुद्धंतच्चानुमास्यहविर्धर्मसंबंधिक्रियमाणंपशुनामहनविरुध्यतेपशोर्विरुद्धंनभवति।यथाचानुमीस्यानामुक्कंतयाभवतीत्यर्थः।तद्यथा।अग्रहृतवासपरिधानान्त्रधाबर्हिषाचानप्रवृणोदेशःपुष्पितानीकुशानांप्रस्तरः।एवमादिपशुनानविरुध्यते।पशोश्चविशेषविधानात्।हविषांचानुयहःकृतोभवति।यच्चविरुध्यतेनवपयाजादितत्पशुकमेवेति।किंचिद्दक्षिणे

द्रव्यमाज्योहरति।पशुर्वैरोवदीयमानोप्रथमजोगौरेवषदघडभ्यानुग्रहायावरुणप्रघासेधेनुरेति।महाहविषित्रषभएवशुनासीरीयसौरोष्टावेति।पशुकेऽतिपर्वदक्षिणादेयाऽतिसंप्रदायकारः।एतच्चन्यायमूलत्वांरवायेननविरुध्येत।तत्रश्रुत्वाःमैमिकेःसमानदक्षिणानिसर्वेपशुत्रिचातुर्मास्यपशुदक्षिणेऽपशुकानीति।पशुदक्षिणाचातुर्मास्यदक्षिणावोभयोर्दर्शयेत्यर्थः॥॥हृदयशूलांतेवपनं॥पर्वसंस्थासुयद्वपनमुक्तंवैफल्यिकंतुसपशुषुहृदयशूलांतेकर्तव्यंहृदयशूलसमिदाधानांतइत्यर्थः।नियोगतोवपनंसपशुषुकर्तव्यमितिकर्कः।तदयुक्तं।कालपरत्वाद्धिक्यस्यत्रनेकगुणविधानेवाक्यभेदप्रसंगाच्च॥॥वरुणप्रघासेषुवारुणाः॥वरुणप्रघासेषुवारुणावरुणदेवत्यःपशुर्भवति।अष्टाकपालःपुरोडाशः।तत्रवरुणायत्वाजुष्टंनिर्वपामीदरत्यादि।वरुणायत्वाजुष्टंप्रोक्षामीतिच।अन्यत्सर्वंवैष्णवदेवत्यवत्।यत्तुपूर्वत्रैर्वैष्णवदेवेपाशुकमितिवचनात्रवैष्णवदेव

वेतिपित्रमूतिःन्यायसामान्यात्सर्वत्रैवमित्यपरे॥॥महाहविषिमाहेंद्रः॥महाहविषिमाहेंद्रःपशुर्भवति।माकमेधेपर्वणिअष्टाकपालःपुरोडाशः।तत्रमहेंद्रायत्वाजुष्टंमहेंद्रायनिर्वपामीत्यादिमहाहविषीत्फलत्वात्तत्पशुपुरोडाशःमनुवद्विधीयतेनिर्वापः॥॥शुनासीराभ्यांचतुर्थः॥शुनासीरेषुशुनासीराभ्यांचतुर्थंपशुर्भवति।चतुर्थंग्रहणंचतुर्थंपर्वलक्षणंतेनकरंभेनप्रतिप्रस्थातुर्यदिमाःसूदितिचतुर्थंग्रहणं।तत्रशुनासीराभ्यांजुष्टंशुनासीरायत्वाछागमित्यादिशुनासीरायपुरोडाशमित्यंतं॥७॥अथसपशुषुपदार्थक्रमोलिख्यते॥॥अथसप्रयोगमात्रप्रजामात्रआहवनीयादाग्रहतवासपरिधानं।उदवसानंप्राचीनप्रवणेनिस्थापनं।सपशुवैष्णवदेवार्थमित्यध्वरेणाग्रमन्वाधानं।ब्रह्मवरणंप्रपाकृत्यादिवेदिमानांतेनिरूढवत्।प्रणीतादिसर्वंभवत्येव।हविर्यज्ञविधत्वात्।द्वादशाकपालोवैष्णवदेवःपशुपुरोडाशस्तत्रानेयादीनामनुवैष्णवदेवहविषिनिर्वापोभागःरिहरणं

तः।तत्रश्रुर्वेणाश्रवाछिदनादि पयस्यार्थवत्सापाकरणंश्रावेणापयूहनांतं।ततोयजमानोवाचंयछतिप्रेषः।ततः
पत्नीसादनादि।तथाचमानवेः।ऋतायांवपायांचात्वालेमार्जयित्वावत्सानपाकरोति।पत्नीनत्तनचहविरा
सादनानंतरंनियमेनाग्निमंथनं।पशुडुरोडाग्रहविषामिडामार्जनेनपशुसंबंधिनांचदक्षिणेमंतोविश्रा
नादिपशुपुरोडाशानामःकृतायेत्पंतंसर्वंनिरूढवत्।यूहनेतुयागक्रमेणदेवतासंकीर्तनविधानंप्रकृतिवत्कर्तव्यं।
तथाचक्रियमाणेआग्नेयादिदेवतामिर्व्यवधानात्पशुदेवतायाःपशुडुरोडाशदेवतायाभेदोच्चारणंश्रुत्यैपशुदेवतयाः।
ततोहविर्देवतानांआग्नेयादीनां।ततःपशुदेवतावनस्पतयेतिव्यवधानाभावेतुसमानमुच्चारणंभवति।तिसंप्रदाय
पद्धतौ।परमार्थतस्तुपशुदेवतायतस्मात्परंवकीर्तनं।नाऽप्यदेवतानां।पशुदेवतावनस्पतिभ्यांश्रुक्श्रूयूहनमित्यश्रु
त्वात्।वरुणप्रघासेषुस्वकालकरंभपात्रकरणंतत्रश्रुर्वेयःसमारोपःउदवसानं।प्राचीनप्रवणेमंथनीमपशुवरु

णप्रघासार्थंविहरणं।।अग्न्याधानं।ततस्तूष्णीकरंभपात्रमेषमेषीकरणं।प्रातरहतवासापरिधानं।केचिदग्न्याधा
नमपिप्रातरेवकुर्वंति।ब्रह्मवरणं।सूपाऊत्पादिपक्षोतारंऊत्पंतंउभयोर्यज्ञयोश्चषड्भिःसादनादिछंन्नावभृतोत्पंतं।ए
तदंतश्रुर्वेधर्वोभवति।पंचशृहीतंग्रहणाद्धपयमन्धपनिवपनात्।आत्मालंभोदकालंभीतो।अभ्यादानोघधर्मारु
पाक्षणांतं।ततश्चप्रेषादिसंमार्जनप्रेषांतेकरंभपात्रहोमांतः।मंसामभादिप्रतिप्रस्थाताग्नेयंप्रयाजानाघ्रमुणास
हऊत्वानयमदग्नौवष्टवनस्पतीन्जुहोति।श्रुष्टंतंत्रंतयोरभावात्।एकादशानसहस्वायमुक्तमंजुहोति।एवमनु
याजेष्वपिनवमदग्नौवनस्पतिवर्हिषिनजुहोतिवासाणापवारुणीचाष्टकपालःपुरोडाशः।तमनुवैश्वदेववद्व
रुणप्रघासहविषोनिर्वापः।तत्रसुमेपाःश्रावाछेदनादिउद्यूहनांतं।ततोवाग्यमनप्रेषः।ततःपात्रासादनादितया
चमानवेऋतायांवपायांजात्वालमार्जयित्वावारुणेवत्सानपाकरोतीतिस्विष्टकृद्यूहनादिवैश्वदेववत्।पशु

पुरोडाशेडाभक्षणात्पूर्वमार्जनं। समिष्टयजूंषि हुत्वावभृथं। न हिर्हीमानंतरमाहवनीयोपस्थानंतेवास्त्वावभृ
थस्समिदाधानांतः। तेनावपनं। ततोग्नेयसमालिक्कमेधपुरोडाशाः। उरुमन्यइंद्रस्यदेवएवमुनासीरौयोपिशोरवा
तःक्रोडनीयांततोमहाहविषिमाहेंद्रः पशुः। अष्टकपालः पुरोडाशः। उरुमन्यइंद्रस्यदेवएवमुनासीरौयोपिशोरवा
मनविशोपःपशुमत्स्यचातुर्मास्येषुपूर्वेषुकः पाशुकंकर्मापरेषुकः वैश्वदेवः पशुः पशुपुरोडाशमनुचातुर्मास्येवत
यथापूर्वपाशुकःस्विष्टकृन्निगमास्थानवर्जंस्थानंवाजिनंतदयश्लोतंसंतिष्ठतेवासनमारुतोवरुणप्रघासेषु
उत्तरेषुपशुमुद्रयंतिमोहेंद्रमुनासीरायानुब्रूयोर्यथास्थानाडष्टयोपिब्राच। यथोदवतंवापन्नाचस्तथारव्यात
मकादक्षिन्यांनाकवतःमानपनेष्टहमेधायक्रोडिनोमेध्यमहाहविषिपर्वणिवासंस्थितएंद्राग्नःसमानमन्यदि
तिःतत्रैवैकान्यपिपर्यंतोअथवाक्येपर्वणेकपशोर्वेद्रोपरोविहवीषिपुपेलोपिब्राम्रंबकादध्वमनघा

जमस्तिमनोत्तादिपशुतावासोमिकोममानंदक्षिणानिसर्वचातुर्मास्यपशुदक्षिणापाशुकानीतितत्रापिष्टि
कृष्वरुणप्रघासतंत्रंभवतिमहत्वात्। पाशुकेषुतुपाशुवरुणप्रघासतंत्रंभवति। तत्रैष्टिकेष्टित्विजोहत्वाहतवा
सपरिधानसमारोपादवमानमेधनतिहरणकरंभपात्रकरणमेषमेषीकरणंधान्योनिशकलपरिधिनिधानमग्य
न्वाधानमुभयोःशारवाछेदनादिपवित्रबंधनांतंअध्वर्योर्वैश्वदेवीवारुणीपयस्यार्थवत्सापाकरणं। ततोग्रहमेधिव
रुग्रपणंचयावत्सत्वंतत्स्त्री। ततोवायव्यपेक्षार्थप्रतिप्रस्थाचातुर्मास्यार्थवाशारवापयूहनं। ब्रह्मवरणं। व्रतग्रहणंवा
उभयोर्यथास्वंवषट्कपंचकासादनाक्रपयमन्फपनिवपनांतं। ततःप्रणीताप्रणयनादिपित्र्यंबकपुनरुक्तवर्जि
तानांहविर्ग्रहणं। एकादशीआदिमोहेंद्रोविश्वकर्मावतिसाकमेधनंमुनासीरौकपुरोडशंत्र्यंबकंपुन रुक्तवर्जं
णमुरोडाशाः। चत्वारोदोहाः। तत्रतिस्रःपयस्या। एकंपयइति। षोडशंतुमहाहविरोडाशंइतिषोडशपुनरुक्तनिपुन

नभवंति। तत्र ह विषांक्रमः। अष्टौवैश्वदेविकानि। ऐंद्राग्नोऽनुपयस्पेकायाश्चतियस्प्रघासिकालिअनीकवत्सं
त्तपनोदहमेधीअक्रीडंएवद्वाविंशतिकरंभपात्रेहोमादिसर्ववरुणप्रघासवत्। दहमेधीयंचरुमासादयसमयेध्व
र्युःस्वयमेवादायवेदिसमीपेआनीयचतूर्लोस्रुतोवेदिमभिमंत्रमाहवनीयेशकलान्पाक्षायग्रहमेधीयचरोरा
सादनंइध्मानुपकल्पयत्यर्वमार्जनंततोभक्षणंउपस्थ्यमार्जयंतइतिवरुणप्रघासेश्रवणात्तस्मात्समप्रयाजशेषेण
मिधारणाभावात्। यागकालेस्थाल्यापएवापस्तारमिधोरोनक्रवायाःनप्रोक्षित्रावदानंतस्यकरोतिइडाव्यतिरि
क्तयजमानदृष्ट्यानदृष्ट्विजांचचरुंयत्रप्रायानंक्रियेतदेषावरुंअन्यत्रअन्येषामपिसर्वपर्वसंबंधिदक्षिणादानांते
दर्विहोमः। ततः पित्र्यत्र्यंबकाश्च। ततउलूखलमासाघमेधावैश्वदेवीवारुणीवाजिनीसंत्रेणप्रचारवरुणप्र
घासवत्समाप्तिः पाशुकेषुपाशुकवरुणप्रघासवदुपक्रमः। ऐंद्राग्नःपशुर्वपामार्जनांतंयारवालेदवत्सापाकरणं

घेष्टिकवत्। पशुपुरोडाशमनुसर्वहविषांनिर्वापःयज्ञप्रेषःसयुणश्चास्विष्टकृत्। मार्जनइडाभक्षभागपरिहारांतपशु
वानुमंत्रसंबंधिदक्षिणादानं। ततोदर्विहोमः। पशुविशसनादिशामित्रनुशासनीतं। ततः पित्र्यत्र्यंबकाश्च। ततोजु
काष्टयदाज्यस्थादायेत्यादिसमाप्तंपशुकंपरुणप्रघासवत्। यदाचसांवत्सरिकाणिकर्तुनशक्येतदानित्यवत्त
नेलोपामर्शदेत्यादानुष्ठानं। तच्चतुर्णांपर्वकालानामेकस्मिन्विधात्वालेकर्तव्यं। फल्गुन्यांचैत्र्यांचेत्येतेमास्यो
प्रतिपदिआषाढादौप्रतिपद्येवेति। अथवाष्टकापर्वणीत्युक्तं॥ कस्मिन्पर्वणितंत्राधिकेसवीणहवीषिकर्तव्यानीत्यु
च्यते॥ अथसपशुनावानुमीस्यानीप्रकारांतरमाह॥ ॥पुरस्ताद्वापर्वणः॥ ॥अथवापर्वणःपुरस्तात्इष्यकुंतत्रापशुभवे
तिवैश्वदेविकानसहाअस्मिन्पक्षेसाकमेधेषुप्राग्महाहविषापशुःमहारुविषमाहेंद्रंरत्फल्गुत्वानंतरंप्रागेवेति
युज्यते॥ ॥पर्वणोंतेवा॥ अथवापर्वणःपर्वणोंतेवपर्वसमाप्तेरिष्यकृतंत्रायंपशुर्वैश्वदेविकोभवति। नोदाना

पिसह॰ अस्मिन्पक्षेमहाहविरंतेपाकु॰पिरयज्ञात्पशु॰।वरुणप्रघासेषुचपेशारेन सनोरा प्यष्टहाग॰नमंधनानि
॥चातु॰मा॰स्यानंतरंऋतिमंत्रपाऽक्रमा॰नुसारेणज्योतिष्टोमानुविधेय॰।तत्रोत्तीर्यहविर्यज्ञत्वमा॰मान्यान्निवि
दाच्यते॥॥मित्रविंदाश्रीराष्ट्रमित्रायुःकामस्या॰।राष्ट्रकाम स्यमित्रविंदतिकर्मणोनामधेयं॰सा॰मित्रविंदाश्रीका
मस्यराष्ट्रकामस्यचभवति॰पर्यायेणैककफलसिद्धि॰नैकैकेनप्रयोगानसर्वेषां॰।विंदतमित्र॰राष्ट्रस्यभवत्यपशु
र्नर्त्कंजयतिसर्वमायुरेत्यपएवंविद्वानेतयेष्ट्वायजंतेयोवैनदेवंवेदेति॰तयाश्रीतिरादश्रिया॰हैतद्विराज
नाघेप्रतिष्ठितीतिवक्ष्यतत्त्वान॥॥स्राहवि॰।दशहवीषियस्या॰सादशहवि॰।मित्रविंदाभवतीतिशेषः॰तान्याह
॥॥आग्नेय॰॥आग्नेयोष्टाकपाल॰प्रथमंहविर्भवति॥॥सौम्यश्चरु॰।सोमदेवत्यश्चरुर्द्वितीयंहविर्भवति॥॥वाय
व्यंदशाकपाल॰॥वायव्योवरुणदेवत्योदशाकपालंपुरोडाशस्तृतीयंहविर्भवति॥॥चरुर्वायावा॰।अथवायोवै

यवमयोवारुणश्चरुरितिनपुरोडाशा॰।वारुणोयवमयश्चरुरत्रापीतिपरिभाषयैवयावत्पशुहविर्दानंतावत्क
र्त्तव्यमित्यर्थः॰अन्यथावैयर्थ्यापत्तेः॥॥मैत्रश्चरु॰॥मैत्रोमित्रदेवत्यश्चरु॰।चतुर्थंहविर्भवति॥॥ऐंद्राएका
दशाकपाल॰॥ऐंद्रदेवत्यएकादशाकपालपुरोडाशः॰पंचमंहविर्भवति॥॥बार्हस्पत्यश्चरु॰॥बृहस्पतिर्देवतायस्ये
हविर्भवति॥॥सावित्रोद्वादशाकपालोष्टाकपालोवा॥सप्तमंहविर्द्वादशाकपाल॰सावित्र॰पुरोडाशोभवत्यष्टाक
पालोवा॥अतएवयन्नोदकर्त्तिर्वर्तनानुकानिकपालानिचनेविनान्यत्रनभवंति॥॥पौष्णश्चरु॰।पौष्णोदेवत्यश्चरु॰
ष्टमंहविर्भवति॥॥सारस्वतश्चरु॰॥सरस्वतीदेवत्यश्चरुर्नवमंहविर्भवति॥॥त्वाष्ट्रोदशाकपाल॰॥त्वष्टृदेवत्योदशा
पाक॰पुरोडाशोदशमंहविर्भवतीति॰तांदशहविषमिष्टिमपशूपदोन्वयमष्टाकपालंपुरोडाशंसौम्यश्चरुंवायु
दशाकपालंपुरोडाशंमैत्रश्चरुमेकादशाकपालंपुरोडाशंबार्हस्त्यंचरुंसावित्रंद्वादशाकपालंवाष्टाकपाल

वाऽउरोडाशौ पौरोनुवाक्यं सारस्वतंवरं त्वाष्ट्रंद्वादशकपालंपुरोडाशं॥ दशानामर्पह विषांक्रमेणक्रतुत्वात्॥॥ एकंच
दानं॥ दशानामपिह विषांएकमेवप्रदानंतंत्रेण भवति॥ दशदेवतलिंगं कार्यं यायाज्यानुवाक्ये रत्र आम्नाना
त्॥ नानेतयानुवाक्ये यान्ववदद्भिः सोमोवरुणइति॥ तानेतयायाज्ययापरस्तात्प्रतिलोमंप्रत्येत्यवद्यरुपाणी ति
॥॥ समस्यानुवाक्यं॥॥ तत्समस्यैकमेणचतुर्थ्यंतानि सर्वेषांदेवतानांपदानुच्चार्यानुब्रूहीतिकर्तव्यमित्यर्थः
॥ सन्नमोविभक्तिनार्थतश्चतुर्थ्यंतानांचरकमात्रामेणांतयादर्शनात्॥ अथाऽग्निश्चमेसरस्वत्यावृंद्रायसु
त्रमेणानुब्रूहीति॥ त्रयाणांव्याहृत्यश्चनोमरुत्वतीनिंद्रंसुत्रामाणंयजेति॥ अत्रचसूत्रेककारेणहं॥॥ समस्यानु
वाचने॥ मंत्रेतिच॥ अतस्तदेवावाविधिभिर्लोपमंत्रत्वेवानुवधन्तकार्यं॥ अग्नयेसोमायवरुणायमित्रायें
द्रायबृहस्पतयेसवित्रेपूष्णेसरस्वत्यैत्वष्ट्रेनुब्रूहीत्येवं॥॥ यजेतिच॥ एकमवसमस्यानेयादिदेवतापदानिद्वितीया २०२

तानिश्रविभक्तिलोपंनेवाद्यार्थयेजतिवक्ष्यं॥ अग्निंसोमंवरुणंमित्रमिंद्रंबृहस्पतिंसवितारंपूषणंसरस्वतीत्वष्टार
मेजतिवत्पदोच्चारणमात्रेणोपांशुभवतिकाम्यत्वात्॥ उपांशुकाम्येदेवतेतिप्रयुक्तत्वात्॥ तस्मिंपंचदेवासामि
धेन्योयत्रंतपुरोऽम्नुदेवतायजतिपंचसमिधोभवंतित्रयोनुयाजाएकैकस्मिन्हयनुरितिश्रवणात्॥॥ प्रयाज्या
श्चैषामपिदेवतामस्यभवति॥ अथर्तुणाऋषितोहोतायेयजामहइत्याह॥ तस्माद्यायजामहइत्यस्यानंतरंयानि
देवतासंकीर्तनानितानिप्रैषसंबंधेनैषाऽत्फलत्वेनोत्तरेप्रैषादेवतापदानिसमस्यभवंतियेयजामहइति
सोमंवरुणमिंद्रंबृहस्पतिंसवितारंपूषणंसरस्वतींत्वष्टारंत्वष्टरूपाणिद्दतीत्यपिन्यत्रस्यात्प्रत्रिवाकृत्वानि
दमुक्तं॥ यागाऽनंतराणिस्विष्टकृदादिपुयानिदेवतासंकीर्तनानितानिचित्तंनेक्रियांगत्वेनकर्तव्यान्यतश्चाद
नाकांक्षेणेतिकिंतावत्यासंतत्रसूत्रेणत्वष्टरंपर्यंतानीतिं॥ उत्तरेनिगमायप्रैषंजोषाणाप्रो॥ उत्तरेनि

गमा त्विष्टकृन्निगमसूक्तादिषुयेनिगमायानिदेवतासंकीर्तनानितियथेष्टंइष्टक्रमेणयाज्याक्रविपरीतक्रमे
णांतिमादारभ्यभवंतिप्रकृतोचयवोदनाक्रमःसएवयागक्रमाःइहचप्रातिलोम्येनदेवताउत्पत्तेतस्मात्त्विष्टकृ
न्निगादसूक्तवाक्येचयथेष्टमितिप्रातिलोम्येननिगमाभवंतिदेवतासंकीर्तनानिभवंतिकुतोजोषणाक्रतेः॥ए
वंयाइष्टदेवताभवंतितासंयजत्यस्योहविरजुषतासोहविरजुषेतितिजोषणाक्रोतः॥अत्रवाक्येयागक्रमेणदे
वतासंकीर्तनमवगम्यते॥किमेननक्रमेणतादृष्टानेवतिप्रत्यवेक्षणंक्रियेतयागक्रमेणप्रातिलोम्येनोत्त
रनिगमाभवंतीतिप्राप्तेआह॥ ॥आनुलोम्यवोचोदनायुणत्वात्॥यएवचोदनाक्रमःसएवसर्वत्रउणभावं
प्राप्नोतियतोतेनैवात्रक्रमेणएवहवोयागाक्रियेतेतेषांक्रममुल्लंघ्यनिगमेष्वप्रकाश्यते॥किंतर्हितंत्रेणैवबह
वोयागाक्रियंतेतस्मात्प्रकाशयितव्यस्ययागक्रमस्याभावात्चोदनाक्रमेणैवदेवतासंकीर्तनमितिअपिच

दानामुच्चारणंयुक्तंतद्यथा॥अग्निंसोमंवरुणंमित्रंइंद्रंहस्पतिंसवितारंपूषांसरस्वतींत्वष्टारंउपांशु॥आवहेत्फल्गु
येयजामहेस्वाहाग्निंस्वाहासोमंवरुणंमित्रंमित्रंइंद्रंहस्पतिंसवितारंपूषणंसरस्वतींत्वष्टारंउपांशु॥स्वाहादेवाऽस्य
दि॥अत्रेतामोस्त्यागाः॥येयजामहेग्निंत्विष्टकृतमयाऽग्निरग्नेःक्रियाभामान्यायाऽसोमस्यक्रियाभामान्ययाऽ
ग्निःसोमस्यवरुणस्यमित्रस्येंद्रस्यबृहस्पतेःसवितुःपूष्णःसरस्वत्यास्त्वष्टुःउपांशु॥क्रियाभामान्ययाऽवाना॥इति
॥सूक्तकेसोमान्यभागानंतरंअग्निसोमावरुणंमित्रंइंद्रंबृहस्पतिंसवितारंपूषांसरस्वतींत्वष्टाउपांशुंहविरजु
षतावीहतमहेज्यायोक्तेति॥छ॥दक्षादक्षिणा॥अस्यामिष्टौदशगोवादक्षिणाभवंतिदशादक्षिणाइति
श्रुतेः॥ ॥७॥सहस्रंदासहस्रंवा॥वाशब्दोविकल्पार्थः॥सहस्रगोवास्यामिष्टौदक्षिणा॥महावाचसहस्रंगोया
सवल्क्यदद्यइत्यादिश्रवणात्॥शाखांतरंहि॥ज्ञिरभ्यासोध्यायपरिसमाप्तिज्ञापनार्थः॥स्मृतिलिंगमिश्रा

Digitized with financial assistance from the
Government of Maharashtra
on 11 June, 2017

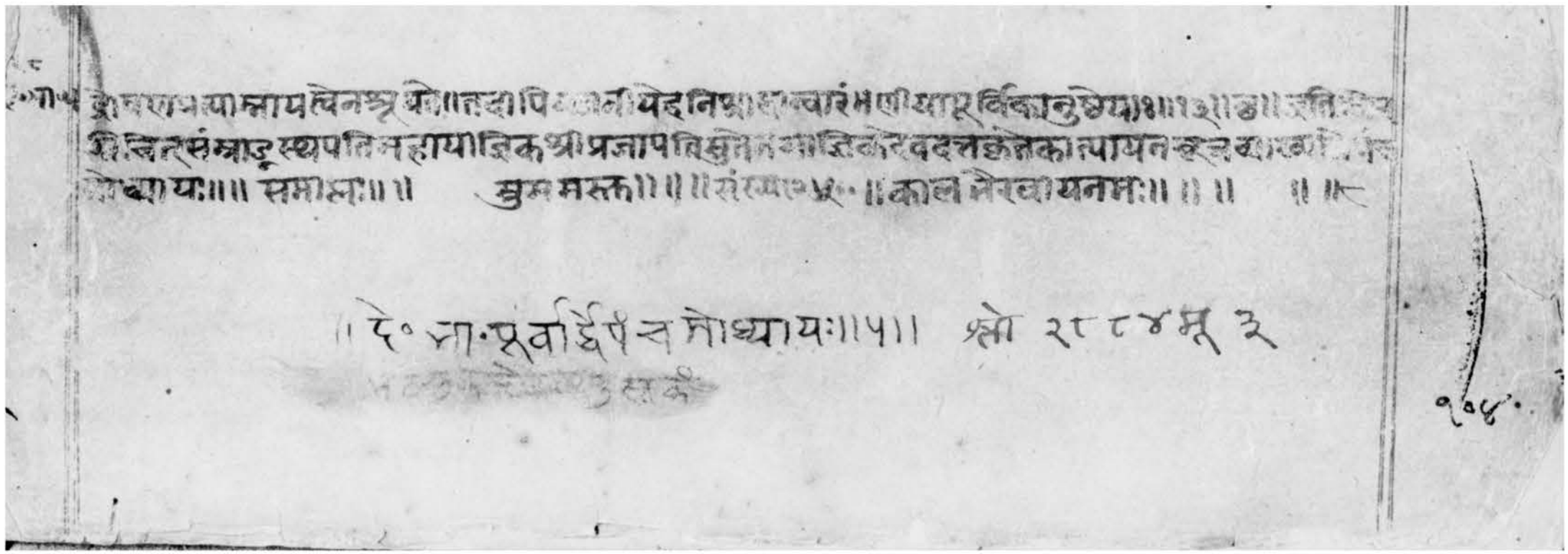

॥ दे० भा० पूर्वार्द्धे च मोध्यायः॥५॥ श्लो २१८४ मू ३